आपन्नःसंसृतिंघोरांयन्नामविवशोगृणन् ।
ततःसद्योविमुच्येतयद्बिभेतिस्वयंभयम् ॥ १४ ॥ (१)
यत्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः ।
सद्यःपुनन्त्युपस्पृष्टाःस्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥ १५ ॥ (२)

सिद्धान्तप्रदीपः

सूतेति ॥ सात्वतांपतिः ॥ सात्वतंवैष्णवं शास्त्रं तदाचक्षते इति सात्वतस्तेषांपतिः । शिचिकिपिशिलोपेरूपम् ॥ १२ ॥
॥ तदिति ॥ यस्यचिकीर्षयाजातस्तच्छ्रोतुमर्हसीत्युपेय चिकीर्षितप्रश्नः ॥ ननुजन क्षेमादि चिकीर्षया जातइत्यत्रक्षेमादेरन्यथा सिद्धत्वं मुक प्रश्नदाढ्यार्थमाहुः यस्येत्यादि अथेन यस्यत्रेवक्यांजातस्ययः कश्चिदप्यवतारः। क्षेमायामुष्मिक सुखाय भवायैहिकसुखाय ।१३।

भाषा टीका ।

हे सूत ! तुम्हारा मंगल हो ! सात्वतों के पति श्री भगवान वसुदेवजी की भार्या देवकी के गर्भमे जिस इच्छासे अवतीर्ण, हुए थे ? वह तुम जानतेहो ? ॥ १२ ॥
हे अंग ! जिन भगवान का अवतार जीव को क्षेम और मंगलके निमित्त है उनकी लीला कथा श्रवण करनेकी हमे बडी अभिलाषा-हैवह तुमको हमारे आगे वर्णन करना चाहिये ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्प्रभावमनुवर्णयन्तस्तद्यशःश्रवणोत्सुक्यमाविष्कुर्वन्ति आपन्न इति त्रिभिः । संसृतिमापन्नः प्राप्तः विवशोऽपि । ततः संसृतेः अत्र हेतुः यद्यतोनाम्नः भयमपि स्वयं बिभेति ॥ १४ ॥
किञ्च यस्य पादौ संश्रयौ येषां अतएव प्रशमोऽयनं वर्त्म आश्रयो वा येषां ते मुनयः उपस्पृष्टाः सन्निधिमात्रेण,सेविताः सद्यःपुनन्ति स्वर्धुनींगङ्गातस्याआपस्तु तत्पादान्निसृताः न तु तत्रैव तिष्ठन्ति अतस्तत्सम्बन्धेन पुनन्त्योऽपि अनुसेवया पुनन्ति तत्रापि न तु सद्य इति मुनीनामुत्कर्षोक्तिः ॥ १५ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यतस्तन्नाम्नैवानिष्ट परिहारेष्ट प्रापण क्षममेवेत्यभिप्रायेण नाम प्रभाव माहुः आपन्न इति । घोरांगर्भजन्म जरामरणादि रूपां संसृति मापन्नः प्राप्तः पुमान्शत्रुरपि विवशः पारवश्येनापीत्यर्थः । यस्यश्रीकृष्णास्ययच्छब्दानाकोवा भगवतस्तस्येत्युत्तरत्रान्वयः नामगृणन्नु चरन्देहाऽवसान इतिशेषः । ततःसंसृतेः सद्यएव विमुच्येत मुक्तोभवेत् । कथं पारवश्येनाप्युच्चारणे मात्रेणापि शत्रुरपि मुच्येतेत्यत्रोच्चारणं विशिषंति । यद्बिभेतिस्वयं भवइति यन्नामोच्चारणं प्रतिभवः संसारः स्वयंबिभेति । भयमिति पाठेपि जन्म मरणादि भयहेतुत्वाद्भव एवभयशब्देन विवक्षितः। देहावसान कालिक भगवन्नामोच्चारणस्याव्यवधानेन मुक्ति साधनत्वमितरकालिकस्यतु कर्मज्ञान योगादि यद्भक्ति योगानुग्राहकत्वेन तद्द्वारेति विवेकः एतच्चषष्ठेऽजामिलोपाख्याने प्रपंचयिष्यते ॥ १४ ॥
आस्तां तावद्वताराणां नाम माहात्म्यं तदीयानां माहात्म्यमेव वाङ्मनसागोचरमित्यभिप्रायेणाहुः यदिति । हेसूत यस्य भगवतः पादसंश्रयाः पादावेव आप्यत्वेन प्रापकत्वेनसंश्रयंत इति तथा । मुनयस्तत्पद्दारविंद मननशीलाः प्रशमायनाः शमदमादि गुणानामाश्रयाः तदीयाः स्पृष्टाः पादयोरिति शेषः पादस्पर्श मात्रेणापीति भावः सद्यएव पुनंतिस्पृष्टानितिशेषः एवंतत्पाद संबंधिन्याः स्वर्धुन्यागंगाया आपोऽप्यनु सेवयास्नान पानादि रूपया सेवया पुनंति। स्वर्धुन्यापस्त्वनुसेवया पुनंति मुनयस्तदीयास्तूपस्पर्शमात्रेणापिपुनंतीतिकेचिद्व्याचक्षते। यथा स्वर्धुन्यापोनुसेवया पुनंति तथा मुनयोप्युपस्पृष्टाः पुनंतीति दृष्टांतो वाभिप्रेतः ॥१५॥

श्रीविजयध्वजः ॥

सारत्वात्कृष्णचरितमेवानुवर्णनीयंनान्यद्यतस्तस्यवासुदेवादिनामोच्चारणादखिलबंधनिवृत्तिः तत्रकिंवक्तव्यंतच्चरितश्रवणमननाभ्यामित्याशयवंतआहुरित्याह आपन्नइति भवःसंसारः अहंकाररूपेणबंधकोरुद्रोवा यंप्रतिबिभेतिभयादपसृतोभवति यन्नामयस्यनाम-

(१) स्वयंभवः इति विजयध्वज वीरराघवयोः पाठः (२) ऋषयःप्रशमायनाइति श्रीवल्लभपाठः ॥

श्रीविजयध्वजः ।

गृणन् उच्चारयन्नविवशः बहुभ्यासात्घोरांसंसृतिमापन्नःपुरुषःततःघोरसंसारात्सद्यस्तदानीभेर्वाविमुच्यतेयद्विभितांमुक्तिमाप्नोति ॥ १४ ॥

किंच यत्पादसंश्रयाः यस्यपादावेवसंश्रयोयेषांतेतथोक्ताः प्रकृष्टःशमोभगवन्निष्ठेवायनमैश्वर्यायेषांतेप्रशमायना मुनयः यैःप्राणि-भिरुपस्पृष्टास्तान्सद्यःपुनंतिपवित्रीकुर्वंति यत्पादसंश्रयादितिपाठे यच्चरणानिषेवणादात्मानंपुनंतीत्यर्थः तत्रनिदर्शनमनुसेवयाअनुसे-वनेननिषेवणेनउपस्पर्शनस्नानाचमनादिनास्वर्धुनीगंगेवयथालोकंपुनातितथेत्यन्वयः स्वर्धुन्यापइतिपाठेगंगाजलपरमाणवः चिरकालसेव-या मुनयःसद्यइतिशेषः ॥ १५ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

विवशोऽपि विशेषेण पराधीनःसन्नपि । यस्य श्रीकृष्णस्य नाम । तस्य सर्वावतारित्वादवतारनाम्नामपि तत्रैव पर्य्यवसानात् । अत-एव साक्षाच्छ्रीकृष्णादपि तन्नामप्रवृत्तिः प्रकारान्तरेण श्रूयते श्रीविष्णुपुराणे । तत्र त्वखिलानामेव भगवन्नाम्नां कारणान्यसत्यपीति हि गद्यम् । तदिदञ्च वासुदेवदामोदरगोविन्द केशवादिनामवज्ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

किञ्चयत्पादेति । यस्य श्रीकृष्णस्य पादौ सम्यगाश्रयौ येषाम् । अतएव प्रशमायनाः । शमोभगवन्निष्ठबुद्धिता । "शमो मन्निष्ठताबु-द्धेरिति स्वयं श्रीभगवद्वाक्यात् । स एव प्रकृष्टः प्रशमः । साक्षादपूर्णभगवच्छ्रीकृष्णसम्बन्धित्वात् प्रशम एव अयनं वर्त्माश्रयो येषां ते श्रीकृष्णलीलारसाकृष्टचित्ता मुनयः श्रीशुकदेवादयः सद्यः पुनन्ति सवासनपापेभ्यः शोधयन्ति । स्वर्धुनी गङ्गा तस्या आपस्तु "योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्द्दनः । स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः „।इति स्वयं तथाविधरूपा अपि साक्षाच्छ्रीवामन-देवचरणाभिःसृता अपि अनुसेवयासाक्षात् सेवाऽभ्यासेनैव तथा शोधयन्ति न सन्निधिमात्रेण सेवया साक्षात् सेवयापि न सद्य इति । तस्या अपि श्रीकृष्णसाश्रितानामुत्कर्षात्तस्योत्कर्षः । एवमेव ततस्तद्यशसोऽप्याधिक्यं वर्ण्यते । "तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वःसरित् पादशौचामिति । टीका च । इतः पूर्वं स्वःसरिदेव सर्वतोऽधिकं तीर्थमित्यासीत् इदानीं तु यदुषु यदजनि जातं तीर्थं श्रीकृ-ष्णकीर्त्तिरूपमेतत् स्वःसरिद्रूपं पादशौचं तीर्थमूनमल्पं चक्रे इत्येषा ॥ १५ ॥

सुबोधिनी

घोरां संसृतिं सर्पादियोनि भूतांमहाव्याध्यादि रूपांवा आपन्नः यस्य अवतारस्य नामविवशःपरवशः वेः कालस्य वशोवा गृणन्नुच्चरन्नेवततः सद्योविमुच्यते तत्राह अंतकाले कालस्याधिकारी यमनामा कश्चित् मृत्यु पाशेनसर्वानेवगृह्णाति यश्चतुर्थस्कंधे वक्ष्यतेसेनिका यमनाम इत्यत्र सद्यस्तस्यपाशान्मुच्यतइत्यर्थः ननुकथंसनामकथनमात्रेणपाशान्मुंचति तत्राह यद्बिभेति यस्माद्भगवतोभयंस्वयं बिभेतिस्वरूप नाशेनबिभेति नतुबहिः पदार्थनाशेनपर्याहि भगवन्नाममाहात्म्यंयत् श्रोतृन् मुक्तान् करोति ततोभयमपि मुच्यतेइत्यर्थः अथवास्वरूप भूत भयमपिमुच्यतइत्यर्थः द्वैतदृष्टिर्गच्छति "द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः अद्यः अग्रेउत्पत्स्यमानानांनाम्नामुक्तिः ॥ १४ ॥

ननुनामोच्चारणसामर्थ्यरहितानां वृक्षपश्वादीनां कागतिरितिचेत्तत्राह यत्पादसंश्रयाइति ॥

भक्तस्पर्शमात्रेपि मुच्यंतइत्यर्थः यस्यभगवतः पादौसंश्रय भूतौयेषां भगवतः समाश्रयणं ज्ञानमार्गेपि भवति यथाचज्ञानिनां देहाध्या साभावात् तत्स्पर्शेननमुक्तिः किंतुतदुपदेशेनेति तद्व्यावृत्त्यर्थं पादपदप्रयोगः पादसंश्रयणं भक्तिमार्ग एव गुरुत्वप्रकार व्यावृत्त्यर्थं संमु-पसर्गः सूतेतिसंबोधनंपाविव्याजुभवज्ञापनार्थं यथासूतोपिसन् महापुरुष कृपया ब्राह्मणैरैश्वर्याद्र्ष्यापि संव्यवहारं संभजते ऋषयो भत्र द्रष्टारः प्रशमायनाः ज्ञानिनः प्रकृष्टः शमः अयनंयेषामितिते उभयेपि यत्पादसंश्रयाः पुनंतीति योजना अथवा पादसंश्रयाः ऋषयः प्रश-मायनाश्च भूत्वा ज्ञान कर्मणीति प्राप्य त्रितय संपन्नाः सर्वेपावित्र्यहेतवोभवंति स्वयंहिशुद्धाः संतः परान् पुनंति अतः स्वशुद्ध्यर्थं ज्ञान कर्मणी युक्तेनतु साक्षात्पावन संबंधस्तयोः उपस्पृष्टाः समीपेदेह संबंधमात्रेण पुनंतीत्यर्थः कालव्यवधानेनहि सर्वत्रपावनं दृष्टम् "त्रिःस्वा-ध्यायंवेदमधीयीतत्रिरात्रं वा सावित्रीं संवत्सरादेवात्मानं पुनीत" इत्यादिभिः मुनयइति पाठेपि मननं कर्मयोगोवा कौर्यादिना स्पर्शव्यावृत्त्य र्थं उपेति अग्रेण वा संबंधः तेषां तु दृष्ट्या दिनापि पावनं संभवति स्वर्धुन्यापो गंगाजलमनुसेवया पुनाति भगवत्सेवकानेवपुनातीत्यर्थः "प्रायश्चित्तानि चीर्णानीति वाक्यात् सद्यः पुनातिगांगेयमित्यपि नारायण संमुखी करण द्वारा पुनंति अथवा उपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापः सद्यः पुनंतीति दृष्टांतःतु इति वितर्कभगवद्भक्ताः गंगाच पुनंतोपि भगवत्सेवयापुनंति नान्यथेति वितर्कः आपाततः पावनंतुनात्र विवक्षितं पर-मपावनंतु माया स्पर्शाभावः॥ १५॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

ततः संसृतेः । अत्र घोरामिति विवश इति सद्य इति पदत्रयेण अजामिलादयः सूचिताः । यत् यतो ताक्षः एकस्मादपि स्वयं भयं स्वयं भगवानिति तन्मूलभूतं भयं महाकाल एव बिभेति किं पुनर्मृत्युर्यमश्च किमुततमां यमदूता इति भावः ॥ १४ ॥

कोवाभगवतस्तस्यपुण्यश्लोकेड्यकर्म्मणः।
शुद्धिकामोनशृणुयाद्यशःकलिमलापहम् ॥ १६ ॥ 32
तस्यकर्म्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः।
ब्रूहिनःश्रद्दधानानांलीलयादधतःकलाः ॥ १७ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती।

यत्पादावेव संश्रित्यैव वर्त्तमानाः सद्य इति स्मृतमात्रा एव पुनन्ति अविद्यामालिन्यानि शोधयन्ति किं पुनर्दृष्टाः स्पृष्टाः सेविता चेति व्याख्येयम्। "येषां संस्मरणात् पुंसः सद्यः शुद्ध्यन्ति वै गृहाः। किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिरित्यनेनैकार्थ्यप्राप्तेः। स्वर्धुन्याआप-इत्यत्रापि तस्याः सकाशाद्दूरदेशं नीता इत्येव व्याख्येयम्। "मुक्तिस्त्वद्दर्शनादेव न जाने स्नानजं फलमिति वाक्यार्थविरोधात्। किञ्च स्वर्धुन्या दर्शनादेव साधूनाञ्च स्मरणादपि मुक्तिरिति। तदपि साधूनामेवोत्कर्षो ज्ञेयः। ततश्च तास्तत्पादाश्रिता एव अतस्तत्स-म्बन्धेन पुनन्त्योऽपि उप उपरिस्पृष्टाः सत्यः पुनन्ति। नुर्विकल्पे सेवया प्रशान्त्यादिना वा आदृता वा स्वर्धुन्याप इति समासान्ताभाव आर्षः ॥ १५ ॥

सिद्धान्त प्रदीपः।

संसृति संसार लक्षणाम्। ततः संसृतेर्विमुच्येत मुक्तो भवति ॥ १४ ॥ १५ १६ ॥

भाषा टीका।

घोर संसार को आपन्न पुरुष विवश होकर श्री जिनका नाम ग्रहण करनेसे शीघ्रही मुक्त होजाता है। जिन भगवान से भय अर्थात मृत्यु को भी भय होताहै ॥ १४ ॥

हे सूत! प्रशमायन अर्थात शांति निष्ठ मुनि गण जिन श्रीभगवान के चरण का आश्रय करने से गंगाजी से भी अधिक महिमा वाले होते हैं। क्योंकि गंगाजी तो बहुकाल सेवा करनेसे पवित्र करती हैं। और ये हरिजन दर्शन स्पर्शन लाभ से जीवों को पवित्र करते हैं ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामी।

पुण्यश्लोकैरीड्यानि स्तव्यानि कर्म्माणि यस्य तस्य। यशः कलिमलापहं संसारदुःखोपशमनम् ॥ १६ ॥
प्रश्नान्तरं तस्येति। उदाराणि महान्ति विश्वसृष्ट्यादीनि। सूरिभिर्नारदादिभिः। कला ब्रह्मरुद्रादिमूर्त्तीः ॥ १७ ॥

श्रीवीरराघवः।

उक्तेःस्यैवगुणैस्तद्विशेषतस्तच्चरित्रमवश्यमात्मशुद्धिमिच्छद्भिः श्रोतव्यमित्यभिप्रायेणाहुःकोवेति। तस्योक्तविधस्यपुण्यस्य शृण्वतां वदतां चपुण्यावहःश्लोक्यतइति श्लोको यशोयस्य। अतएव सचासावीड्यस्तुत्यं कर्म चरित्रं यस्य तस्य भगवतो यशः कलि-मलापहं कलिप्रयुक्त पापहंतृचित्तशुद्धिकामः कोवापुमान् शृणुयात्सर्वो पिशृणुयादेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अतोलीलया नतुकर्मणेतिभावः कलाः मूर्तीरवतारांतररूपाः दधतस्तस्योदाराणि विपुलानि सूरिभिर्नारदपराशरपाराशर्यादिभिःपरि-गीतानिच कर्माणि चरितानि श्रद्दधानानांनोऽस्मभ्यं ब्रूहीति लीलयेत्यनेनावताराणामकर्ममूलत्वमुक्तम् कलादधतइत्यनेन श्रीकृष्णस्या-वतारित्वप्रतीत्यापूर्णावारत्वं सूचितं तेनैवावतारांतर कथाप्रश्नश्च कृतइत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

पुण्यश्लोकैर्ब्रह्मादिभिःईड्यंस्तुत्यंकर्मकंसवधादिचरितंयस्यस्तथा पुण्यश्लोकश्चायमीड्यकर्मेतिवातस्यहरेःकलिमलापहंकालिनिमित्तमलंपापलक्षणमपहंतीतियशश्चरितापरपर्यायं शुद्धिकामः अंतःकरणनिर्मलतांकामयमानःकोवापुरुषःनशृणुयादित्येकान्वयः ॥ १६ ॥

नकेवलंकृष्णकथैववक्तव्यामत्स्याद्यवतारांतरकथापीत्याह तस्यकर्माणीति लीलयामत्स्यादिकलाःदधतःतस्यहरेःसूरिभिर्ब्रह्मादिभिः परिगीतान्युदाराण्यक्लिष्टान्युद्गतदोषाणिवाकर्माणिब्रूहीत्येकान्वयः ॥ १७ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

एतस्य दशमस्कन्धस्यैव संवादितां व्यनक्ति को वेति । शुद्धिकामोऽपि यतः कलियुगस्यापि मलापहं यस्मादेवं तस्मात् ॥ १६ ॥

तस्येति । उदाराणि परमानन्ददातॄणि जन्मादीनि । स्वयं परिपूर्णस्य लीलया अन्या अपि कलाः पुरुषादिलक्षणा दधतः तत्तदंशानप्यादाय तस्यावतीर्णस्य सत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सुबोधिनी ।

भगवद्यशः श्रवणे नास्माकं हृदयेस्वतः स्फुरितम् अतः सामान्यतोज्ञातं विशेषार्थं प्रश्नः यद्यपि भक्तिभावात् स्वतःपुरुषार्थत्वेनभगवद्यशः श्रवणं न भवति तथापि सन्मार्गे वर्तिनां शुद्धिरपेक्षत इति तदर्थं श्रवणं विशेषतः कलौदेशकाल द्रव्य कर्तृ मंत्र कर्मणांपरमशुद्धकरणात् स्वातंत्र्यव्यावृत्त्यर्थंक हति वेत्यनादरे अश्रोतारो दैत्यांशानगण्यत एवेति जीवानांस्वत उत्कृष्टा ब्राह्मणा एव शुद्धिः भगवत इत्युक्तं तस्येत्यवतीर्णस्य सुलभत्वाय लौकिकं प्रभुस्तोत्रवत् अकाद् कर्तृकव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ पुण्यश्लोकेड्य कर्मणइति पुण्या श्लोका कीर्तिर्येषां कीर्तनं कर्तॄणामपि कीर्तिर्यत्र सर्वान् पुनाति तत्रकिं वक्तव्यं कीर्तनस्य सर्वपावकत्वंतानपि पुनातीति वातेषांपावित्र्यापेक्षानास्तीतिवा अनेन कीर्तिः पवित्रेष्वेव प्रतिष्ठितेति बोधितं कर्मसामान्य ग्रहणादुत्कर्षाधायक कर्मव्यतिरिक्तान्यपि कर्माणि पावनानीत्युक्तं पुण्यश्लोक वचनादेवंज्ञायते कीर्तिमद्भिः सहसंबंधः प्रायेण सर्वेषां भवति तत्र भगवंतमेव कीर्त्तयंते अतो भगवत्कीर्ति श्रवणं सुलभमिति अत्र आपाततोपि शुद्धिः श्रवणेन तत्र शुद्धिकामः कथं न शृणुयात् आधारोत्कर्षाधायकसर्वलोकाल्हादकाधिसर्पिगुणः कीर्तिर्यशः कलौ सर्वेषां अपहतपाप्मत्वाभावार्थतः कलिदोषनिवृत्तिः भगवतस्तु कालात्परत्वात्तत्कीर्तेरपितत्परत्वं अतः कलिदोष निवर्त्तकमिति ॥ १६ ॥

एवं प्रयोजन प्रश्नमाह ॥ तस्यकर्माणीति ॥

तादृशप्रयोजनस्यश्रुतस्यहृदयेसमागमनार्थंकर्माण्येव पृच्छंति तस्य कर्माणीति कर्मश्रवणेनसत्फलं भगवतादेयमित्यपिनास्ति अन्यानिचफलानिकर्मवपात्रापात्र विवेचनव्यतिरेकेणैवअन्येभ्योपिबहुप्रयच्छंतीत्याह उदाराणीति उदारादिविशेषणानि नव्यावर्त्तकानि किंतुकर्मोद्देशेनोदारत्वादिविधीयते प्रथमत एव विशेष्यनिर्देशात् अवांतरफलप्राप्त्यर्थमुदारत्वनिर्देशः मुख्यं फलं भगवतएव तेषामज्ञानासावमाह परिगीतानिसूरिभिरिति परितोगीतानीति सर्वतोदूरादूर्ध्वक्षणःसम्भवः सूरिभिरित्यन्यथाकथनव्यावृत्तिः तर्हि शौनकादीनामपि सुलभत्वादकथनमित्याशंक्याह श्रद्दधानानामिति श्रद्धयाहि पुनः पुनः श्रवणेच्छानिरूपिता कदाचिदपिरुच्यभावोनास्तीत्यभिप्रायेणाहुः लीलया दधतः कलाइति अनायासेनहर्षात् क्रियमाणा चेष्टालीला तयानूतनाएवकलाः प्रतिक्षणंध्रियंते भगवता यथातथा तत्कर्मणामपि चंद्रस्येव नूतनकलासंबंधात् कदाचिदपिनारुचिः इदंहिविशेषणं पूर्वोक्तनिर्वाहकम् ॥ १७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

शुद्धिरात्मप्रसादः येनात्मा सुप्रसीदतीति पूर्व्वोक्तेः । यशः ब्रह्मरुद्रेन्द्रजयादिकं रासक्रीड़ादिकंचात्रासाधारणमेव ॥ १६ ॥

कर्म्माण्यवतारान्तरसाधारणान्यसुरवधादीनि । उदाराणि भक्ताभीष्टप्रदानि । कला अवतारान् दधत इति वर्त्तमानकालेन तदवताराणां नित्यत्वं तस्य च पूर्णत्वमायातम् ॥ १७ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रश्नांतरंतस्येति उदाराणिविश्वजन्मादीनि ॥ १७ ॥　　प्रश्नांतरमथेति ॥ १८ ॥

अथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाः।
लीलाविदधतःस्वैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥ १८ ॥
वयन्तुनवितृप्यामउत्तमःश्लोकविक्रमे।
यच्छृण्वतांरसज्ञानांस्वादुस्वादुपदेपदे ॥ १९ ॥

भाषा टीका।

आत्मशुद्धि की कामना करने वाला संसार में ऐसा कौन है जो भगवान का उस कलि मल नाशन यशको श्रवण नकरे॥
नलयुधिष्ठरादिक पुण्यश्लोकगण जिनके कर्मों का स्तव किया करते हैं उन भगवानके कलिकलुष विनाशन यशको आत्मशुद्धिकी कामना करनेवाला कौन न श्रवण करैगा ॥ १६ ॥
जो भगवान अपनी लीला के द्वारा ब्रह्मा शिव आदिकरूप धारण करते हैं उनके नारदादिक सूरियों करके गायेगये उदार कर्मों को श्रद्धावान् इनसब मुनियों के आगे वर्णन करो ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामी।

प्रश्नान्तरं अथेति। अवतारकथाः स्थित्यर्थमेव तत्तदवसरे ये मत्स्याद्यवताराः तदीयाः कथाः। स्वैरं लीलाः कुर्वतः ॥ १८ ॥
श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैव तच्चरितप्रश्नोऽपि जात एव तथाप्यौत्सुक्येन पुनरपि तच्चरितान्येव श्रोतुमिच्छन्तस्तत्रात्मनस्तृ-प्त्यभावमावेदयन्ति वयन्त्विति। योगयागादिषु तृप्ताः स्मः। उद्गच्छति तमो यस्मात् स उत्तमास्तथाभूतः श्लोको यशो यस्य तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्यामः अलमिति न मन्यामहे। तत्र हेतुः यद्विक्रमणं शृण्वताम्। यद्वा अन्ये तु तृप्यन्तु नाम वयन्तुनेति तुश-ब्दस्यान्वयः। अयमर्थः। त्रिधा खलं बुद्धिर्भवति उदरादिभरणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादुविशेषाभावाद्वा। तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्र-स्याकाशत्वाद्भरणमित्युक्तम्। रसज्ञानामित्यनेन चाज्ञानतः पशुवत्तृप्तिर्निराकृता। इक्षुभक्षणवद्रसान्तराभावेन तृप्तिं निराकरोति पदे पदे प्रतिक्षणं स्वादुतोऽपि स्वादु ॥ १९ ॥

श्रीवीरराघवः

लीलयेत्यनेनावताराणामकर्ममूलत्वमुक्तम्। अथावतारचेष्टितानामकर्ममूलत्वंवदंतः कात्स्न्येन तदवतारचरित्राणि पृच्छंति। अथेतिहे धीम-न्नात्ममायया आत्मनः स्वस्यमायया आश्चर्यशक्तियुक्तेन। आश्चर्यत्वं मायाशब्द प्रवृत्तिनिमित्तं संकल्प रूपज्ञानेन वा "मायावयुनम्" इति नै-घंटुकाः "माययासततंवेत्ति प्राणिनां च शुभाशुभ मिति ज्ञानेऽभियुक्त प्रयोगः स्वैरं यथातथा लीलाश्चेष्टा विदधतः कुर्वत ईश्वरस्य सर्वनि-यंतुर्हरेराश्रित दुरितहरस्य भगवतःशुभाः शृण्वतांवदतांच शुभावहाः अवतार कथाः। अथकात्स्न्येनाख्याहि कथय। "मंगलानंतरारंभ प्रश्न-कात्स्न्येष्वथो अथेतिनैघंटुकाः। आत्म माययास्वैरं लीलाविदधत इत्यनेन देवमनुष्यादि जातीयानामवतार चेष्टानामात्मीय संकल्प मूलत्वंमकर्मवश्यत्वप्रयुक्तत्वंच सूचितम् ॥ १८ ॥
नन्वाभीक्ष्ण्येन श्रुतायव भगवदवतार कथाभवद्भिस्तस्ताःकिमर्थं पृच्छ्यंते तत्राहुः वयंयदुत्तमश्लोक चरितं शृण्वतामपि रसज्ञानां पदेपदे क्षणेक्षणे पुनः पुनर्वास्वाद्य रुचिजनकं भवति पूर्वपूर्वश्रवणापेक्षयोत्तर श्रवणेतीव रुचिकरमेव भवति इति श्रुतमपि पुनः पुन-र्वाच्यमेव भवतीतिभावः यद्यस्मात्पदेपदे स्वादुतःस्वादुतवुत्तमश्लोक विक्रमेन वितृप्याम इत्यन्वयः ॥ १९ ॥

श्रीविजयध्वजः

सर्वेतास्माकंवर्णनीयमित्यभिप्रेत्याहुरित्याह अथेति यतएवंयच्छ्रद्धानानामस्माकंकलिमलापहमथतस्मादात्ममायया स्वरूपभूतेच्छ-यास्वैरंयथेष्टंलीलाःप्रलयजलविहारादिक्रीडाःविदधतईश्वरस्यस्वतंत्रस्यहरेः शुभाःमंगलाअवतारकथाः हेधीमन्नस्माकमाख्याहीत्येका-न्वयः ॥ १८ ॥
भवतांबहुशःश्रुतहरिकथानांकिमित्ययमुत्कंठाविशेषइत्यतउच्यते वयमिति वयमुत्तमश्लोकस्यहरेर्विक्रमैःश्रुतैर्नवितृप्यामः अन्येषां-तृप्तिरस्तुनामास्माकमलंबुद्धिरित्येतस्मिन्नर्थेतुशब्दः यद्विक्रमजातंश्रृण्वतांरसविवेकविदुषांस्वादुस्वाद्वतिमधुरंभवतीत्येकान्वयः "रसोरागे-विषेवीर्येतिक्तादीपारदेद्रव" इति तद्विशेषज्ञानांरसज्ञाः ॥ १९ ॥

क्रमसन्दर्भः

अथेति । श्रीकृष्णस्य तावन्मुख्यत्वेन कथय । अथ तदन्तरं आनुषङ्गिकतयैवेत्यर्थः । हरेः श्रीकृष्णस्य ।' प्रकरणबलात् अवताराः पुरुषावताराः गुणावताराः लीलावताराश्च तेषां कथाः लीलाः सृष्ट्यादिकर्म्मरूपाः भूभारहरणादिरूपाश्च । आत्ममायया निजेच्छारूपया शक्त्या । "आत्ममाया तदिच्छा स्याद्गुणमाया जडात्मिकेति महासंहितातः ॥ १८ ॥

टीकायामिक्षुभक्षणवदिति । इक्षुभक्षणे यथा स्वादविशेषाभावो भवति तथात्वनेत्यर्थः । भगवद्विक्रममात्रे तु न तृप्याम एव । तत्रापि "तीर्थं चक्रेनृपोनमित्याद्युक्तलक्षणस्य सर्व्वतोऽप्युत्तमश्लोकस्य श्रीकृष्णस्य विक्रमे विशेषेण न तृप्यामः ॥ १९ ॥

सुबोधिनी ।

एवमेकोपक्रमेण प्रयोजन कर्मणी पृष्टे अथभिन्नोपक्रमेण अवतारकथां पृच्छन्ति ॥ अथाख्याहीति ॥ यद्यपि केचनअवताराः तत्तदुपाख्याने श्रवणोपक्रमेण सर्वेऽवताराः सविशेषाज्ञातव्याः अतऔत्सुक्यात् पृथक् पृष्टः अथेतिभिन्नोपक्रमेहरेरिति सामान्यतोवतारे परदुःख दूरीकरणे निमित्तमित्युक्तं अवतारस्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् नसर्वजनानां तज्ज्ञानमिति विशेष संबोधनं धीमन्निति अवताराणांकथाः कथअवतारः कस्यावतारः कुत्रावतारइति ॥ चतुर्धाकथावक्तृश्रोतृप्रवर्त्तकानांशुभफलप्रदाः वस्तुतोपिशुभाः लोके पुत्रजन्म कथावत् यत्रापियेष्ववतारेषुस्वेच्छयालीलावताराः तेवक्तव्या इत्याहलीला विदधत इति स्वैरमिति मर्यादातिक्रमेणापितत्र हेतुरीश्वरस्येतिसर्वभवन सामर्थ्यं माया अन्यथाकरणनिर्वाहे दोषाभावेचहेतुत्वेन निर्दिष्टात्मेतिनान्येनज्ञातुमुल्लंघितुंवाशक्या ॥ १८ ॥

नन्वेवंविशेषेणसर्वार्थपरिज्ञानवतांकिंपुनः श्रवणेनेत्याशंक्याह वयंत्विति ॥ येपुनः भगवत्कथारूपानभिज्ञाः तेकियत्कालंश्रुत्वानिवर्तंते नह्यज्ञरसज्ञानिवर्त्तते तस्माद्येनिवर्त्तते तेतृप्ताः संतस्तेनिवर्त्ततांवयंतुपुनः नवितृप्यामएवकुतोनिवृत्तासविष्यामः निवृत्तिस्त्रेधासंभवति इतोप्युत्कृष्टेरसांतरे संभवति अस्याप्यभावेवारसाज्ञानाद्वा तत्र आद्येनिराकरोति उत्तमश्लोकविक्रमइति उत्तमैर्मुक्तैः ब्रह्मानंदानुभव मुक्तैरपि श्लोक्यतेभगवान् तद्यथातथेत्यं भूतगुणोहरिरित्यत्रवक्ष्यते तस्माच्च भगवत्कथारसादधिकोरसः कश्चिदस्ति ब्रह्मानंदरसोपिन्यूनइतिभनेनैव दुर्लभतापिनिवारिता तस्यचविशेषणं क्रमः पादविक्षेपो यत्रसपराक्रमः विशेषेणक्रियाशक्त्याविर्भावः सचपूर्णः सर्वत्रतस्माभ दुर्लभता तु तीयंनिराकरोति यच्छृण्वतामिति रसज्ञानंच श्रवणादेवभवति यथाहिलोके सूपकारविद्याशुनेच्छानिवृत्तिः किंपुनर्भूतेत्वादुदरपूरणेन निवृत्तिः तथाश्रवणेपि विशेषोप्युक्तः श्रवणेनगृहीतस्यामृतत्वात् किंच रसाभिज्ञाः सर्वथाततोननिवर्त्तंते रसस्यानिवर्त्तकत्वात् अस्य सरसस्यपरात्परत्वात् किंच ॥ स्वादुस्वादुपदेपदइति यथाधिकारसत्राहिरसाविर्भावः यथा यथाह्यज्ञानंनिवर्त्तते तथातथा भगवद्रसास्वादो भवतियथा यथाहारविसर्के स्वस्यप्रथमप्रयोगेहि अविद्यायाः पूर्णत्वात् अल्परसास्वादः ततः प्रथमश्रवणेकाचिदविद्यानिवृत्ताचेत्तदाद्वितीयेऽधिकोरसः एवमुत्तरत्रापिपरमोरसः सर्वथामुक्तानाम् ॥ किंच ॥ प्रथमंवाक्यसमुदायेभगवान्प्रतीतः पुनः प्रत्येकवाक्येपुनतःपदेपिपद्यते ज्ञायतेऽनेनेतिपदंप्रकृतिः प्रत्ययश्चतेनअक्षरार्थत्वेनज्ञातोभगवानतिरसप्रदइत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

शुभा धर्मार्थिकीर्विदधत इति वर्त्तमानकालेन लीलानां नित्यत्वम् । आत्ममायया योगमायया ॥ १८ ॥

उत्तमः सर्व्वश्रेष्ठः श्लोको यशो यस्य सः । यद्वा । उत्तमैः श्लोक्यते कीर्त्त्यते इति तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्याम अलमिति न मन्यामहे । तेन यौगियोगादिषु तृप्ताः स्म इतिभावः । यद्विक्रमणां शृण्वताम् । यद्वा । अन्येतृप्यन्तु नाम वयं तु नेति तुशब्दस्यान्वयः । अयमर्थः । त्रेधा ह्यलं बुद्धिर्भवति । उदराद्विभरणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादविशेषाभावाद्वा । तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वात् विक्रमस्य चामूर्त्तत्वात् न भरणम् । रसज्ञानामिति रसाज्ञतेव पशुवत्तृप्तिर्निराकृता । पदे पदे प्रतिक्षणमिक्षुमेव प्रतिक्षणमेव वा स्वादुतोऽपि स्वाद्विति चर्व्वितस्य इक्षुदण्डादेरिव न नीरसत्वेन हेयत्वं प्रत्युतातिस्वादुत्वेन परमोपादेयत्वमिति ॥ १९ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्गुणश्रवणेश्रद्धातिशयंभगवत्तत्त्वाभिज्ञत्वं भगवद्गुणश्रवणेप्राप्तावसरत्वंचाहुः कमाद्वयमित्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः ॥ उत्तमश्लोकायशांसियस्यतस्यविक्रमेचरित्रे ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

और हे श्रीमन् ! जो भगवान् अपनी मायासे स्वैर लीलाओं को विधान करते हैं उनकी शुभ अवतार कथा वर्णन करो ॥ १८ ॥

यह मतजानना कि ये कथा सुनते सुनते तृप्त होगये होंगे । हम लोग उत्तम श्लोक भगवान के विक्रम सुनने में कभी तृप्त नहीं हैं । क्यों कि रसिक श्रोताओं को पद पद में स्वादु स्वादु होता है ॥ १९ ॥

कृतवान्किलकर्म्माणिसहरामेणकेशवः । [1]
अतिमर्त्यानिभगवान्गूढःकपटमानुषः ॥ २० ॥ [2]
कलिमागतमाज्ञायक्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयम् ।
आसीनादीर्घसत्रेणकथायांसक्षणाहरेः ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अतः श्रीकृष्णचरितानि कथयेत्याशयेनाहुः कृतवानिति । अतिमर्त्यानि मर्त्यानतिक्रान्तानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि मनुष्येषु असम्भावितानीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु यजनाध्ययनादिव्यग्राणां कुत एव कथाश्रवणावकाशः स्यात्तत्राहुः कलिमागतं ज्ञात्वा तद्भिया विष्णुपदं गन्तुकामाः दीर्घसत्रेण निमित्तेनात्रासीनाः हरेः कथायां सक्षणाः लब्धावसराः ॥ २१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

युक्तं चैतदित्यभिप्रायेणाहुः कृतवानिति कपटमानवः छद्ममानवः मनुष्यवत्प्रतीयमान इत्यर्थः एवमपि भगवान्पूर्णषाड्गुण्यः तथापि गूढः तत्त्वतोऽयमीश्वर इति केनापिनज्ञातः केशवः "क इति ब्रह्मणोनाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम । आवांतवाङ्ग संभूतौ तस्मात्केशवनामवानिति रुद्रनिरुक्त केशव पदपुष्कल प्रवृत्ति निमित्ताश्रयः श्रीकृष्णोबलराम सहितः अतिमर्त्यानीति मानुषाणि मनुष्यैः कर्तुमशक्यानीति यावत वीर्याणि चेष्टितानि कृतवानेवेति प्रसिद्धिः मानुषाणि हिकर्माणि सकृच्छ्रुतानि पुनः पुनः शुश्रूषां जनयेयुः भगवद्वीर्याण्यतिमानुषत्वाद्विलक्षण विशयत्वादेवस्वविषयां शुश्रूषामप्युत्तरोत्तराधिकां विलक्षणां जनयंति तत्रकिमुवक्तव्यमित्यर्थः अतस्तत्रनवितृप्याम इतिभावः अतोभगवत्कर्म श्रवणेश्रद्धावतां नोतानि कथयेत्यर्थः ॥ २० ॥

ननुभगवद्वीर्याणि बहूनिमहताकालेन श्रोतव्यानिभवतां तुनित्यंतत्राध्वरतांकोऽवसर इत्याहुःकलिमिति । कलितपोविघ्नकरंकलियुगमागतं प्रवृत्तंविज्ञायालब्धवयमुपायांतरेण कलिंजेतुमशक्ताहरेः कलिकृतदोषहरस्य भगवतः कथायांनिमित्त भूतायां कथाश्रवणार्थमित्यर्थः सक्षणाः सावसराः लब्धावसराइति यावत् अस्मिन्वैष्णवे विष्णोः संबंधिनितत्सान्निध्यवतिक्षेत्रेनैमिशाख्ये दीर्घसत्रेण सहस्रवत्सरपर्यंतेनब्रह्मसत्रेण अध्ययनेनवसतीतिवद्धेत्वर्थे तृतीया दीर्घसत्रार्थमित्यर्थः आसीनाउपविष्टावयंभवामः ॥ २१ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

संप्रतिकृष्णावतारचरितश्रवणएवउत्कंठाविशेषइत्यभिप्रेत्याहुरित्याह कृतवानिति स्वमहिम्नागूढःकपटमानुषःकेशवोभगवान्रामेणसहयानिमर्त्यवीर्यमनिक्रम्यविधमानानिवीर्याणिपराक्रमलक्षणानिकृतवान्किलतान्यस्माकंवदेत्येकान्वयः— मानुषेष्वपिकंसुखंपटतिप्राप्नोतीतिकपटमानुषःइत्यर्थोपिग्राह्यइति ॥ २० ॥

दीर्घसत्रदीक्षितानामस्माकंहरिकथाश्रवणावसरोऽस्तीत्याहुरित्याह कलिमागतमिति आगतंप्रविष्टंकलिमाज्ञायास्मिन्वैष्णवेक्षेत्रेदीर्घसत्रेणासीनाव्यापारांतरंविहायवयंहरेःकथायांकथाश्रवणेसक्षणाःसावसराइत्येकान्वयः ॥ २१ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

ननु कथम्वा मानुषः सन्नतिमर्त्यानि कृतवान् तत्राह कपटमानुषः । पार्थिवदेह विशेष एव मानुषशब्दः प्रतीतः तस्मात् कपटेनैवासौ तथा भातीत्यर्थः । वस्तुतस्तु नराकृतेरेव परब्रह्मत्वेनासत्यपि प्रसिद्धमानुषत्वे नराकृतिनरलीलत्वेन लब्धमप्रसिद्धमानुषत्वमस्त्येव । तत् पुनरैश्वर्याव्याघातकत्वान्न प्रत्याख्यायत इति भावः । अतएव स्यमन्तकाहरणे प्राकृतं पुरुषं मत्वेत्यनेन जाम्बवतोऽन्यथाज्ञानव्यञ्जकेन वाक्येन तस्य प्राकृतत्वं निषिध्यपुरुषत्वं स्थाप्यते । एवं "मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्नित्यादिष्वपि ज्ञेयम् । यस्मात् कपटमानुषः तस्मादेव गूढः । स्वतस्तु तद्रूपतयैव भगवानिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

---

१ वीर्याणीति श्रीवल्लभ वीरराघवयोः पाठः (२) कपटमानवइति वीरराघव सिद्धांतप्रदीपपाठः ।

सुबोधिनी ।

किंच, ॥ विशेषाकारेण कृष्णावतारकथाश्रोतव्येत्यभिप्रायेणाह कृतवानिति ॥ किलेतिप्रसिद्धे आश्चर्येणाप्रसिद्धिरुक्ताअवस्थासाधन विरहेपिवीर्यकरणात् अतः कृष्णावतारवीर्याणिकिलअलौकिकानि किंच एकत्रैकदाअविशेषेणावतारेणचवीर्याणिनक्रियंतेअत्रतुरामेणास हेत्युभयरूपकरणमुक्तम् किंच सर्वेष्ववतारेषुब्रह्मेशयोर्नसुखदानंतयोरपिगुणाधिष्ठातृत्वेनस्पर्द्धादिसंभवात्तयोरर्थेहिताकरणात्तदुअत्रच भावतद्अकिमपिनास्तीत्याहकेशवइति कश्चईशश्चकेशौकेशयोर्वमसृतंयस्मादितितयोरप्यानंददायीवीर्याणामुत्कर्षमाह अतिमर्त्यानीतिअति क्रांतमर्त्यंयेभ्यइतिवीर्यश्रवणेहिपुनर्नमर्त्यशरीरसंबंधइत्यर्थः अथवामर्त्यमतिक्रांतानिआनंदमात्रकरपादमुखोदरादित्वात्तत्रहेतुर्भगवानिति नभगवद्वतारइत्यर्थः तर्हिकथंशरीरप्रतीतिस्तत्राह गूढः कपटमानुषइतिअयंतर्केहिगुप्तः स्वसच्चिदानंदरूपतांनप्रकाशयतितत्रहेतुभूतंवि शेषणंकपटमानुषइतिकपटेनलोकानांबुद्धिमोहनप्रकारेणमानुषः तदेवरूपंमानुषरूपवत्प्रतिभासयतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्मात्त्वयावक्तव्यमितिसिद्धेश्रवणेस्वाधिकारमाहुः द्वाभ्याम् ॥ कलिमागतमिति । कलौतुसर्वधर्माणांनिवृत्तिरितिसूतकेणावकाशइत्यत्र लौसावकाशाः धर्माधिकाररहितसतिधर्मत्यागभयात्वैयर्थ्यंकरणंवासंभवतिमर्यादातिक्रमेपुनः पापबाहुल्यात्भगवत्कथारुचिरेवनिवृत्तासम ति तस्मात्सर्वदोषनिवर्तकः कलिरिति तस्मिन्नागते कथायां सक्षणावैष्णवइतियत्रक्वचित् कथाश्रवणेदैत्यैर्बुद्धिनाशः संभवतितदानिवर्त- येत् तन्निवृत्त्यर्थंक्षेत्रेऽस्मिन्नित्युक्तम् किंच सत्रवेदिरप्येषाततोपिनदैत्यसंबंधइति अस्मिन्निति निर्देशः कलिकालादेःस्वातंत्र्यात्कथं वैदिक विचारेणानधिकार इत्याशंक्याह आसीनादीर्घसत्रेणेति तथाचदीक्षितानामन्यकर्मनिवृत्तिः श्रौतात्समाप्तौपुनःकर्मसंबंधात् दीर्घसत्रारंभः तस्मात्सर्वथा सावकाशाइत्याह"कथायां सक्षणाइति यदिकथासमारभ्यते तदासहस्रसंवत्सरमितः कालः क्षणायतइति क्षणपद प्रयोगः नसर्वत्र सक्षणाःकिंतुहरेः कथायामेव ॥ २१ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

विक्रममेव स्पष्टीकुर्वन्ति कृतवानिति । अतिमर्त्यानि नराकृतिपरब्रह्मत्वात् मर्त्योऽपि मर्त्याननतिकान्तानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि तात्का- लिकमनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः । तदपि गूढः । तत्र हेतुः कपटमानुषः । कपटं भक्तहितार्थं ब्रह्मवेशादिना प्रार्थनलक्षणं मानुषेषु प्राकृ- तेषु जरासन्धादिषु यस्य । तथा कपटं प्रेमविलासार्थं धर्मोपदेशादिलक्षणं मानुषेषु वेणुनादाकृष्टगोपीकुलेष्वप्राकृतेषु यस्य सः गह्वरा- दित्वात् सप्तम्याः परनिपातः । तेषां तेषां मायामोहनात् प्रेम्णा मोहनाच्चैवं कपटी नेश्वरोभवितुमर्हतीति प्रत्यायनाद्गूढइत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु याज्ञिकानां युष्माकमीदृशं कृष्णयशःश्रवणौत्सुक्यमतिचित्रं सत्यं सम्प्रतिस्वस्माकं याज्ञिकत्वं प्रथामात्रमेव जातमितिजा- नीहीत्याहुः कलिमिति । सक्षणा लब्धावसराः सोत्सवा वा ॥ २१ ॥ कर्णधारो नाविकः ॥ २२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कउत्तमश्लोकइत्यपेक्षायामाहुः ॥ कृतवानिति ॥ भगवान् षडैश्वर्यवान् केशवः "कइति ब्रह्मणोनामईशोऽहं सर्वदेहिनाम् ॥ आवांतवांग- संभूतौतस्मात्केशवनामवानिति हरिवंशेशिवेनैवोक्तत्वात् ॥ ब्रह्मेशजनकः मरणाधर्मानतिक्रांतानिवीर्याणिकृतवान् ॥ यःसउत्तमश्लोकः नन्वेवमितरेकुतोनजानंतीत्यतआहुः गूढः ॥ मायामोहितैर्दुर्ज्ञेयः । कुतः यतः कपटमानवः ॥ कपटानांमायाश्रितानां मानवः मनुष्यवत्प्रतीय- मानः ॥ वक्ष्यतिच"मायाश्रितानांनरदारकेणेति ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

मनुष्य नाट्यमें गूढ़ श्री केशव भगवान ने श्रीबलदेवजी सहित जोसब अतिमानुष कर्म किये हैं वो हमारे आगे कथन करो ॥ २० ॥

हम समस्त मुनिगण कलियुग आया जानकर इस वैष्णव क्षेत्र में दीर्घ सत्र के उद्देश से एकत्र होकर बैठेहैं । यज्ञतो हमारा निमित्त मात्र है । हरि कथा श्रवण करने हीको यह अवसर हमने निकाला है ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अस्मिंश्च समये त्वद्दर्शनमीश्वरेणैव सम्पादितमित्यभिनन्दन्ति त्वं न इति । कलिं निस्तरितुमिच्छतां अर्णवं निस्तितीर्षतां कर्णधा रो नाविक इव ॥ २२ ॥

त्वंनःसन्दर्शितोधात्रादुस्तरंनिस्तितीर्षताम् ।
कलिंसत्त्वहरंपुंसांकर्णधारइवार्णवम् ॥ २२ ॥
ब्रूहियोगेश्वरेकृष्णेब्रह्मण्येधर्म्मवर्म्मणि । (१)
स्वांकाष्ठामधुनोपेतेधर्म्मःकंशरणंगतः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने ऋषिप्रश्नो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामी ।

पुनः प्रश्नान्तरं ब्रूहीति । धर्म्मस्य धर्म्मणि कवचवद्रक्षके । स्वां काष्ठांमर्यादां स्वरूपमित्यर्थः । अस्यचोत्तरं कृष्णे स्वधामोपगते इत्यादिश्लोकः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीवीरराघवः

किंच पुंसां सत्त्वहरंतप आदिसारहरमतएवदुस्तर मुपायांतरैस्तर्तुंजेतुमशक्यंकलिं निस्तितीर्षतांतर्तुमिच्छतांनोऽस्माकमर्णवं सागरं निस्तितीर्षतां जनानांकर्णधारइवत्वं धात्राईश्वरेणसंदर्शितः उपायत्वेनेतिशेषः दैववशादिदं संपन्नमितिभावः ॥ २२ ॥

स्वस्ववर्णाश्रमधर्मेणैवकलितरतः किंहरिकथा श्रवणेनेतिइमांशंकांनिराकुर्वंतः प्रश्नमुपसंहरंति । ब्रूहीति । ब्रह्मणिब्रह्मकुलेसाधुः ब्रह्मण्य; तस्मिन्धर्मवर्मणि धर्मस्यवर्मचत्कवचवत्पालके योगेश्वरेभक्तियोगाराध्ये श्रीकृष्णेऽधुनास्वां काष्ठामभियोगप्रकर्षस्वांदिशंवैकुण्ठलोकमितियावत् । उपेतंगतेसतिधर्मः वर्णाश्रमानुकूलःकंकृष्णादन्यंकं शरणंरक्षितारंगतः गच्छेत्कमपीत्यर्थः अधुनाधर्मगोप्तुरभावात् कलिनाभिभूतोधर्मस्तंजेतुमप्रभुः अतः केवलंकलिघ्नंभगवच्चरितमेवब्रूहिइत्यर्थः ॥ २३ ॥ इतिश्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधिचक्रवर्तिनः श्रीशैलगुरोःसुतेनतच्चरणकमलपरिचर्याप्रसादिततत्सूक्तिसमधिगत श्रीभागवतार्थहृदयेनश्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरराघवविदुषालिखितायां श्रीभागवतचंद्रिकायांश्रीमद्भागवतव्याख्यायांप्रथमस्कंधसमाख्यायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

पुंसांसत्त्वगुणाहरंदुस्तरंतर्तुमशक्यंकलिंनिस्तितीर्षतोनितरांतर्तुमिच्छतांनः हेसूतत्वंधात्रादैवेनसंदर्शितः कइव दुस्तरमर्णवंनिस्तितीर्षतांसांयात्रिकाणांकर्णधारइवकर्णधारःयूपकाग्रस्थायीपुरुषः ॥ २२ ॥

प्रश्नांतरंकुर्वंतीत्याह ब्रूहीति अधुनाधर्मरूपाणिकर्माणियस्यसःधर्मकर्मातस्मिन् ब्रह्मण्येब्राह्मणहितकारिणिअणिमाद्यष्टयोगेश्वरेभक्तिज्ञानलक्षणायोगेवायोगीश्वरेवा "कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकःतयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्याभिधीयते,, इतिवचनात्सच्चिदानंदलक्षणेकृष्णेस्वांकाष्ठांगुणपूर्णस्वमूलरूपमुपेतंगतवतिसतिपूर्वनिर्दिष्टोधर्मःभक्तिज्ञानलक्षणःकंपुरुषंशरणंगतइतितमस्माकंब्रूहीत्येकान्वयःपुंसामेकांततइतिश्रेयःसाधनविषयः ॥ १ ॥ ब्रूहिभद्रायेतिप्रत्यगात्मविषयः ॥२॥ अर्हस्यंगानुवर्णितुमितिकृष्णावतारविषयः ॥ ३ ॥ ब्रूहिनःश्रद्दधानानामितियशोविषयः ॥ ४ ॥ अथाख्याहीत्यवतारांतरविषयः ॥ ५ ॥ ब्रूहियोगेश्वरइतिधर्मविषयः ॥ ६ ॥ एवंषट्प्रश्नाः ॥ २३ ॥

इतिश्रीमहाभागवतेप्रथमस्कंधेपदरत्नावल्यांटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

क्रमसंदर्भः ।

ब्रूहीति । स्वां काष्ठां दिशं निजनित्यधामेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(१) धर्मकर्मणीति विजयध्वजपाठः

सुबोधिनी

अयङ्केकासामग्रीन्यूनासा भगवता संपादितेत्याह ॥ त्वंनः संदर्शितइति धात्रासर्वकर्त्राभगवताब्रह्मणावा कथारसासिद्धेनत्वंचनः अस्मदीयःस्वाधीनस्वकथाभावेदुस्तरः कलिः दुःखेनतरस्तरणायस्येति ननुकथारहिताअपिकलितरिष्यंतिऋषयःकोभवत्सुविशेषइत्यतआह सत्त्वहरमितिविवेक धैर्यज्ञानहरं सत्त्वगुणोगतेरजस्तमोऽन्यांलयविक्षेपावेव अतस्तंपासंबंधवशे न कलेस्तरणं भविष्यतीतिभावः अभीष्टकाले अभीष्टदेशे संबंधाभावः कर्णधाररहितसमुद्रे तथाभक्त्यभावेकलौ ॥ २२ ॥

किंच धर्मेण सहपूर्वंचयंस्थिताः वयंत्वत्ससमागताः कथायांनियुक्ताः धर्मस्यक्काधार्तेतिपष्ठं प्रश्नमाहुः ब्रूहियोगेश्वरइति ॥ एतच्चब्रूहिधर्मस्यहिग्लानीतद्रक्षार्थं सभगवानवतरति "यदायदाहिधर्मस्येतिवाक्यात् योगोपिधर्मरक्षकः "अयंहिपरमोधर्म" इतिवाक्यात् तस्यापीश्वरं कृष्णो ब्राह्मणाअपिधर्मं प्रतिपालयंति तत्रयोगावतार ब्रह्मण्यरूपे भगवतिकृष्णेस्वां काष्ठांवैकुंठंगते धर्मस्य संभावितधारणाभावात् भगवद्विषयकबुद्धेः धर्मकार्यरूपायाविद्यमानत्वात् धर्मोस्तीतिप्रतीतेः धर्मः कंशरणंगत इतिप्रश्नः ॥ २३ ॥

इतिश्रीभागवत सुबोधिन्यांलक्ष्मण भट्टात्मज श्रीवल्लभ
दीक्षितविरचितायांप्रथमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

धर्मस्य वर्म्मेव कवचवद्रक्षके । तत्र हेतुः योगेश्वर इति सामर्थ्यं ब्रह्मण्य इति दयालुत्वम् । स्वां काष्ठां स्वीयां स्थितिं मर्य्यादाम् । सा च स्वाविर्भावात् सपादशतवर्षान्ते प्रापञ्चिकजनदृष्टयविषयता एव । काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीति मर्य्यादाधारणा स्थितिरिति चामरः ॥ २३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । प्रथमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

नन्वहंभवद्भिः कुतोज्ञातइत्यतआहुः त्वमिति ॥ २२ ॥ प्रश्नांतरंब्रूहीति ॥ २३ ॥

इतिश्रीमद्भागवतेसिद्धांतप्रदीपेप्रथमस्कंधीयेप्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका।

पुरुषों के धैर्य धर्म आदिक बल हरने वाले दुस्तर कलि के तरने की हमारी इच्छा है सो विधाता ही ने हमको तुम्हारा दर्शन करा दिया है। जैसे समुद्र के पार जानेवालों को अकस्मात् कर्ण धार (जहाज का कंहारी) मिलजाय ॥ २२ ॥

यहभी हमसे कहो कि परम ब्रह्मण्य धर्म के कवच के समान रक्षक योगेश्वर श्रीकृष्ण अब अंतर्धान होगये तब धर्म किस की शरण में गया ॥ २३ ॥

प्रथम अध्याय. समाप्त ॥

—:-*-:—

द्वितीयोऽध्यायः ।

—*—*—*—

श्रीव्यास उवाच ॥ इतिसंप्रश्नसंहृष्टोविप्राणांरौमहर्षणिः । (१)
प्रतिपूज्यवचस्तेषांप्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

सूतउवाच ।

यंप्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यंद्वैपायनोविरहकातरआजुहाव ।
पुत्रेतितन्मयतयातरवोऽभिनेदुस्तंसर्वभूतहृदयंमुनिमानतोऽस्मि ॥ २ ॥ (२)

श्रीधरस्वामी ।

तदेवं प्रथमाध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः । द्वितीये तूत्तरं सूतश्चतुर्णामाह तेष्वथ ॥ १ ॥
विप्राणामिति । एवम्भूतैः सम्यक्प्रश्नैः सम्यक् हृष्टो रौमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवाः तेषां वचः प्रतिपूज्य सत्कृत्य प्रवक्तुमुपक्रान्तवान् ॥ १ ॥
प्रवचनस्योपक्रमो नामात्र गुरुदेवतानमस्कार इति तमाह यमिति त्रिभिः । तत्र स्वगुरोः शुकस्यैश्वर्य्यं तच्चरितेनैव द्योतयन्नाह यं प्रव्रजन्तं सन्न्यस्य गच्छन्तमनुपेतं मामुपनयस्वेत्युपनयनार्थमनुपसन्नम् । यद्वा केनाप्यनुपेतमननुगतम् एकाकिनमित्यर्थः । तत्र हेतुः अपेतकृत्यं कृत्यशून्यं विरहात् कातरो भीतः पुत्र इति प्लुतेनाजुहाव आहूतवान् । दूराह्वाने प्लुते सत्यपि सन्धिरार्षः । तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवोऽभिनेदुः प्रत्युत्तरमुक्तवन्तः । पितुः स्नेहानुबन्धपरिहाराय यो वृक्षरूपेणोत्तरं दत्तवानित्यर्थः । तं मुनिमानतोऽस्मि । तन्मयतोपपादनाय विशेषणं सर्व्वभूतानां हृन्मनः अयते योगबलेन प्रविशतीति सर्व्वभूतहृदयस्तम् ॥ २ ॥

दीपनी ।

पुंसामेकान्ततः श्रेयश्चावतारप्रयोजनम् । तस्य कर्म्माण्यपि तथा चावतारकथा अपि । १ । कृष्णावतारचरितं धर्म्मः कं शरणं गतः । इत्येवं प्रथमेऽध्याये षट् प्रश्ना मुनिभिः कृताः ॥ २ ॥ इत्युदीची ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवंसंपृष्टनिःश्रेयससाधनतदनुग्राहकप्राधान्यतमश्रीकृष्णचरित्रंसूतःशौनकादीनांप्रश्नानभिनंद्यंस्तेषामुत्तररूपंश्रीभागवताख्यपुराणमाहेत्याहबादरायणः इतीति । अत्रश्रीसूतउवाच इतिसंप्रश्नसंपृष्टइतिकचित्पाठोदृश्यतेसचासंगतः इतोत्यादिश्लोकस्यसूतोक्तित्वाभावात् यंप्रव्रजंतमित्यादिर्हिसूतोक्तिरतस्ततःप्रागेवसूतउवाचेतिपठितुंयुक्तमिहतुश्रीव्यासउवाचेति । इतीत्थंविप्राणांशौनकादीनांतिःप्रश्नैःसंहृष्टोरौमहर्षणिः रोमहर्षणस्यापत्यंपुमान्सूतः तेषांविप्राणांवचः प्रश्नात्मकंवचः प्रतिपूज्याभिनंद्यप्रतिवक्तुंप्रतिवचनरूपंपुराणमिदंवक्तुमुपचक्रमेआरेभेविप्राणामित्यनेनसापेक्षस्यापिसंप्रश्नशब्दस्यनित्यसापेक्षत्वादार्षत्वाद्वासमासः तेषांविप्राणांवचः प्रतिपूज्येतिवान्वयः संप्रश्नसंहृष्टइतिपाठांतरंतदासमीचीनः प्रश्नोयस्यतस्मैप्रतिवचनायसंपृष्टंप्रत्युत्तरंवक्तुंहृष्टइत्यर्थः । यद्वा विप्राणामित्यस्यवचइत्यनेनान्वयः संशोभनाः प्रश्नायेषांतैः शौनकादिभिः संपृष्टइत्यर्थः ॥ १ ॥
प्रश्नानामुत्तररूपमिदंपुराणंगुरुआचार्यपुरुषेष्वपिआचार्यैरवंकार्यमितिसूचयितुमेतत्पुराणप्रथमप्रवक्तृत्वरूपमहोपकर्तृत्वाद्गुरुभूतंशुकरूपगुरुनमस्कार तच्चरणावरणात्मकं मंगलमाचरतिसूतः यंप्रव्रजंतमितिद्वाभ्यांद्वैपायनः श्रीव्यासः विरहकातरः सन्यंपुत्रेत्यजुहावाहूतवान् तदातन्मयतयातरवोऽभिनेदुःतंसर्वभूत हृदयंमुनिमानतोऽस्मीत्यन्वयः कथंभूतंप्रव्रजंतं दैवपित्रादीन्परित्यज्यव्रजंतम् । अनुपेतमुपेतरहितमसहायमित्यर्थः । अपेतंकृत्यंयस्यतंकर्त्तव्यांशरहितंनिष्पन्नब्रह्मोपासनत्वात्कृतकृत्यमितिभावः प्रव्रजंतमित्यनेन देहानुबंधित्यागउक्तः । अनेनममतारहित्यंफलितम् । अनुपेतमित्यनेनासहायत्वमुक्तम् अनेनदेहपोषकसहायांतररहित्यंसूचितंतेनचदेहात्मभ्रमरूपाहंकाररहित्यंफलितम् । द्वैपायनोविरहकातरआजुहावेत्यनेन द्वैपायनादप्यतिशयितज्ञानवत्वंसूचितम् । यद्यपिपुत्रेत्यस्यदूरादाह्वानविषयवाक्यत्वाद्दूराद्धूतेच ॥ ८ । २ । ८४ ॥ इतिप्लुतत्वेसतिप्लुतप्रगृह्याअचिनित्यम् ६ । १ । १२ । ५ इति प्रकृतिभावेचसतिसंधिर्दुर्लभस्तथापि "गुरोरनृत" ८ । २ । ८६ ॥ इत्यत्रप्राचामितियोगंविभज्यसर्वस्यप्लुतस्यवैकल्पिकत्वाभ्युपगमात् ॥ अप्लुतवदुपस्थितेपरस्यच । ८ । २ । १०७ इतिसूत्रेसर्वः प्लुतःसाहसमनिच्छता विभाषाकर्त्तव्यइति महाभाष्यकारोक्तेरप्लुताभावपक्षेसंधिःसुलभएवेतिबोध्यंसाहसंशास्त्रत्यागस्तदनिच्छता शास्त्रमनुरुंधानेनेत्यर्थइति

---

(१) संप्रश्नसंहृष्ट इतिवीरराघवविजयध्वजयोः पाठः (२) अपिनेदुरितिविजयध्वजपाठः

श्रीवीरराघवः

हरदत्तोव्याख्यादितिकोचित् । वस्तुतस्त्वितिशब्दस्यैववाक्यांतत्वेनपुत्रशब्देप्लुतप्रसंगएवनास्ति । अनुकार्यस्यपुत्रशब्दस्य संबोधनविषयत्वे पुत्रानुकरणस्यतस्यतदभावा अतन्मयतयेत्यत्रमयट्प्राचुर्ये संबंधमात्रे वातत्प्रचुरतया तत्संबंधितयावातरवोऽभिनेदुः शुकात्मकावयमित्येवं रूपेणप्रतिशब्दचक्रुरित्यर्थः तत्प्राचुर्यंचतरूणां शुकेनव्याप्त्याधिष्ठितत्वादवगंतव्यम् संबंधमात्रेमयट्पक्षेऽपिज्ञानद्वाराधिष्ठेयभावरूपएवसंबंधोवाच्यः स्वरूपेणतदधिष्ठातृत्वासंभवात् "यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादिभिः श्रुतिभिर्जीवस्वरूपस्याणुत्वावगमात् । तत्स्वरूपेणानेकाधिष्ठातृत्वासंभवात् । यद्यपिधर्मभूतज्ञानस्यापि "स चानन्त्याय कल्पते" इत्यादि श्रुतिभिर्मुक्तिदशायामेवानंत्यमवगतं तथापिशुकस्यपरिनिष्पन्न ब्रह्मोपासनत्वेनमुक्तानामिव निवृत्तज्ञानसंकोचक कर्मरूपावरणत्वादपरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानद्वाराऽनेकतर्वधिष्ठातृत्वमुक्तम् । यतएवतन्मयतयातरवोऽभिनेदुरत एवसर्वभूतहृदयंसर्व भूतानांहृदयं गच्छतिज्ञानद्वाराव्याप्नोतीति सर्वभूतहृदयस्तम् । अयगताविति धातुः यद्वा सर्वभूतानांहृदयं यस्यज्ञानद्वारा व्याप्यंससर्वभूतहृदयस्तम् । यद्वा हृदयशब्देनधर्मभूतंज्ञानंलक्ष्यतेहृदयस्य ज्ञानसाहचर्यात् । सर्वभूतेषुहृदयंधर्मभूतंज्ञानमधिष्ठानं यस्यस्तमुनिस्वात्मवल्लभयाथात्म्यमननशीलंश्रीशुकमिति विशेष्यमध्याहार्य्यम् । आनतइतिकर्तरिक्तः नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

शौनकादिविप्राणामितिपूर्वोक्तैःषड्भिःसमीचीनैःप्रश्नैःसम्यक्पृष्टःरोमहर्षणस्यापत्यंरौमहर्षणिः सूतस्तेषांशौनकादीनांवचः प्रतिपूज्यप्रवक्तुंव्याख्यातुमुपचक्रमइत्येकान्वयः एतद्व्यासवचनम् ॥ १ ॥

शौनकादिप्रश्नपरिहारतयाभागवतपुराणंव्याकर्तुकामः उग्रश्रवाः स्वेष्टगुरुंतद्द्वाताश्रीशुकमुनिंप्रणमति यमिति विरहकातरःपुत्रवियोगेकातरःअधीरइवस्थितःसद्वैपायनोयदाप्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यंपुत्रेत्याजुहावतदातन्मयतयातरवोऽभिनेदुः अहंसर्वभूतहृदयंतं मुनिसर्वज्ञमानतोऽस्मीत्येकान्वयः द्वीपोनदीमध्यप्रदेशःसअयनमालयःयस्यसःतथाद्वीपायनःसएवद्वैपायनः द्वीपस्यापत्यं द्वैपायनःनदीद्वीपेसमुत्पन्नत्वात्तदपत्यत्वनिर्देशऔपचारिकः तद्वत्पराशरसुतत्वमप्यौपचारिकमितिज्ञापयितुमेतदेवप्रसिद्धनामाकरोत् प्रव्रजंतंसर्वपरित्यागरूपमाश्रममाश्रयंतंतत्रकारणमाहअनुपेतंदेहाद्यभिमानशून्यंकेनापिसख्यारहितमेकाकिनमितिवानचोपनयनशून्योऽनुपेतःअनुपनीतस्यप्रव्रजनायोगात् नच प्रव्रजनंसंन्यासःकिंतर्हिप्रकर्षेणगमनमेवेतिवाच्यम् "यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदिति"गौतमसूत्रविरोधात् अपगतंकृत्यंयस्मात्सोपेतकृत्यस्तं कृतकृत्यम् अपेतंनिराकृतंकृत्यंछेदनकर्मयेनसतथा अथवाहिंसालक्षणाभक्ष्यसमितिवा पुत्रेतिदूरादाह्वानेप्लुताभावश्छांदसःसर्वगतत्वज्ञापनायवातन्मयतया अहंकारात्मकरुद्रावतारशुकस्यव्याभिमत्तयावृक्षाअपिप्रतिशब्दंनेदुः किमुतशरीरिणइतिद्योतयितुमपिशब्दः सर्वभूतानांहृत्स्थानंमयतेगच्छतीतिसर्वभूतहृदयःतं अहंकारतत्त्वाभिमानित्वेनसर्वत्रस्थितमित्यर्थः ॥ २ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

(टीकायां षट् प्रश्ना इति । तत्र यत्राञ्जसा इत्यादिना सूत जानासीत्यन्तेन कृष्णावतारप्रयोजनकृष्णाचरितयोः प्रश्नौ । वयन्त्वित्यादिद्वयं सूत जानासीत्येतत् प्रश्नस्यैवानुवादः । तत्रोभयत्रोत्तरम् । भावयत्येष सत्त्वेनेति लोकपालनं हि तच्चरित्रमपि । एवमेव हि प्रथमाध्याये टीकाप्रतिज्ञाताः षट्प्रश्ना उपपद्यन्ते । द्वितीयेऽध्याये चत्वारि उत्तराणि । चतुर्थस्य तत्प्रश्नोत्तरस्य तत्रान्यत्रादर्शनात् । तस्य कर्म्माण्युदारणीत्यादिना विश्वसृष्ट्यादिलीलाप्रश्नः तस्योत्तरं स एवेदं ससर्जाग्रे इत्यादिना । अथाख्याहीत्यादिना अवतारकथाप्रश्नः । तस्योत्तरं तृतीयोऽध्यायः । ब्रूहि योगेश्वर इत्यादिना धर्म्माश्रयप्रश्नः । तस्योत्तरं कृष्णे स्वधामोपगते इत्याद्यं तृतीयाध्यायपद्यमेव ॥ १ ॥

अथोपक्रमे स्वगुरुं नमस्कुर्व्वन् तत्प्रसादगुरुयं स्मरति द्वाभ्याम् । तत्र यमित्यत्र तन्मयतयेति तच्छब्देन तत्तादात्म्यापन्नः परमात्मोच्यते । स हि तदानीं ध्यानावेशेन प्राप्तसर्व्वान्तर्यामितादात्म्यः । हृद्यन्तर्यान्तमित्यादिवक्ष्यमाणात् । यत एव तस्य तदुत्तरदानानुसन्धानराहित्ये सति तत्पक्षपातेनान्तर्य्यामिणैव स्वयं तरूणामपि द्वारा तदुत्तरं दत्तमिति । यद्वा न केवलं सर्व्वात्मभावाद्रिच्छत्वान्निरपेक्षेऽपि तस्मिन् पितैव स्निग्धो जातः अपि तु तरवोऽपि जाता इत्याह तन्मयतया तद्वत्स्नेहमयतया तरवोऽपि अभि तद्भिमुख्येन नेदुः । किमुतान्ये जीवा इत्यर्थः । एतच्च तत्प्रभावादेवेति ज्ञेयम् । अतएव सर्व्वभूतानां हृदयं यस्मिन् तम् । अपवेतमिति चित्रशुकपाठान्तरम् ॥ २ ॥

सुबोधिनी ।

श्रीकृष्णायनमः ॥ कथाश्रवणमात्रेणमनोरथमहार्णवे । निमग्नान्सूतदानेनहृद्युद्धारऋषीन्हरिः ॥ १ ॥ फलसाधनरूपाणांनिर्णयः कर्मणामपि । अयाणांवक्ष्यतेऽध्यायेद्वितीयेऽन्यप्रश्नेपिणाम् ॥ २ ॥ प्रथममुत्तरार्थिवक्तुंदेवतागुरुनमस्कारमंगलमभिनंदनंच सूतः करोतीतिव्यासआह ॥ इतिसंप्रश्नेनेति एवंपुरुषार्थपर्यवसायिभिः संप्रश्नैः सम्यग्विषयकैः प्रश्नैः सम्यगादरपूर्वकं पृष्टः विप्रैरिति प्रपूरणोविशेषेणचकारमाह ॥ रौमहर्षणिः रोमहर्षणस्यापत्यं रौमहर्षणिः रोमस्तुसर्वदाहर्षणंयस्यतस्य भगवत्कथापूरयतीतिविप्राः अवद्यंतेषांवचनेउत्तरंदेयमितिरौमहर्षणिः रोमहर्षणस्यापत्यं सर्वदाभक्त्युद्रेकः तथैवायमितिज्ञापयतिप्रतिपूजनमभिनंदनंसामान्यतस्तदूर्ध्वंश्याद्वहिरितिज्ञातव्यम् ॥ १ ॥

सुबोधिनी

क्रमानुरोधात्अग्रेत्वभिनंदनस्यान्यौत्तरत्वेनज्ञातव्यंप्रवक्तुमितिस्वबुद्ध्यानिर्धारितार्थभागवतंवक्तुमुपचक्रमेदेवतागुरुनमस्कारंच कु र्वन्तत्रादौगुरुनमस्कारमाहद्वाभ्यांवैराग्यज्ञानाभ्यांतत्रप्रथमंवैराग्यमाहयंप्रव्रजंतमिति॥ अत्रहियथाविरक्तस्तथातथाधिकारीतत्रशुकस्यपू र्वजन्मन्येवज्ञानसहितत्वात्योग्यदेहार्थविष्णोर्व्याससकाशाद्देहंप्राप्यउभयसंपत्तौसंगतनाशभयात्पूर्वसंस्कारस्यदृढत्वात्इदानीमनुपनी तएवप्रव्रजतिव्यासस्याधिकारित्वाद्देहादिधर्माः प्रवर्तंतवलिष्ठस्यहिसयाभावः वलंभगवतएवेतिकोपादिनागमनंवारयतिपुत्रेतिनिवारणेहेतुः अनुपेतमिति गमनेहेतुःअपेतकृत्यमितिकार्यविद्यमानेहिउपनयनं विष्णोःसकाशाज्जातस्यपुनः संस्कारोनापेक्षतेमोहेहेतुः द्वैपायनइतिद्वि गैताआपोयत्रतत्द्वीपमयनंजन्मस्थानंयस्ययमुनांतर्जलेतथोत्पन्नत्वात्पराशरव्यातभगवदवताराद्व्यासर्वैसुस्थनारदोपदेशात्पूर्वविस्मृतात्मत्वा द्विरहकातरः विरहेणकातरोदीनःपुत्रेतिआह्वानंकृतवान्प्रेम्णासञ्चकंठत्वात्प्लुतामात्रस्ततःसंधिः "सत्वमेमभवदितिवृक्षज्ञानेफलस्योक्तत्वा त्सर्वभावः स्फुरतियोगेनप्रवेशोपिसंभवतिकर्तुः प्राधान्येपियच्छन्देनकर्मसंबंधात्तच्छन्देनकर्मैवोच्यतेयामिति॥ तन्मयतयाशुकमयतयावि ष्णोः सकाशादुत्पन्नास्तरवः शुकोपिविष्णावीर्वनस्पतइतिश्रुतेः एकोपादानकत्वात्तन्मयत्वमभिनंदनंप्रतिध्वानरूपम॥ अथवा॥ "यान्देवे भ्योणक्रमयज्ञायातिष्ठमानासावनस्पतीन्प्राविशत्सैषासाम्वनस्पतिषुवदतीतिश्रुतेः वृक्षेभ्यएवशब्दोत्पत्तिः तेषांकथनेहेतुंवदन्शुकस्यत्र द्मभावमाह सर्वभूतहृदयमिति सर्वभूतानांहृदयंअयतेप्रेरयतिप्रेरणार्थंगच्छतीतिसर्वभूतेषुहृदयंयस्येतिप्रेरणसामर्थ्यंधागतस्यतूर्ष्णीभावंनिवा रयतिमुनिमितिवृक्षात्मभावंविचारयंतमासर्वतोनतोऽस्मिन्सर्वेश्वरतस्यविद्यमानत्वात्॥ २॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती।

तत्र पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसीति। सर्व्वशास्त्रसारं ब्रूहि नः श्रद्धधानानां येनात्मा संप्रसीदतीति। देवकर्या किमर्थं जातस्तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गानुवर्णितुमिति। तस्य कर्म्माणि ब्रूहि नः श्रद्दधानानां लीलया दधतः कला इति। अथाख्याहि हरे- र्धीमन्नवतारकथाः शुभा इति। ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे धर्म्मः कं शरणं गत इति। षडेव प्रश्नाः। एतत् प्रत्युत्तराण्येव स प्रसङ्गानि श्रीभागवतमिति विवेचनीयम्।

द्वितीये त्वभिधेया श्रीभक्तिः प्रेमा प्रयोजनम्। विषयो भगवानत्रेत्यर्थत्रयनिरुपणम्॥ ०॥

रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवाः॥ १॥

अत्रेवं सूतस्य परामर्शः। एतत्प्रश्नस्योत्तरं सर्व्वशास्त्रसारं किमपि यत्त्वहंब्रवीमि। तेन चेदेषामात्मा न प्रसीदेत् तर्हि किं भवि- ष्यति येनात्मा सुप्रसीदतीत्युक्तत्वात्। ततश्च सारेष्वपि मध्ये यस्यात्मप्रसादकत्वं भर्ध्यैर्निरूपितं सोऽन्वेषणीयः। तत्रापि केषाञ्चिन्मते- सांख्यस्यैव केषाञ्चिन्मीमांसादेः केषाञ्चिदुपनिषदामेव केषाञ्चित्तदर्थतात्पर्य्यनिर्णायकानां वेदान्तसूत्राणामेवात्मप्रसादकत्वमस्ति यद्यपि तदपि न तत् प्रत्येतव्यं तेषामपि मुख्यस्य तत्तत्सर्व्वमतविदुषोऽपि कृतवेदान्तसूत्रस्य श्रीकृष्णद्वैपायनस्यापि चिरताप्रसाददृष्टेः। ततश्च यदाविर्भावेन तस्यापि आत्मा प्रसीदति स्म। परीक्षिन्महासदसि तस्थुषामेव तेषां सर्व्वसारवादिनां महाज्योतिषामप्येव परीक्ष- योत्तीर्णं शुद्धं जाम्बूनदमिवात्मप्रसादकत्वे निर्व्विवादमेव यत् स्थिरं व्यराजत तदेव श्रीभागवतं मम वक्तव्यमभूदिति। ततस्तद्वक्तारं श्रीशुकदेवं शरणं यामीति तं प्रणमति यमिति। प्रव्रजन्तं संन्यस्य गच्छन्तम्। अनुपेतं निकटमप्यप्राप्तम्। अपेतकृत्यमुपनयनादिरहितम्। हे पुत्र इति प्लुतेनाजुहाव। न केवलं परमनिरपेक्षेऽपि तस्मिंस्तत्पितैव स्निग्धोऽभूदपि तु "येनार्चितो हरिस्तेन तर्पितानि जगन्त्यपि। रज्य- न्ति जन्तवस्तत्र स्थावरा जङ्गमा अपीतिपाद्मोक्तेस्तरवोऽपीत्याह तन्मयतया शुकमयतया तरवोऽपि आभिमुख्येन हेतुना हे पुत्र इति प्रतिध्वनिमिषेण व्यासवदाजुहुवुः। यो हि यस्मिन्नासज्जति स तन्मय उच्यते। यथा स्त्रीमयः कामुकइति। ततश्च सर्व्वेषां भूतानां हृदयं मनो यस्मिंस्तम्। तेन सर्व्वमनोहरे भगवद्विग्रहे इव तस्मिन् स्नेहोऽयं न प्राकृतमोह इति। व्यासस्याप्यविवेकोऽयमिति दोषः पराहतः। यद्वा तदा तन्मयतया शुकरूपतया तरवोऽभिनेदुः प्रतिध्वनिमिषेण हे पुत्र इति प्रत्युत्तरं ददुः। यदि तवाहं पुत्रस्तदा त्वमपि मे पुत्र इत्यतः। "कस्य के पितृपुत्राद्या मोह एव हि कारणम्। इति तत्त्वमविज्ञाय किमिति मुह्यसीति व्यञ्जयामासुः। तन्मयत्वोपपादनाय विशे- षणं सर्व्वभूतानां हृत् मनः अयते योगबलेन प्रविशतीति सर्व्वभूतहृदयस्तम्। तेन स एव ममाप्यन्तः प्रविश्यमन्मुखेनैव श्रीभागवतं वदतु। यो हि जडानपि वृक्षान् प्रविश्य प्रत्युत्तरेण पितरमपि समादधौ स एव चेतनं मां प्रविश्य श्रीभागवतेनैव एषां श्रोतृणामात्मानं प्रसाद- यत्विति प्रवचनकाले श्रीभागवतस्य वक्तान्योऽपि ध्यायेदिति विधिश्च सूचितः॥ २॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

उपायोपेयभगवच्चिकीर्षिततदुदारकर्मविषयाणांचतुर्णांप्रश्नानामुत्तरार्थीयमध्यायआरभ्यतेइतीद्वि इतिसंप्रश्नसंहृष्टः इत्येवमुक्तप्र कारैः षड्भिः विप्राणांसम्यक्प्रश्नैःसम्प्रहृष्टः "रोमाणिहर्षयांचक्रेश्रोतृणांयः सुभाषितैः॥ कर्मणातेनकथितोरोमहर्षणइत्युत" ॥इत्युक्त लक्षणस्यरोमहर्षणस्यपुत्रः उग्रश्रवाः प्रश्नानांविस्तरत उत्तरभूतश्रीमद्भागवतंशुश्रावयिषुः तेषांवचः मुनयः साधुपृष्टोहमित्येनंप्रति पूज्यप्रवक्तु "सवैपुंसांपरोधर्मः इत्याद्यध्यायद्वयेनसंक्षेपतः षण्णांप्रश्नानामुत्तरंवक्तुम उपचक्रमेयंप्रव्रजंतमित्यादित्रिभिः गुर्वादिनमस्कार रूपमुपक्रमंकृतवानित्यर्थः॥ १॥

यःस्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतांतमोऽन्धम् ।
संसारिणांकरुणयाहपुराणगुह्यंतंव्याससूनुमुपयामिगुरुंमुनीनाम् ॥ ३ ॥
नारायणंनमस्कृत्यनरञ्चैवनरोत्तमम् । देवींसरस्वतीञ्चैवततोजयमुदीरयेत् ॥ ४ ॥(१)

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्रस्वगुरुंप्रणमति ॥ यमिति यंप्रवृत्तकर्मत्यागित्वादपेतकृत्यम् अनुपेतम् एकाकिनम् प्रव्रजंतम् "अथकोऽयमेषद्वैपायनेनधार्यं तामितिद्वैपायनोपदेशादेवप्रवृत्ति मार्गस्यस्त्यागच्छंतम् भागवतपुत्रस्यातिदुर्लभत्वाद्विरहकातरः द्वैपायनोभगवान् हेपुत्रेत्याजुहाव आहूतवान् यदातदातन्मयतयातरवोऽभिनेदुः शुकेतिव्यासेनोक्ते सतिश्रीरिंतिशुकेनप्रत्युत्तरेदत्तेऽप्रमादयोपिभोरितिशुकवदभिनादंचक्रुरित्यर्थः एतन्मोक्षधर्मेद्रष्टव्यम् तंमुनिमानतोऽस्मि "यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाः प्रकाशंतेमहात्मन" इति श्रुत्यर्थानुसारेण गुरोर्वासुदेवाभिन्नत्वमाह सर्वभूतहृदयमिति सर्वेषांब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानांहृदिव्यापकतयाऽयतेगच्छतीतिसस्तम् अय गतावित्यस्यरूपम् सर्वांतर्यामिणंवासुदेवमित्यर्थः आचार्यंमांविजानीयादिति वक्ष्यमाणाच्च ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

व्यासजी बोले । रोमहर्षण सूतजी के पुत्र उग्रश्रवा ब्राह्मणों के इन प्रश्नों से आनंदित होकर उनके वचन की प्रशंसा कर मंगलाचरण करने वाले ॥ १ ॥

सूतजीबोले । जोश्रीशुकदेवजी जन्मलेतेहीउपनयनआदिक संस्कारोंकीकुछ अपेक्षानकर संन्यासीहोकरचले और व्यासजीउनकेपीछे-पीछे 'हेपुत्र' हेपुत्र पुकारतेचले. उससमयव्यासजीकेशोक निवारणकरनेको शुकदेवजीकी शक्तिसंचारसे वृक्षोंनेउत्तरदिया ऐसेयोगशक्तिसे प्राणीमात्रकेहृदयमें प्रवेशकरनियमन करनेवालेमुनिको मैं प्रणामकरताहूं ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्कृपालुतां दर्शयन्नाह यः स्वानुभावमिति । अन्धं गाढं तमः संसाराख्यम् अतितरितुमिच्छताम् । पुराणानां मध्ये गुह्यं गोप्यम् । तत्र हेतुत्वेन चत्वारि विशेषणानि । स्वः निजः असाधारणः अनुभावः प्रभावो यस्य तत् । अखिलश्रुतीनां सारम् । एकम् अद्वितीयम् अनुपमामित्यर्थः । आत्मानं कार्य्यकारणसंघातमधिकृत्य वर्त्तमानम् आत्मतत्त्वमध्यात्मं तस्य दीपं साक्षात् प्रकाशकम् । उपयामि शरणं व्रजामि ॥ ३ ॥

जयत्यनेन संसारमिति जयो ग्रन्थस्तम् उदीरयेत् इति स्वयं तथोदीरयन् अन्यानपि पौराणिकानुपशिक्षयति ॥ ४ ॥

दीपनी ।

(नरः भगवदवतारविशेषस्तम् । तस्य विशेषणं नरोत्तममिति ज्ञेयम् ॥ ४—५ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

यइति । यः करुणयापुराणगुह्यम् "विशेषणंविशेष्येणबहुलम् ॥ २।१।५७ ॥ इतिबहुलग्रहणात् विशेष्यस्यापिपुराणशब्दस्यपूर्वनिपातः गुह्यंपुराणं । पुराणगतगुह्यमाहतंमुनीनामपिगुरुंव्याससूनुमुपयामिशरणंप्रजामि । पुराणंकथंभूतंस्वानुभावंस्वेनशुकेनानुभावकर्मणिघञ्प्रथममनुभूतमित्यर्थः अखिलानांसारोयस्मिन्प्रतिपाद्यस्तथावेदपूर्वभागार्थभूतकर्मणामप्युत्तरभागार्थभूतब्रह्मणोऽपिप्रतिपादनादखिलश्रुतिसारमित्युक्तम् एवंस्वतुल्याधिकपुराणांतररहितम् । अध्यात्मदीपम् । आत्मन्यधीत्यध्यात्ममितिविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः आत्मपरमात्मयाथात्म्यप्रकाशनेदीपतुल्यमित्यर्थः अतितितीर्षतांसंसृतितरितुमिच्छारहितानामपिसंसारिणांतमोऽन्धम् तमः संसृतिरुचिजनकमज्ञानंमन्धयतितिरोधायत्ति निवर्त्तयतीतितथा ॥ ३ ॥

---

१ ग्रंथमुदीरयेदिति विजयध्वजपाठः

श्रीवीरराघवः ।

एवंश्रावयितृभिरादौमहोपकर्तुर्बादरायणेर्नमस्कारात्मकंमंगलमनुष्ठेयमितिसूचितम् । नकेवलंबादरायणेरेवनमस्कार्यः अपित्वन्येपिना रायणादयइत्यभिप्रायेणाह । नारायणमिति । नारायणादीन्नमस्कृत्यततोजयमुदीरयेत्कथयेत्श्रावयेदितियावत् । जयमित्यस्यैवपुराणस्या न्वर्थनामांतरम् अखिलदुरितजयाविनाभूतत्वाज्जयमिति । तत्रनरनारायणयोर्वदर्याश्रमवासिनोर्भगवदवतारभूतयोः "योवैभारतवर्षेऽस्मिन्क्षे मायस्वस्तयेनृणाम् । धर्मज्ञानस्समंपेतआकल्पादास्थितस्तपः" । इतिवक्ष्यमाणरीत्याशिष्याचार्यरूपेणस्वानुष्ठानद्वाराखिलधर्मप्रवर्त्तकत्वेनना रदादिमुखेनाखिलाध्यात्मशास्त्रप्रवर्त्तकत्वेनचगुरूणामपिगुरुत्वेनमहोपकर्तृत्वात्तन्नमस्कृतिरवश्यंकार्येतिभावः वागधिष्ठातृदेवतात्वात् सर स्वतीनमस्कार्येत्यभिप्रायेणसरस्वतीमित्युक्तं देवस्यचतुर्मुखस्यस्त्रीदेवीतां "पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४।१।४८ ॥ इतिङीप् । अतसरस्वत्याश्चतुर्मु खसंबंधप्रत्यायकदेवीत्वविशेषणेन चतुर्मुखनमस्कृतिरपिकार्येतिसूचितम् । चतुर्मुखोहि अनिरुद्धाख्यभगवत्तुरीयव्यूहनाभिकमलसंभूततप स्तोषितानिरुद्धोपदिष्टभागवतचतुःश्लोकींकृत्स्नैतत्पुराणनिदानभूतांनारदायोपदिदेशअतः सोपिमहानुपकर्ताचगुरुश्चेतिनमस्कार्यइत्यभि- प्रायः । अनेनैवानिरुद्धनारदयोरपि नमस्कार्यत्वमर्थसिद्धंवेदितव्यम् । अनिरुद्धाच्चतुःश्लोक्यधिगमोनारदायतदुपदेशश्चद्वितीयेस्पष्टीभवि- ष्यति । नारदाच्चतुःश्लोकीमधिगम्यकात्स्न्येनैतत्पुराणनिर्मातृत्वेनोपकर्तृतमत्वाद्व्यासोनमस्कार्यइत्यभिप्रायेणव्यासमित्युक्तम् । तत्रायं- क्रमोविवक्षितःतावन्नमस्कार्यः शुकस्ततोव्यासस्ततोनारदस्ततःसरस्वतीतद्वल्लभोततोऽनिरुद्धः ततश्चनरनारायणाविति ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः

पुनरपिभक्तगुरुंशुकाख्यमेवप्रणमति यइति यःस्वानुभावंब्रह्ममाह उपादिशत् यश्चांधतमः अंधत्वापादकमज्ञानंतितीर्षतांतर्तुमिच्छतांसं सारिणांजीवानांकरुणयाअखिलानांश्रुतीनामर्थज्ञापकतयासारमुत्तमम् अखिलस्यजगतःश्रुतेःश्रवणेन्द्रियस्यसारंसुखदंवा एकंसकलपुराणो त्तमम् देहादीश्वरपर्यंततत्त्वानिदीपयतिप्रकाशयतीत्यध्यात्मदीपम् पुराणगुह्यंपुराणेषुगोप्यंपुराणस्यभगवतःसन्निधानंयोग्यमितिवाभागव ताख्यंपुराणंमम्न्याचख्यौ मुनीनांगुरुंतंव्याससूनुंश्रीशुकमुपयामिशरणंगच्छामीत्येकान्वयः अखिलश्रुतीःसरतिगच्छतिविषयतयेत्यखिल श्रुतिसारः कर्मणयणप्रत्ययःवेदार्थसारभूतमितिवा अध्यात्मंदेहः तत्रदीपवद्वर्तमानपुराणोगुह्योपितंस्वानुभावंममोपदिदेशेतिवा ॥ ३ ॥

इष्टदेवतांशास्त्रगुर्वादीन्प्रणमति नारायणमिति नारायणंशास्त्रप्रतिपाद्यं तथात्मेवशास्त्रकर्तृत्वाद्गुरुंव्यासंचनमस्कृत्य सकलश्रा व्याख्यिकांश्रियंदेवींतथापरमगुरुंनरोत्तमंवायुंतथा विद्याभिमानिनींसरस्वतींतयोपसाधकंनरंशेषंप्रणम्यततस्तेषांप्रसादाल्लब्धभागवताख्यं ग्रंथमुदीरयेद्व्याख्यास्ये भवत्प्रश्नपरिहारित्वेनेतिशेषइत्येकान्वयः ॥ श्रीभागवतादिसर्वशास्त्रप्रवक्तृश्रोतृभिस्तेभ्यइदंनमस्कार्यमितिद्योत यितुमेवेत्युक्तिः ॥ ४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अतो य एवं साक्षाच्छ्रीकृष्णद्वैपायनेऽपि स्वपित्र्यनुसन्धानरहित आसीत् स एव श्रीभगवल्लीलावर्णनमयश्रीमद्भागवतनामैतद्ग्रन्था- न्यावेशेनेदृशोऽपि ज्ञात इत्याह य इति । तदेतच्छ्रीसूतस्य शास्त्रोपक्रमाय श्रीगुरुप्रपत्तिरूपं वाक्यं स्वसुखनिभृतेत्यादिना तदुपसंहाराय तद्रूपेण वाक्येनैकीकृत्य व्याख्यायते । यः खलु "हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् बादरायणः । मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगाविति"त्याद्यनुसारेण पुराणगुह्यमिदं श्रीमद्भागवताख्यमाह गिरा प्रकाशयामास । तं तत्रभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यस्य पूर्वोत्तरग्रन्थ- कानुसारेण मुनीनां गुरुमुपयामि शरणमाश्रये । कीदृशंतत् तत्राह किं वा परैरीश्वरइत्याद्यनुसारेणासाधारणप्रभावं । पुनः कीदृशं तत् तत्राह निगमकल्पतरोरित्याद्यनुसारेणाखिलश्रुतिसारं । पुनः कीदृशं तत्राह निम्नगानां यथा गङ्गेत्याद्यनुसारेण पुराणानां मुख्यं । पुनः कीदृशं तत्राह स्वसुखनिभृतचेता इत्याद्यनुसारेणात्मानं स्वचित्तमधिकृत्य वर्तते यत् परमरहस्यमजितरुचिरलीलाख्यं तत्त्वं तस्य दीपं प्रकाशकं । नन्वेवं चेत् कथं तर्हि प्राकाशयत् तत्राह अन्धङ्करणे यतमः सर्वावरकमज्ञानं तरीतुमिच्छतां संसारिणां करुणया तेषु यत् कारुण्यं तद्धेतवेत्यर्थः । यद्यप्यजितरुचिरलीलारसरूपं रहस्यं न ते जानन्ति तथापि तत्पर्यन्तप्रकाशकं तत् प्रकाशयामासेत्यहो करुणाया वरिमा दृश्यतामिति भावः । सेयञ्च तस्य करुणा तल्लीलानुभवेन तत्स्वभावलाभाज्जाता । केवलारामत्वे "भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः । आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुह" इति श्रीभगवद्वाक्यविरोधादसौ न स्यादेवेति च ॥ ३ ॥

नारायणमित्यत्र शास्त्रस्यास्य नरनारायणावधिष्ठातृदेवते निर्दिष्टे । चकाराच्छ्रीकृष्णोऽस्य देवता सरस्वती शक्तिः । चकाराद्व्यास ऋषिः । व्यासमिति पाठेस्पष्ट एव । बीजं तु प्रणव एव ज्ञेयः ॐ नैमिष इत्युक्तत्वात् । छन्दोऽत्र गायत्री ज्ञेया तदेवारब्धत्वात् । तस्मात्ते नमस्या इति भावः ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

एवंप्रथमेज्ञानवैराग्येउक्त्वापश्चाद्भक्त्याभगवद्भजनेऽतीवविशेषमाह यःस्वानुभावमिति संगभयाभिवृत्तम् विरमनंभगवद्विशेषाति

सुबोधिनी ।

ध्यासस्समीपागमनंभागवतपाठश्चार्थोलुब्ध्यतेतदनुभागवतरसासिनिविष्टमुनिभ्यउपदिशतितदाहगुरुंमुनीनामितिभागवतस्यस्वरूपोत्कर्षोयच्च
स्वारिविशेषणानिप्रमेयरूपतांप्रमाणरूपताम आसाधारण्यसाधनोत्तमरूपतांप्रतिपादयंतिक्रमेणतत्रस्वानुभावंभागवतस्यभगवद्रूपत्वात्यथा
भगवतः स्वः असाधारणोनुभावः सर्वसक्तुतथाभागवतस्यापितव्यितकेषु किंच ॥अखिलश्रुतिसारंकर्मज्ञानकांडाद्विष्यापिप्रतिपादितस्यभक्ति
शेषत्वकथनात्सर्वश्रुतितात्पर्यविषयभगवत्प्रतिपादनाच्चसर्वश्रुतिसारम् अखिलपदेनचद्वेवदेत्यादिप्रवृत्तायाःश्रुतेस्तदभिप्रायेणार्थकथनं
खिलत्वमापद्यतेतन्निवार्यतेआकररहितानांसर्ववेदानामर्थरसभूतमित्यर्थः एकमित्यसाधारणम् अन्यथापतस्यापिरसांतरसंभावनास्यात्तद्ध
नांताहशानांनिर्द्धारणात् अध्यात्मदीपमितिबहिः संतिदीपाः बोधकाः पुरुषाश्चआत्मनिपुनर्विरला: वाचाबोधयत्येवनहिताहशोभागवतादन्यो
पायोस्तिगुरूपदेशतपः साधनव्यतिरेकेणयेनसर्वेषामात्मसाक्षात्कारोभवेत् यथागृहेदीपस्थापितघटादीनांगुर्णाद्यपेक्षातथाभागवतेसतिन
काप्यपेक्षेत्यर्थः अंधंतमःअतितर्तुमिच्छताम अध्यात्मदीपमितियोजनाआत्मानमधीतिआत्मसंबंधिसर्वपदार्थानांनकेवलंमुनिभ्यएवाहसंसारि
णामपिकरुणयापरीक्षितसभादिष्वपीत्यर्थः यथामलापाकरणवस्त्रादौमलनिवृत्तिः शुद्धिश्चभवतिशुभ्राणांतुकर्मयोग्यतैवतथासंसारिणां
मुनीनांचविशेषइतिभावः मायाशुकव्यावृत्त्यर्थंव्याससूनुमितिउपयामिशरणंगच्छामिइदानीमेवसमीपंगत्वातद्वाक्यंश्रुत्वाकथयिष्यामीत्युप
वाक्यार्थः ॥ ३ ॥

असाधारणंमंगलमुक्त्वासर्वैः कर्त्तव्यंसाधारणंमंगलमाहनारायणमिति ॥ "जयोनामपुराणाविकृष्णद्वैपायनेरितः अष्टादशपुराणानिभा
रतंतत्प्रकीर्त्तितंनारायणोव्यासइतिवाच्यवक्तृस्वरूपकः एकएवपरोत्यात्माआदावंतेनिवेशितः उपसाधकोनरश्चोकश्चकारातगुरुवानपिच
वश्यमेवकारणासूत्रात्माचनरोत्तमः देवीआन्यात्मिकानृणांवाक्यरूपासरस्वती सर्वेतंभगवद्रूपास्तस्माद्वन्द्याहितेसदा" व्यासेनक्रियमाणोतुन
मस्कारेनव्यासपदप्रयोगः सरस्वतीसमीपेचकारः तद्धकारंबोधयतितस्मात्पाठद्वयमपिलोकेव्यवस्थयाबोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

अस्मिन्नर्थे तस्य कृपालुत्वमेव हेतुरस्त्येव इत्याह य इति । संसारिणां करुणयाहेति । न केवलमयं परीक्षिदेव तारयितव्यः किन्त्व-
न्येऽपि जनिष्यमाणाः संसारिणोऽनेनैव तरन्त्विति तदैव सर्व्वानर्व्वाचीनान् सस्मारेवेति भावः । अन्धं गाढं तमोऽविद्याम् अतिशयेन सुखे-
नैव तरितुमिच्छताम् । आत्मनि अधिष्ठितानि तत्त्वानि महदादीनि तेषां दीपं प्रकाशकमिति मुमुक्षूणामविवक्षयायोऽनुसंहितं फलमुक्तं शुद्धम
कानाञ्च अखिलानां श्रुतीनाम् उपनिषदां सारं श्लेषेण श्रुतीनां श्रवणानां श्रोत्रेन्द्रियस्य आस्वाद्यानां सारमिति । अतः पूर्व्वोक्तं निगमक-
ल्पतरुफलत्वमेवास्य सूचितम् । अतएव स्वः शुक एवानुभावः रसोत्कर्षप्रभावज्ञापको यस्य तं स्वसुखनिभृतचेता इत्यत्र अजितरुचिरली-
लाकृष्टसार इति हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्व्याख्यानं यदधीतवान् इत्यादिभ्यः । यद्वा । स्वस्यानुभावः प्रभावो यस्मात् तं । तद्व्याख्यानादेव
शुकस्य सर्व्वमुनिभ्योऽप्युत्कर्षोऽभूदिति भावः । एकमनुपममद्वितीयमित्यर्थः । मुनीनां परीक्षित्सभोपविष्टानां नारदव्यासादीनामपीद-
मश्रुतचरमिव जातमिति तानपि श्रीशुकदेव उपदिदेश देश्यमिति सन्दर्भः ॥ ३ ॥

गुरुं नत्वा देवतादीन् प्रणमति नारायणमिति । देशाधिकारित्वेन नरनारायणावस्याधिष्ठातृदेवते निर्दिष्टे । नरोत्तममिति । पुरुषोत्तमः
श्रीकृष्णोऽस्य देवता सरस्वती शक्तिश्चकाराद्व्यास ऋषिः । व्यासमितिपाठे स्पष्टएव । बीजन्तुप्रणवो ज्ञेयः । छन्दोऽत्र प्राधान्येन
गायत्र्येव ज्ञेयो तयैवारब्धत्वात् । तान्नमस्कृत्य जयेति क्रियापदमाक्षेपलब्धं श्रीकृष्णसम्बोधनकम् । उदीरयेदिति स्वयं तयोदीरयन्नन्यानपि
पौराणिकानुपशिक्षयति । जयत्यनेन संसारमिति जयो ग्रन्थमिति वा । अत्र क्त्वाप्रत्ययेनैवानन्तर्ये सिद्धे तत इति कर्त्तृविशेषणं क्रम-
त्वयान्तं ज्ञेयमिति केचित् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः

यःसंसारिणांमुमुक्षूणांतमोधंसंसारमतितितीर्षतांमुमुक्षूणांमुनीनांमुक्तानांच ॥ आलयंपिबतेत्युक्तेश्चकरुयापुराणगुह्यम् ॥ पुराणानांम
ध्येगोप्यम् श्रीमद्भागवतमाह तमुपयापिशरणंव्रजामि पुराणगुह्यस्येचत्वारिविशेषणानि स्वोनिजः सर्वोपकारकभूतोनुभावः
प्रभावोयस्यतत् सर्ववेदार्थभूतभगवत्प्रतिपादकतयाश्रुतीनांसारम् एकमनुपमम् सर्वत्रहेतुमाह अध्यात्मदीपमिति आत्मनिजीवेवर्तमा
नमध्यात्मम् यद्विज्ञानेनसर्वंविज्ञातंभवति यआत्मनितिष्ठन्नात्मनोन्तरोयमात्मानंवेदेत्यादिश्रुत्यर्थभूतंभगवत्तत्त्वंतस्यप्रकाशकम् ॥ ३ ॥

श्लोकद्वयेनश्रीगुरुंप्रणम्येदानींहरिंनारदादींश्चप्रणमन् इर्यादीन्प्रणम्य शास्त्रमुदीरयेदित्यन्यंप्रत्युपादिशति नारायणमिति "अर्थेधर्मे
चकामेचमोक्षेचभरतर्षभ यदिहास्तितदन्यत्रयन्नेहास्तिनतत्क्वचिदिति प्रथमपर्वोक्तेश्चतुर्वर्गप्रतिपादकस्यापिमहाभारतस्यपरपोषिवय:
यज्ञब्रह्मनारायणादिपदाभिधेयः श्रीकृष्णः तत्प्रणामार्थंतत्रास्य श्लोकस्य प्रतिपर्वपाठः श्रीमद्भागवतस्यतुभगवत् स्वरूपगुणशक्त्यादि
प्रधानस्य मोक्षैकप्रयोजनत्वादवश्यंतदुपक्रमादौभगवान्सर्ववेदेतिहासादिविषयोनमनीयः अतोनारायणंयद्वंदनवेदनादिनासर्वेषांवंद
वेदनादिसिद्धिस्तं जन्माद्यस्येत्यत्रोक्तलक्षणं शास्त्रविषयमुपास्यंनरंचतदंशभूतं तत्सखायंतदुपासनतच्छास्त्र अधणादावुपकर्तारम् च
स्यनरव्यावृत्त्यर्थमाह नरोत्तमम् सरस्वतींदेवींचभगवच्छक्तिविशेषभूतांभगवच्छास्त्र कथनश्रवणादावुकर्त्रीव्यासंचशास्त्राचार्यनकस्तं
ततजयमुदीरयेत्कथयेत् महाभारतेतु जयोनामेति ह्यासोयमित्युक्तंसमुदीरयेदिहतुजयं श्रीमद्भागवतमितिभेदः ॥ ४ ॥

मुनयः साधु पृष्टोऽहं भवद्भिर्लोकमङ्गलम् ।
यत्कृतः कृष्णसंप्रश्नो येनात्मा सुप्रसीदति ॥ ५ ॥
स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे ।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सुप्रसीदति ॥ ६ ॥ (१)

भाषा टीका ।

जिन्होंने असाधारणप्रभाववाला. समस्तश्रुतिओंकासार.अद्वितीय और अंधतमकेपारजानेकी इच्छावाले संसारिओंको अध्यात्मतत्वके प्रकाशकरनेमें दीपककेसमगुह्य श्रीभागवतपुराणको जीवोंपरकृपाकर प्रकाशकियाहै, और जोसमस्तमुनिओंके गुरुहैं उनशुकदेवजीकी मैं शरणहूं ॥ ३ ॥

नारायण को नरोत्तमनर को देवी सरस्वती को और व्यासमुनी को प्रणाम कर जय (जिससे संसार जीताजाय ऐसे) ग्रंथ का आरंभ करें ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत् प्रतिपूजनं करोति हे मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः यतो लोकानां मङ्गलमेतत् । यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः । सर्व्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि कृष्णे पर्यवसानादेवमुक्तम् ॥ ५ ॥

तत्र यत् प्रथमं पृष्टं सर्व्वशास्त्रसारमैकान्तिकं श्रेयो ब्रूहीति तत्रोत्तरं स वै इति । अयमर्थः । धर्म्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्ति-लक्षणश्च । तत्र यः स्वर्गाद्यर्थः प्रवृत्तिलक्षणः सोऽपरः । यतस्तु धर्म्मात् कृष्णे श्रवणादिलक्षणा भक्तिर्भवति स परो धर्म्मः स एवैकान्तिकं श्रेय इति । कथम्भूता अहैतुकी हेतुः फलाभिसन्धानं तद्रहिता । अप्रतिहता विघ्नैरनभिभूता ॥ ६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवं "मङ्गलाचारयुक्तानांनित्यंचप्रयतात्मनाम् । जपतांजुह्वतांनित्यंविनिपातोनविद्यते" इत्युक्तरीत्याकृतगुरुदेवतोपासनात्मकमंगलस्तांस्तत्प्रश्नमभिनंदति । मुनयइतिहेमुनयःभवद्भिःसाधुयथाभवतितथालोकमंगलमितिप्रश्नसाधुत्वेहेतुः लोकमंगलविषयकत्वात्प्रश्नःकृतःमेलानां घमंगलमित्युक्तरीत्या निरतिशयमंगलस्वरूपकृष्णविषयकसंप्रश्नःकृतस्ततोलोकमंगलमहंपृष्टइत्यर्थः कृष्णसंप्रश्नस्यलोकमंगलविषयत्वमे वोपपादयति येनकृष्णेनतद्विषयकप्रश्नेनवाहेतुना चात्माचित्तंसुष्ठुप्रसन्नंभवति प्रश्नोत्तराभ्यांसस्वरूपगुणविभूतिः कृष्णोऽनुसंहितश्चित्तगत मालिन्यमपनयति चित्तप्रसादादेवलोकानां सर्वाणिमंगलानिसुलभान्येवेतिभावः ॥ ५ ॥

तत्रयत्तावत्पृष्टं "भवतायद्विनिश्चितंपुंसामेकांततःश्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसि" इतिकिंनिरतिशयंश्रेयःकोवातत्साधनभूतो धर्म-श्रेष्ठ इतितत्रगर्भजरामरणाद्यनर्थरूपसंसृति निवृत्तिपूर्वकब्रह्मानं दानुभवात्मकोमोक्षएवनिरतिशयंश्रेयः तत्साधनंभूतधर्मश्च परब्रह्मोपासनात्मिकाविजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहिताप्रत्यक्षतापन्नाप्रीत्यात्मिका तद्भक्तिरेव "तन्निष्पत्तिश्चानाभि संहितफलैर्वर्णाश्रमधर्मैर्शनियोगशमदमादिभिः सत्संगत्यादिप्रणाल्याचभगवद्गुणश्रवणादिरुचिजननद्वाराभवतीतियक्तुंतावद्भक्तियोगा नुग्राहकएववर्णाश्रमप्रयुक्तोधर्मः श्रेष्ठस्तदन्यस्त्वभिसंहितफलः पुनःसंसृतिहेतुत्वेनानर्थावह इत्याहसवाइतिश्रीभः यतोऽनभिसं-हितफलाद्वर्णाश्रमानुगुणादनुष्ठिताद्धोक्षजेभक्तिर्भवतिसएवधर्मः परउत्कृष्टःभक्तिमपिविशिनष्टि अहैतुकीफलोपाधिरहिता अप्रतिहताअंतरायानुपहता अव्यवहितेतिपाठांतरंतदाविजातीयप्रत्ययांतराव्यवहिता ययाभक्त्याआत्मासुप्रसीदतिपूर्वोत्पभक्तिरुत्तरभक्ति प्रकर्षोपायिकमनोनैर्मल्यहेतुरित्यर्थः यद्वा ययात्मासुप्रसीदतिइत्यनेनप्रीत्यात्मकत्वमुच्यते अनुकूलज्ञानेनैवहिचित्तप्रसादः प्रतिकूले-मनुचितताविक्षेपएवअनुकूलज्ञानमेवज्ञानंदः सुखंप्रीतिश्चेतिपर्य्यायांतरैरुच्यते अव्यवहितेत्यनेनतैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

संप्रतिसूतःशौनकादिप्रश्नसंदृब्धस्तत्प्रश्नंस्तौतीत्याह मुनयइति कृष्णविषयःसमीचीनःप्रश्नःकृतइतियद्यस्मात् अतोऽहंभवद्भिः साधुसर्वसाधनेषूत्तमसाधनंप्रतिपृष्टःनकेवलमुभयेषामस्माकंसाधु किंतुलोकंमंगलयतीति श्रवणमननाभ्यांकल्याणजनकत्वादित्यर्थः कुतःयेनकृष्णसंप्रश्नेनात्मा परमात्मामनोवाप्रसीदतितस्मादित्येकान्वयः ॥ ५ ॥

---

(१) अहैतुक्यव्यवहितेति विजयध्वज वीरराघवयोः पाठः

श्रीविजयध्वजः

भगवद्भक्तिजनकत्वात् कृष्णसंप्रश्न एव परमधर्म इत्याह स वा इति यतः कृष्णसंप्रश्नात् अधोक्षजे अहैतुकी अव्यवहिता भक्तिर्भवति पुंसां परमधर्मः स वा इत्येकान्वयः अक्षजन्यज्ञानमधः कृत्वाऽतीत्य वर्तत इत्यधोक्षजः भगवत्प्रसादमन्तरेणाकाम्यफलहेतुशून्याऽहैतुकी विष्णोः पादन्यप्रसंगादिव्यवधानशून्याऽव्यवहिता * नचान्योसावन्योहमस्मीति नाविष्णुः कीर्तयेद्विष्णुमित्यादिश्रुतिस्मृतिनिषिद्धत्वात् भेदबुद्ध्या पर्यायव्यवधानशून्येत्यर्थ इति "व्यवधानं तिरोधानमधोऽच्यत" इत्यभिधानविरोधात् नच श्रुतिस्मृतिविरोधः अनयोः अन्यार्थत्वात् अविष्णुः नविष्णुर्यस्य स तथा अतद्भक्त इत्यर्थः अन्यः स्वतंत्रः अप्रतिहतेति पाठे अस्खलितेत्यर्थः यया भक्त्या आत्मा आशु प्रसीदति समुद्धृत्य मनीषयेत्युक्तं दर्शयति स इति स एव परो धर्मः यतो धर्माद् अधोक्षजे भक्तिर्भवतीति वा ॥ ६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

इति संप्रश्नसंहृष्ट इत्याद्यनन्तरं नारायणं नमस्कृत्य इत्याद्यन्तेन पुराणमुपक्रम्यैवाह मुनय इति । टीका च तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत् प्रतिपूजनं करोति हे मुनयः साधु यथा भवति तथाहं पृष्टः यतो लोकानां मङ्गलमेतत् यतः कृष्णविषयः संप्रश्नः कृतः सर्व-शास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापि श्रीकृष्णे पर्यवसानाद् एवमुक्तमित्येषा । यदिति । अतएवोत्तरेष्वपि पद्येषु अधोक्षजवासुदेवसात्वतांपतिकृ-ष्णशब्दास्तत्प्राधान्यविवक्षयैव पठिताः । अत्र श्रेयः प्रश्नस्याप्युत्तरं लोकमङ्गलमित्यनेनैव तावद्दत्तं भवति तथात्मसुप्रसादहेतोश्च येनात्मा सुप्रसीदतीत्यनेन । सम्यगिति क्वचित् पाठः ॥ ५ ॥

तदेवं सर्वशास्त्रसारस्य श्रीकृष्णाख्यस्वयंभगवदाविर्भावप्रश्नलक्षिततद्भक्तिलक्षणस्य श्रेयसः परमसर्वोत्तमत्वं बोधयितुं भगव-दाविर्भावमात्रस्य भक्तेः सर्वोत्तमश्रेयस्त्वमाह स वै इत्यादिना अतो वै कवय इत्यन्तेन ग्रन्थेन । यतो धर्मात् अधोक्षजे भक्तिः तत्कथा-श्रवणादिषु रुचिर्भवति । धर्मः स्वनुष्ठित इत्यादौ व्यतिरेकेण दर्शयिष्यमाणत्वात् । स वै स एव । "स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरि-तोषणमिति वक्ष्यमाणरीत्या तत्सन्तोषणार्थमेव कृतो धर्मः परः सर्वतः श्रेष्ठः न निवृत्तिमात्रलक्षणोऽपि वैमुख्याविशेषात् । तथाच श्रीनारदवाक्यं नैष्कर्म्यमप्यच्युतेत्यादौ "कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणमिति । ततः स एवैकान्तिकं श्रेय इत्यर्थः । अनेन भक्तेस्तादृशधर्मतोऽप्यतिरिक्तत्वमुक्तम् । तस्या भक्तेः स्वरूपगुणमाह स्वतएव सुखरूपत्वादहैतुकी फलान्तरानुसन्धानरहिता अप्रतिहता तदुपरिसुखदपदार्थान्तराभावात् केनाप्यपरोधयितुमशक्या (केनापि व्यवधातुमशक्या) च ॥ ६ ॥

सुबोधिनी ।

अभिनंदनं वदन् प्रश्नानां निर्धारितार्थमाह मुनय इति ॥ फलं कृष्ण एव सर्वपापिनामैहिकामुष्मिकफलदाता च स एव भुक्तिमुक्ती च लीलाश्चावताराश्च धर्मरक्षकश्च स एव अतः षण्णां प्रश्नानां स एवार्थः द्वितीयप्रश्ने द्वितीयं फलमेऽप्येवं भवति हे मुनयः निर्धारितार्थाः यद्यपि यद्वेवं पृष्ट्वा यतेत तत्रे-वोत्तरं देयं तथापि पृष्टे एवं साधु इदमेवहि लोकानां मंगलं यत् कृष्णः पृच्छ्यते येन च आत्मा कृष्णः प्रसीदतीति अंतः करणस्यापि भगवतस्तद्धर्माणां च आवेशे प्रसादः इदं सामान्योत्तरं शास्त्रांतरश्रवणानंतरं मनननिदिध्यासनाभ्यां कार्यसिद्धिः अत्र तु साम्प्रश्नेनैवेति प्रश्न एव शास्त्रसमाप्तिः ॥ ५ ॥

इदानीं फलसाधनेष्वेकीकृत्य स्वाधिकारानुसारेण शास्त्रार्थं निरूपयति दशभिः भगवत्साक्षात्कारः फलसाधनपारंपर्ये प्रथमतो धर्मः अतिमोक्ष भगवत्प्रसादः स च खंडशः सर्वत्र साधनेषु वक्तव्यः तथा सति परांतमहाप्रसादः सति भगवान् आत्मानमाविः करोति तत्र भक्तिस्त्रिविधा ज्ञानं च त्रिविध रूपः श्रवणादिः प्रेमवती भक्तिस्त्रिविधा आत्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं भगवद्ध्यानं चेति त्रिविधं धर्मो वैराग्यं च साधनं तत्परंपरायां यथायोग्यैर्द्विदशभिर्निरूप्य तत्र प्रथममेकांशेन लक्षणमाह ॥ स वै पुंसामिति ॥ धर्मः साधनम् ॥ भक्तिफलं तत्र विहितश्रवणादीनां धर्मत्वं पारंपर्येण प्रकारेण भक्तिसाधकत्वं स्ना-नादीनां भद्रद्वारा तत्र साधनांतरानुप्रवेशे व्यभिचारोपि संभवति अतः प्रथमं स्नानादिधर्मनिर्धारः क्रियते प्रमाणस्य तुल्यत्वेपि फलबलाद्विशेषः अतः वैतिश्चयेन पुंसां परो धर्मः स्वः यतो भक्तिः श्रद्धालक्षणा भवति स्वर्गादिसाधकत्वे तु धर्मत्वं संदिग्धं परत्वं चास्य चाग्रे विचारयिष्यति धर्मस्वातंत्र्यं च सहायः कर्तृविशेषणत्वेनोक्तः पुंसामिति परत्वं च विधीयते व्यावर्तकमिति किंचित् अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मादिति इंद्रियाविषये इंद्रियविषये हिकामादिभिरेव रुचिरुत्पद्यते किं धर्मेणाधर्मादिपुरुषार्थो बलिष्ठः स च धर्मस्तर्ह्यधर्मकानि दूरीकृत्य अपेक्षितानि साधनानि च संगृह्य पर्यवसायि फलं जनयति तत्र रुचिश्चेद्भगवति साधनत्वेन उपहता वादुः संगादिभिः तदापि न धर्मत्वं तदाह अहैतुकी अप्रतिहतेति हेतुः फलाभिसंधानं प्रतिघातो रा-गादिभिः तस्यापि फलमाह आत्मा अंतःकरणसाक्षी भगवान् प्रसीदतीति स्वपर्यवसानात् ॥ ६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

तेषां वचः प्रतिपूज्येति यदुक्तं तत् करोति । हे मुनयः साधु पृष्टः कुतः यतो लोकमङ्गलमेवाहं पृष्टः तदेव कुतः यद्यस्मात् कृष्ण-

---

* अथ योन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरिति बृहदारण्यकवाक्यम् ॥ तस्यैवं परकीयव्याख्या ॥ यः कश्चित् अब्रह्मवित् स्वात्मनो व्यतिरिक्तां देवतामन्योहमुपास्य देवताया अन्योसावस्तु उपासनीयो देव इत्येवं भेददृष्ट्योपास्ते स उपासकः उपास्योपासक-योस्तत्त्वं न वेदेति ॥ तथाचात्र भेदज्ञाननिंदया तन्निषेधोऽभिमतः इति भावः ॥ स्मृतौ विष्णुर्नि अस्याविष्णुर्भूतेन कर्तृत्वनिषेधेन तत्कर्ता तदभि-न्न इति सिध्यतीत्याशयः ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

विषयः सम्यक् प्रश्नः कृतः सर्व्वएव प्रश्नः श्रीकृष्णविषयः कुतोऽवसितस्तत्राह येन प्रश्नेनैव आत्मा प्रसीदतीति श्रीकृष्णस्यैव सद्य आत्मप्रसादकत्वमस्मदनुभवसिद्धमिति भावः ॥ ५ ॥

सर्व्वशास्त्रसारमैकान्तिकं श्रेयो ब्रूहीति प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह स वै पुंसांपुम्मात्राणामेव धर्म्मः परः परमः श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणः यदुक्तम् । "एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्म्मः परः स्मृतः । भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः" । इत्यतः परशब्दविशेष्यो धर्म्मो भक्तियोग एव भवेदिति तथात्र मतुप्प्रत्ययेनैवकारेणचैतदन्यस्य परधर्म्मपदवाच्यत्वञ्च निषिद्धम् । यतो भक्तिः प्रेमलक्षणाभवेत् । अहेतुकी हेतुं विनैवोत्पद्यमाना इति सगुणा व्यावृत्ता । ननु महानयमपलापः क्रियते । मैवम् श्रवणकीर्त्तनादिरूपो यो धर्म्मः स भक्तिरेव साधननाम्नी सैव पाकदशायां प्रेमनाम्नी । ते द्वे अपि भक्तिशब्देनैवोच्येते । तदपि "भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुमिति यतो भक्तिरधोक्षजे इत्यादिषु उत्तरस्या भक्तेः पूर्व्वा भक्तिः कारणं पक्वाम्रस्य कारणं आमाम्रमितिवत् स्वादभेदनिबन्धनमेव तस्य कारणत्वं बालबोधनार्थं काल्पनिकमेव न तु वास्तवम् । न ह्येकस्यैव पुरुषस्य बाल्ययौवनाद्यनेकावस्थावतो हेतुहेतुमद्भावस्तात्त्विक इति । घटपटौदनादिषु मृत्तन्तुतण्डुलादीनां नामरूपलोप इवेति न तादृशत्वमत्र व्याख्यातुं शक्यमित्यवसेयम् । न च भक्तेः प्रसिद्धो हेतुः साधुसङ्ग एवास्तीति वाच्यम् । तस्यापि "आदौ श्रद्धा ततः साधुसङ्गोऽथ भजनक्रियेत्यादौ भक्तेर्द्वितीयभूमिकात्वेनोक्तत्वात् भक्तित्वमेव स्यान्महत्सेवया विप्रा इत्यग्रेऽपि तथाव्याख्यास्यमानत्वाच्च । किञ्च दानव्रततपोहोमादिर्निष्कामकर्म्मयोगश्च ज्ञानाङ्गभूतायाः सात्त्विक्या एव भक्तेः कथञ्चिद्धेतुर्भवति न तु निर्गुणायाः "यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि" इत्येकादशोक्तेः । न च निर्गुणाया भक्तेर्भगवत्कृपैव हेतुरिति वाच्यम् । तस्यापि हेतावन्विष्यमाणे अनवस्थानात् । न च सा निरुपाधिरेव केवलाहेतुरित्यपि वाच्यम् । तस्या असार्व्वत्रिकत्वेन भगवति वैषम्यप्रसक्तेः । किञ्च भक्तकृपैव हेतुरित्युक्ते न किञ्चिदसामञ्जस्यम् । उत्तमभक्तानां वैषम्याभावेऽपि "प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः" इति मध्यमभक्तलक्षणे वैषम्यस्य दर्शनात् । ततश्च भगवतो भक्ताधीनत्वात् भक्तकृपानुगामिनी भगवत्कृपा हेतुरिति सिद्धान्तः । ननु तर्हि कथं भक्तेरहेतुकत्वमभूत् । उच्यते । भगवत्कृपाया भक्तकृपान्तर्भूतत्वादुक्तकृपायाश्च भक्तसंगान्तर्भूतत्वात्तु भक्तसंगस्य भक्त्यंगत्वादहेतुकत्वमेव सिद्धम् । किञ्च भक्तकृपाया हेतुर्भक्तस्यैव तस्य हृदयवर्त्तिनी भक्तिरेव तां विना कृपोदयसम्भवाभावात् । सर्व्वप्रकारेणापि भक्तेर्भक्तिरेव हेतुरिति निर्हेतुकत्वं सिद्धम् । भक्तिमते भक्तिभक्तभजनीयतत्कृपादीनां न पृथग्वस्तुत्वमिति भक्तेः स्वप्रकाशकत्वेन भक्तिप्रकाश्यत्वेऽपि भगवतः स्वप्रकाशकत्वं नानुपपन्नमिति । अप्रतिहता केनापि निवारयितुमशक्या । तथाहि तल्लक्षणे । "मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधाविति वक्ष्यते । उक्तञ्च श्रीरूपगोस्वामिचरणैः । "सर्व्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे" इति । ज्ञानकर्म्मादिभिरनावृतेति वा । यया भक्त्या आत्मा मनः सम्यगेवप्रसीदतीति कामनामालिन्ये सति मनः प्रसादहेतुत्वासम्भवादस्या भक्तेर्निष्कामत्वं स्वत एवायातम् ॥ ६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

हेतुनयः भवद्भिरहंसाधुयथाभवतितथापृष्ट्यतःकृष्णसंप्रश्नःकृतःजातावेकवचनम् उपायादिप्रश्नानांसर्वेषांश्रीकृष्णेपर्यवसानादेकवचनम् येन प्रश्नेनभवतां प्रच्छकानांममवक्तुश्चकाकथालोकानां श्रोतृणामपिमंगलंस्यात् वक्ष्यतिच "वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनातिहि वक्तारंप्रच्छकंश्रोतृन् तत्पादसलिलंयथेति येनात्माजीवः सुष्ठुप्रसन्नोभवति भगवद्गुणभक्तिद्वारापरमानंदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह सइति यतोऽधोक्षजेतत्कथाश्रवणादौरुच्युत्पादनद्वारा "भक्तिरेवैनंवर्द्धयति भक्तिरेवैनंदर्शयतिभक्तिवशः पुरुषः भक्तिरेवभूयसीत्यादिश्रुतिप्रोक्ताभक्तिर्भवेत्सयज्ञव्रततपस्तीर्थवासमहत्सेवादिनानाविधोऽनभिसंहितफलःधर्मःउपायइत्यर्थः स्वर्गाद्यभिसंधिपूर्वकस्य हेयत्वंवक्तुंधर्मंविशिनष्टिपरइति भक्तिंविशिनष्टि अहैतुकीअनभिसंहितफला यद्वा श्रीकृष्णकृपेतरहेतुरहिता अप्रतिहताविरोधिभिरनभिभूयमानातयापरसोपायभूतयाअत्माजीवः वक्ष्यमाणमुपेयंप्राप्यतद्भावापन्नः सन्प्रसीदतिप्रसन्नोभवति तदुक्तंमोक्षधर्मे "आत्मासमर्पहरिमैवननिवर्ततितेऽव्ययाः । प्राप्यतत्परमंस्थानंमोदंतेक्षरमव्ययमिति ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

हे मुनिजनों ! आपने मुझसे साधु (समीचीन-उत्तम) प्रश्नकिया है । यह समस्त लोक का मंगल रूप है । क्योंकि आपने कृष्ण विषयक प्रश्न किया है । जिससे आत्मा की प्रसन्नता होती है ॥ ५ ॥

पुरुषों का यही परम धर्म है जिससे अधोक्षज भगवान से अहैतुकी (जिसमें किसी फल की इच्छा नहीं हो) और अप्रति हता (जो किसी विघ्न से रुक नजाय) भक्ति हो । जिस भक्ति से आत्मा का प्रसाद होता है ॥ ६ ॥

वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःप्रयोजितः ।
जनयत्याशुवैराग्यंज्ञानञ्चयदहैतुकम्॥ ७ ॥
धर्म्मःस्वनुष्ठितःपुंसांविष्वक्सेनकथासुयः । (१)
नोत्पादयेद्यदिरतिंश्रमएवहिकेवलम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यज्ञेन दानेन तपसा अनाशकेनेत्यादिश्रुतिभ्यो धर्म्मस्य ज्ञानाङ्गत्वं प्रसिद्धं तत्
ननु "तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति अहैतुकं शुष्कतर्काद्यगोचरम् औपनिषदमित्यर्थः ॥ ७ ॥
कुतो भक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यम् । तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह वासुदेव इति । तर्हि स्वनुष्ठितोऽपि सन् श्रमोऽयः
व्यतिरेकमाह धर्म्म इति । यो धर्म्म इति प्रसिद्धः स यदि विष्वक्सेनस्य कथासुरतिं नोत्पादयेत् नन्वस्तितत्रापि स्वर्गादिफलमित्याशङ्क्य एवकारेण
ननु मोक्षार्थस्यापि धर्म्मस्य श्रमत्वमस्त्येव अत आह केवलं विफलश्रम इत्यर्थः । भवतीत्यादिश्रुतेर्न तत्फलस्य क्षयिष्णुत्वमि-
निराकरोति क्षयिष्णुत्वान्न तत् फलमित्यर्थः । नन्वक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं इति तर्कानुगृहीतया श्रुत्या
त्याशङ्क्य हिशब्देन साधयति । "तद्यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत"
क्षयिष्णुत्वप्रतिपादनात् ॥ ८ ॥

दीपनी ।

यज्ञादीनां विशेषणमनाशकेनेति । कामानशनमनाशकं तेन निष्कामेनेति यावत् ॥ ७ ॥
विष्वक्सेनस्येति । विसृची व्यापिका सेना यस्य स विष्वक्सेनः भगवन्नारायणनामविशेष इति तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

दितिशंकांनिराकुर्वन्नुक्तभक्ते-
नन्वव्यवहितत्वयुक्तंशब्दादिविषयासक्तमनसाऽकामेनापिमध्येमध्येविषयांतरानुध्यानव्यवहितत्वप्रसंगा वैराग्यमाशुजनयति । "सर्वत्रासौसमस्तंच
रेवविशेषपर्यातरमाह । वासुदेवइति । भगवतिषाड्गुण्यपरिपूर्णेवासुदेवेप्रयोजितोभक्तियोगः शब्देनसर्वांतरात्मत्वंसर्वाधारत्वंभगवच्छब्देनषाड्गुण्यपूर्त
वसत्यत्रैववेयतः । ततः सवासुदेवेतिविद्वद्भिःपरिगीयते"इतिनिरुक्तवासुदेव एवमनलपदद्वयेनशब्दादिलौकिकविषयेभ्योवलक्षण्यम
श्चोक्ता । सर्वांतरात्मकत्वेनानिरतिशयत्वंलब्धम । आत्मवाहिनिरतिशयप्रियः । वैराग्यमाशुजनयति । कस्मिंश्चिद्विषये
सिप्रेतम् । एवंचविषयस्यविलक्षणत्वाद्देवतदनुध्यानरूपोभक्तियोगः । शब्दादिविषयेष्वनास्थारूपंवैराग्यमाशुजनयति । कस्मिंश्चिद्विषये
विलक्षणेअनुरागातिशयस्यविषयांतरवैतृष्ण्यावहत्वदर्शनात् । । तस्माद्भक्तियोगनिष्ठमनसः शनैर्विषयांतरवैतृष्ण्यस्यार्थादेवोदयाद्वि
पर्यांतरानुध्यानाव्यवहितत्वंभक्तेः संपत्स्यतएवेतिभावः । तथायदहैतुकम् । "नाहंवेदैर्नतपसा"इत्युक्तरीत्याभक्तिव्यतिरिक्तहेत्वंतराऽलभ्यं
नसाक्षात्कारात्मकंतच्चजनयति अनेनभक्तेः साक्षात्काररूपत्वविशेषणमुक्तम् ॥ ७ ॥
तदेवंश्लोकद्वयेनोक्तविधभक्त्यनुग्राहकएवानभिसंहितफलवर्णाश्रमप्रयुक्तधर्मः श्लोकद्वयुक्तम् अथास्यधर्मस्यभगवद्गुणादिरुचिजनन-
द्वारा भक्तियोगानुग्राहकत्वंयदन्तभिसंहितफलधर्मस्यश्रमफलकत्वमाह । धर्महत्यर्थनायः सम्यगनुष्ठितोऽपिधर्मःपुंसांविष्वक्सेनस्यभगवतः
कथासुरतिरुचियदिनोत्पादयेत्सहिसधर्मः केवलंश्रमएवश्रमफलकएवसंसृतिरूपानर्थावहएवेत्यर्थः रतिनोत्पादयेदित्यनेनरत्यकप्रयोजनत
यानुष्ठितोधर्मः परंऐहिकामुष्मिकफलार्थस्तुश्रमफलकइतिप्रतीतेः फलानभिसंध्यभिसंधिभ्यांधर्मस्योत्कर्षापकर्षत्वेवदितव्ये ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

वैराग्यंयदहैतुकंज्ञानंतच्चजनय
भक्तिर्यथवैराग्यद्वारेणापरोक्षज्ञानसाधनमित्याह वासुदेवइति वासुदेवेभगवतिप्रयोजितोभक्तियोगः तस्मिन् भक्तिलक्षणउपायः
तीत्येकान्वयः वसतिसर्वत्रसर्वस्मिन्सर्वंवासयतीतिवावासुः क्रीडादिकरणाद्देवःवासुश्चासौदेवश्चेतिवासुदेवः द्रव्यलाभादिहेतुरहितंब्रह्मज्ञानं
भक्तियोगः वैराग्यंविषयेष्वसारताबुद्धिं अकारवाच्यविष्णुप्रसादएवहेतुर्निमित्तंयस्यतद्यथोक्तं
नभवतीतिवा ॥ ७ ॥

(१) कथाश्रयामिति विजयध्वज पाठः

श्रीविजयध्वजः ।

ननुनित्यनैमित्तिकादिधर्माणांस्वात्कश्रमस्यपरत्वमित्याशंक्य तेषामपिकृष्णकथारतिजनकतयातत्साधनत्वेनपरत्वमित्याह ध र्मइति यःपुरुषैः स्वनुष्ठितोधर्मःविष्वक्सेनकथाश्रयांरतिंनोत्पादयेत्तर्हिपुंसांस्तुकेवलंश्रमएवहीत्येकान्वयः शास्त्रोक्तसदाचारद्रव्यदेशका लादिभिर्नियततयासुष्ठ्वनुष्ठितःयत्रात्रिकीर्तितेविष्वक्सर्वतःअंचतिदैत्यसेनामितिविष्वक्सेनस्तस्यकथासुरतिं निरंतराभ्यासरूपां केवलं श्रमएवक्रियाकालेउत्तरकालेपिदुःखस्वरूपत्वादायासएवेत्यर्थः हिशब्देनानेनैवमित्यदलुषंकर्मकरोतितद्वास्यांततःक्षीयतइतिश्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

जातायाश्च तस्यां रुचिलक्षणायां भक्त्यां तयैव श्रवणादिलक्षणसाधनभक्तियोगः प्रवर्तितः स्यात् । ततश्च यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्य- किञ्चनेत्याद्यनुसारेण भगवत्स्वरूपादिज्ञानं ततोऽन्यत्र वैराग्यञ्च तदनुगाम्येव स्यादित्याह वासुदेव इति । अहैतुकं ज्ञानम् आशु ईश्वर- च्छवणमात्रेण जनयति । ज्ञानञ्च यदहैतुकमिति पाठः क्वचित् ॥ ७ ॥

वासुदेवतोषणाभावेन यदि तत् कथासु तल्लीलावर्णनेषु रतिं रुचिं नोत्पादयेत् तदा श्रम एव स्यात् न तु फलम् । कथारुचेः सर्व्व- प्रबाधत्वात् श्रेष्ठत्वाच्च सैवोक्ता । तदुपलक्षणत्वेन भजनान्तररुचिरप्युद्दिष्टा एवशब्देन प्रवृत्तिलक्षणकर्म्मफलस्य स्वर्गादेः क्षयिष्णुत्वम् । हिशब्देन तत्रैव "यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयते" इति सोपपत्तिकश्रुतिप्रमाणत्वम् । "निर्णीते केवलमित्यमरकोषात् । केवलमित्यव्ययेन निवृत्तिमात्रलक्षणधर्म्मफलस्य ज्ञानस्यासाध्यत्वं सिद्धस्यापि नश्वरत्वं तत्रापि तेनैव हिशब्देन "यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिश्रुतिप्रमा- णत्वम् । "नैष्कर्म्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमित्यादि श्रेयः सृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो इत्यादि आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधो नादृत- युष्मदङ्घ्रय" इत्यादिवचनप्रमाणत्वञ्च सूचितम् । श्लोकद्वयेन भक्तिर्निरपेक्षा ज्ञानवैराग्ये तु तत्सापेक्षेइति लभ्यते। तदेवं भक्तिफलत्वेनैव धर्म्मस्य साफल्यमुक्तम् ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

सुष्ठुभक्तेर्विषयत्वंप्रयोजनंचाह वासुदेवेइति ॥ शुद्धसत्त्वात्मकेअंतःकरणेआविर्भूतोवासुदेवः सत्त्वंविशुद्धमितिवाक्यात्तस्यध्यानादि भेदेनउपहतावाहुः संगादिभिः तदापिनधर्मस्थंदेवतांतरादिवलेनान्यापिभवतितद्व्यावृत्त्यर्थमाहभगवतीतिरुचिमात्रत्वनिरूपकरणायपरंपरा सिद्धंयोगइतिभक्तिरेवयोगः प्रकर्षोहिदीर्घकालादरनैरंतर्यैतस्यपरमफलंभगवत्प्रसादः सर्वत्रानुवर्ततेअन्यदप्याहजनयतीति आशुशीघ्रं विषयेषुवैराग्यमात्मनिचज्ञानंतच्चाहैतुकं नानुमानगम्यंकिंतुसाक्षात्काररूपम् ॥ ७ ॥

एवंधर्मादिज्ञानांतात्मकापरंपरानिरूपिता तस्याअपिनिर्द्धारिकामन्यांपरंपरांवक्तुंधर्मस्यतदनुजननेवाधकमाहधर्मः स्वनुष्ठितइति ॥ धर्मः साधनंकथारुचिः साध्यातत्रस्वरूपोपकारीधर्मोऽत्रेवक्तव्यः अदृष्टद्वारोपकारिणांव्यभिचारसंभावनायाविद्यमानत्वान्निंदातिसम्यगनुष्ठितो पिस्नानादिधर्मः विष्वक्परितः सेनाआज्ञावायस्यअनंतरत्वभावेसर्वमन्यथाभवेदित्यत्रहेतुरुक्तः प्रासंगिकत्वाभावायससमीचहुवचनंसामा न्यत्वायधीर्यभावायकथंतियइतिधर्मस्यस्वरूपमाहश्रमएवहिकेवलमिति यथामल्लानांगात्रचालनाद्यभ्यासः तथास्नानाद्यभ्यासोऽपिनवअन्य व्यावृत्त्यर्थएवकारःतेननादृष्टमुत्पद्यतइत्यर्थःहियुक्तोऽयमर्थःफलव्यभिचारात्ननुश्रमेवलवृद्धिर्मल्लादिषुदृष्टातथात्रापिलौकिकंकिंचिद्भविष्य तीत्याशंक्याहकेवलमिति फलांतरस्यादृष्टानांतुप्रतिष्ठापितत्वद्भिर्निरूप्यतेस्वर्गादीनांतुफलत्वमग्रेनिराकरिष्यतेएवंसाधारणधर्मस्यवैयर्थ्यमु क्तं पुत्रादिकामतयाक्रियमाणोधर्मोधर्मएवनभवतिफलस्यविधाकार्यत्वेनदुःखरूपत्वात्किंतुभृत्यादिकृतिवन्नैमित्तिकमेवतत्रयजत्यादेरनुवा दः चित्तशुद्ध्यभावनाधिकाराभावादन्यथाकरणातदेवताधिष्ठानाभावादक्रियायालौकिकत्वंफलसाधनंचसामान्यतः पूर्वमेवप्रतीतंतथाचऔ षधादिवत्तृतीयाकरणत्वमात्रंवोध्यतेयजतिस्तुव्यर्थः तस्मान्नधर्मत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

ननु स एव किमाकार आत्मप्रसाद इत्यपेक्षायां सर्वेन्द्रियविषयवैमुख्यापादकभगवद्रूपगुणमाधुर्यानुभवज्ञानमय एवायमित्याह वासु- देव इति । प्रकर्षेण योजितः सम्बद्धः दास्यसख्यादिसम्बन्धयुक्तः कृत इति यावत् । श्लेषेण प्रयोजनीकृतः भक्तियोगस्य भक्तियोग एव प्रयोजनं नान्य इत्येव विचारित इत्यर्थः । जनयतीति ज्ञानवैराग्यार्थं पृथक् यत्नो भक्तेन कर्त्तव्य इतिभावः । आशु शीघ्रं तत्काल एवेत्यर्थः । वक्ष्यते । "भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैषत्रिक एककालः । प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽ- नुघासमिति । ननु तर्हि ज्ञानान्मोक्ष एव भावीतितत्राह अहैतुकम् । अन्नस्य हेतोर्वसति इतिवद्धेतुः प्रयोजनं तदत्र सायुज्यं तद्राहैतीति तेन भगवद्रूपगुणमाधुर्यानुभवमयमेव ज्ञानमायातम् । एवमेव चतुर्थेऽपि वक्ष्यते । "वासुदेवे भगवति भक्तियोगः समाहितः । सध्रीचीनेन वैराग्यं ज्ञानञ्च जनयिष्यतीति । तत्र सध्रीचीन प्रकारः खलु मोक्षादिफलान्तराभिसन्धिराहित्यमेवेति व्याख्यास्यते । "सोऽचिरादेव राजर्षे स्यादच्युतकथाश्रयः । शृण्वतः श्रद्धानस्य नित्यदास्यादधीयत" इत्यनन्तरजाचये तत्कारणञ्च स एव इह इति । एवञ्च भक्तेः कारणं प्रयोजनञ्च भक्तिरेवेति व्यवस्थितम् ॥ ७ ॥

धर्म्मस्यह्यापवर्ग्यस्यनार्थोऽर्थायोपकल्पते ।
नार्थस्यधर्म्मैकान्तस्यकामोलाभायहिस्मृतः ॥ ९ ॥
कामस्यनेन्द्रियप्रीतिर्लाभोजीवेतयावता ।
जीवस्यतत्त्वजिज्ञासानार्थोयश्चेहकर्म्मभिः ॥ १० ॥ (१)

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती

ननु वर्णाश्रमाचारलक्षणो धर्म्मः कथं न परस्तत्राह धर्म्म इति । यः पुंसां विप्रादीनां सुष्ठु अनुष्ठितो धर्म्मः स विष्वक्सेनकथासु रतिं नोत्पादयेत । "कर्म्मणापितृलोक" इति श्रुतेः कर्म्मणां रत्यनुत्पादकत्वञ्च । कर्म्मभिर्वाश्रयीमोकैरित्यादौ न यत्रात्मप्रदो हरिरिति चतुर्थे नारदोक्तेरेव व्यक्तम् । यदि च रतिं नोत्पादयेत तर्हि केवलं श्रम एव पितृलोकादेर्नश्वरत्वात् तस्मात् स्वधर्म्मं त्यक्त्वा श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणः पूर्व्वोक्तः परो धर्म्म एवानुष्ठेय इति भावः । यद्वा ननु च "अस्मिन् लोके वर्त्तमानः स्वधर्म्मस्थोऽनघः शुचिः । ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिञ्च यदृच्छयेति श्रीभगवदुक्तेर्निष्कामकर्म्मयोग एव भक्तेर्हेतुरस्ति तत् कथं भक्तिरहैतुकीत्युच्यते । सत्यम् । तत्र कर्म्मयोगस्य ज्ञानजनकत्वमिव न साक्षात् भक्तिजनकत्वं व्याख्यातुं शक्यं मध्ये यदृच्छयेति पदोपादानात् । ततश्च तत्र पुंसि भक्तेर्यदृच्छा स्वैरिता यदि स्यात् दैवादन्यनिरपेक्षएव शुद्धभक्तेः प्रवेशः स्यात् तदा तामपि स प्राप्नोतीति तदर्थः । "यदृच्छास्वैरितेत्यभिधानात् । कष्टकल्पनया व्याख्यानान्तरे भक्तेः स्वप्रकाशत्वं न सिद्ध्येदिति तदनादृतमित्यतो निष्कामोऽपि कर्म्मयोगो न भक्तेर्हेतुरित्याह धर्म्मइति । यः स वै पुंसां परो धर्म्म इति पद्योक्तात् परमधर्म्मादन्यो यो वर्णाश्रमाचारलक्षणः स्वनुष्ठितो निष्कामोऽपि धर्म्मो विष्वक्सेनकथासु रतिं प्रीतिं नोत्पादयेत स केवलं श्रम एव । यदीति गर्हायां श्रमजनकत्वाद्गर्हितइत्यर्थः । "यदि गर्हा विकल्पयोरिति मेदिनी । यद्वा असन्देहेऽपि सन्देहवचनं यदि वेदाः प्रमाणमितिवत् । "धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्द्धनीत्यत्र यदीति शब्दो निश्चय इति श्रीस्वामिचरणानां व्याख्यानाच्च । यद्वा ननु प्रसिद्धधर्म्मादपि कश्चित् हरिकथासुप्रीतिरुत्पद्यते इति श्रूयते । सत्यम् । तया विनाधर्म्मो फलाप्राप्तेः सा खल्वौपाधिक्येव न तात्त्विकीत्याह धर्म्म इति । य इति । स प्रसिद्धो धर्म्मः काम्यो नित्यो वा विष्वक्सेनकथासु रतिं प्रीतिं यदि नोत्पादयेत तदा श्रम एव । अयमर्थः । यथा कर्षकाणां नृपे प्रीतिं कृषिरेवोत्पादयत्यन्यथा तस्याः फलाप्राप्तेरेवमेव धर्म्मोऽपि विष्वक्सेनकथासु प्रीतिं विना स्वस्य वैफल्यदर्शनायैव तत्र त्वविवेकिनां प्रीतिमुत्पादयेदेव स यद्यविवेकिनां नोत्पादयेत तदा केवलं श्रम एव । यथा नृपे प्रीतिं विना कृषिफलस्यालाभात् श्रमएव तथैव हरौ भक्तिं विना प्रवृत्तनिवृत्तधर्म्मफलयोः स्वर्गादिज्ञानयोरलाभात् श्रमः । यदुक्तम् "कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म्म यदप्यकारणमिति । यथा च कृषौ प्रीत्यनुरोधादेव नृपे प्रीतिः न तु वस्तुतस्तथैव धर्म्मे प्रीत्यनुरोधादेव तत्कथासु प्रीतिर्न तु तत्र वस्तुत इति विवेचनीयम् । अतएव प्रह्लादेनोक्तम् । "नान्यथेहावयोरर्थो राजरूपकयोरिवेति ॥८॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

स्वामण्वाहितसर्वेषांमोक्षसाधनमुत्तमम् । त्यजतैवहितज्ञेयंत्यक्तुः प्रत्यक्परंपदमिति भालविश्रुतिप्रोक्तंसंसारार्थैर्वैराग्यंजनयति यदहैतुकं भक्तीतरोत्पादकशून्यम् ऋतेज्ञानान्नमुक्तिः ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादि श्रुतिप्रोक्तंज्ञानंतच्च जनयति प्रथमउपायोधर्म्मस्ततोहरिकथाश्रवणादिरूपाभक्तिः साधैराग्यमुत्पाद्यभगवत्साक्षात्काररूपज्ञानाकारतयाजायतइतिफलितोऽर्थः ॥ ७ ॥
विष्वक्सेनकथासु उक्तलक्षणहरिभक्तिसाधनरूपेषुहरिकथाश्रवणादिषुभक्तिभेदेष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा टीका।

वासुदेव भगवान में प्रयोजित भक्तियोग, शीघ्रही वैराग्य को उत्पन्न करता है और शुष्क तर्कादि शुन्य शुद्ध ज्ञान को भी उत्पन्न करताहै ॥ ७ ॥
मनुष्यों का भलिभांत अनुष्ठित भी धर्म यदि विष्वक्सेन भगवान की कथा में रति न उपजावे तो वह निश्चय केवल श्रमही है । ८ ।

श्रीधरस्वामी।

तदेवं हरिभक्तिद्वारा तदितरवैराग्यात्मज्ञानपर्य्यन्तः परो धर्म्म इत्युक्तम् । अन्ये तु मन्यन्ते धर्म्मस्यार्थः फलं तस्य च कामः फलं तस्य चेन्द्रियप्रीतिः तत्प्रीतेश्च पुनरपि धर्म्मार्थादिपरम्परेति । यथाहुः "धर्म्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" इत्यादि तन्निराकरोति धर्म्मस्येति द्वाभ्याम् । आपवर्ग्यस्य उक्तन्यायेनापवर्गपर्य्यन्तस्य अर्थाय फलत्वाय अर्थो नोपकल्पते योग्यो न भवति । तथा अर्थस्यापिच धर्म्मैकान्तस्य धर्म्माव्यभिचारिणः कामो लाभाय फलत्वाय न हि स्मृतो मुनिभिः ॥ ९ ॥

---

(१) जीवस्यातत्त्वजिज्ञासोरितिविजयध्वजपाठः

श्रीधरस्वामी ।

कामस्य विषयभोगस्य इन्द्रियप्रीतिर्लाभः फलं न भवति किन्तु यावता जीवेत्तावानेव कामस्य लाभः जीवनपर्य्याप्त एव कामः सेव्य इत्यर्थः । जीवस्य जीवनस्य च पुनः कर्म्मभिर्धर्म्मानुष्ठानद्वारा य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सोऽर्थो न भवति किन्तु तत्त्वजिज्ञासैव ॥ १० ॥

दीपनी ।

आपवर्ग्यस्येति । निवृत्तिलक्षणो धर्म एव सेव्यः न तस्य फलमर्थ इति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीवीरराघवः

तदेवमनभिसंहितफलो भगवद्गुणश्रवणादिरुचिजननद्वारा भक्तियोगानुग्राहकस्तु धर्मः परोऽन्यस्तु श्रमफलक इत्युक्तम् । अथोक्तविधधर्मानुष्ठानस्य भगवद्भक्तियोगसाध्यमोक्षस्यैव निरतिशयपुरुषार्थत्वमिति दर्शयितुं धर्मार्थकामानां स्वतः पुरुषार्थत्वं धर्मस्यार्थार्थत्वमर्थस्य कामार्थत्वं कामस्येन्द्रियतृप्त्यर्थत्वमिन्द्रियतृप्तेर्जीवनस्य पुनर्धर्मार्थत्वमित्यादिरूपां चक्रवत्परिवृत्तिं लौकिकाभिमतां च निरस्य धर्मादीनामपि परंपरया निरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षसाधनभक्तियोगानुग्राहकत्वमाह । धर्मस्येति त्रिभिः । तत्र धर्मस्य फलमर्थः अर्थफलं कामः कामफलमिन्द्रियतृप्तिरिति लौकिकानां मतम् तत्र धर्मफलत्वमर्थस्य निरस्यति धर्मस्येत्यर्धेन । आपवर्ग्यस्यापवर्गसाधनस्य अनभिसंहितफलत्वेन तिपरंपरया निरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षसाधनीभविष्यतो धर्मस्यार्थाय प्रयोजनायार्थः धनं न प्रकल्पते धनं धर्मस्य फलं न भवतीत्यर्थः धर्मस्यार्थफलकत्वरूपलौकिकमतानुवादेनैव स्वतः पुरुषार्थत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् एकस्यैव दानयागादिरूपस्य धर्मस्य फलाभिसंध्यनभिसंधिरूपाकारभेदेन [illegible] साधनत्वेऽपवर्गसाधनत्वेऽनभिसंहितफलस्वरूपाकारानादरेण तद्धेतरपुरुषार्थरूपार्थार्थत्वादरूपं लौकिकानां मतमतीयासोदरणीयमितिभावः अर्थकामस्यार्थफलत्वं निरस्यति । नार्थस्येति । धर्मैकान्तस्य धर्मैकप्रयोजनस्यार्थस्य वित्तस्य लाभाय प्रयोजनाय कामो न स्मृतः । अर्थस्य प्रयोजनं कामो न भवतीत्यर्थः अत्र कामशब्देन काम्यत इति काम इति व्युत्पत्त्यान्नपानादिरुच्यते ॥ ९ ॥

अथ कामस्येन्द्रियतृप्तिफलकत्वं निरस्यति कामस्येति यावताऽन्नपानादिना कामेन काम्यमानेन वस्तुना जीवति तावतो भोग्यवस्तुनः लाभः फलं नेन्द्रियतृप्तिः किन्तु देहधारणं भवान्नपानादिकामफलमित्यर्थः अथ जीवनस्य पुनर्धर्मार्थत्वं निरस्यति । जीवस्य जीवनस्य प्रयोजनं तत्त्वजिज्ञासैव न तु इह लोके यः कर्मभिः साध्यो धर्मः सोऽर्थः प्रयोजनम् । अत्र धर्मार्थकामजीवनानां क्रमेणार्थकामेन्द्रियतृप्तिधर्मार्थत्वं निरस्य तेषां क्रमेणापवर्गधर्मदेहधारणमात्रतत्त्वजिज्ञासार्थत्वोक्तेरयं भावः । सतिवित्ते तेनानभिसंहितफलं धर्मं संपाद्य तेन धर्मेणापवर्गसाधनभूतं भक्तियोगमुपकुर्यात । सति तु कामे तेन देहधारणमात्रोपयुक्तेन देहं धृत्वा तेन देहेन भजनीयतत्त्वजिज्ञासा कार्येति ॥ १० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननु धर्मस्य भगवत्कथारत्यजनकत्वे कथं अर्थफलत्वं धर्मादर्थोऽर्थात्कामः कामात्सुखमित्यर्थशास्त्रादौ प्रसिद्धेरितितत्राह धर्मस्येति अपवर्गो मोक्षः तत्साधनमापवर्ग्यं तस्य धर्मस्य यद्वार्थः काञ्चनादिद्रव्यमर्थाय फलाय न कल्पते हि यस्मात्तस्माद्धरिकथारतिजनकत्वमेव फलमित्यर्थः धर्मस्यैकान्तं नियमेन फलं यस्य स धर्मैकान्तः तस्य धर्मसाधनस्यार्थस्य कामो लाभाय प्रयोजनाय न स्मृतः विद्वद्भिरिति शेषः अत्रापि हि शब्दो हेतौ ॥ ९ ॥

कामस्येन्द्रियप्रीतिर्लाभो न भवति तद्दर्शनाच्छादनाद्यभावे क्षुधादिना मरणमेव स्यात्तत्राह जीवेतेति यावतार्थादिना जीवेत्ति शरीरयात्रा निर्वाहको भवति तस्मादर्थशास्त्रादौ प्रतिपादितक्रमो बहिर्मुखानामिति भावः [illegible] भगवत्कथारतिसाधनत्वमित्याह जीवस्येति इहकर्मभिर्योऽर्थः भगवत्कथारतिलक्षणः सः अतस्तत्त्वजिज्ञासो जीवस्य न भवति भगवत्तत्त्वमजानतः पुरुषस्य तदनर्पणबुद्ध्याकृतैः कर्मभिः फलमैहिकामुष्मिकं न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तत्र यदन्ये मन्यन्ते धर्मस्यार्थः फलं तस्य कामः तस्य चेन्द्रियप्रीतिः तत्प्रीतेश्च पुनरपि धर्मादिपरम्परेति तथान्यथैवेत्याह द्वाभ्याम् । धर्म्मस्येति । आपवर्ग्यस्य यथा वर्णाश्रमविधानमपवर्गश्च भवति योऽसौ भगवति सर्व्वभूतात्मन्यतात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्ग इति पञ्चमस्कन्धगद्यानुसारेण अपवर्गो भक्तिः । तथाच स्कान्दे रेवाखण्डे ।"निश्चला त्वयि भक्तिर्यासैव मुक्तिर्जनार्द्दन । मुक्ता एव हि भक्तास्ते तव विष्णो

क्रमसंदर्भः ।

यतो हरे" इति । तत उक्तरीत्या भक्तिसम्पादकस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥
तदेव तत्त्व ज्ञानं यस्या भक्तेरवान्तरफलमुक्तं सैव परमं फलमिति भावः ॥ १० ॥

सुबोधिनी ।

॥ तत्राह ॥ धर्मस्येति ॥ "अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजनानिवृत्तिष्विति कोशात् अर्थशब्दस्य
ननु कामितं फलं पुरुषार्थः तत्साधकस्य कथं न धर्मत्वम् ॥ तत्राह ॥ धर्मस्येति ॥ ततो रैवस्तुप्रयोजनान्यत्र शिष्यंते तत्र धनपशुपुत्रादयो रैरूपाः ते धर्म
पंचार्थाः तत्र शब्दप्रकरणाभावाभिधेयत्वम् उपपदस्याभावाश्च निवृत्तित्वं अन्यथाभिपजपानादेरपि धर्मत्वं स्यात् तथाप्रतिग्रहस्य अपूर्वा
कार्याैन सर्वतिधर्मोहिचोदनालक्षणः तत्र लौकिकत्वेन विधिस्पर्शाभावाश्च धर्मत्वम् तथाधनार्थाभिपि साधनधर्माः येपुनर्धर्माः ते
शस्तु नास्त्येव ॥ किंच ॥ एते हि वस्तुतो ऽनर्थाः आत्मना शकत्वात् तथाच यथाद्येनादयो न धर्माः अपवर्गपर्यंतं वा क्रियमाणस्य ननु धर्मार्थकाममोक्षाश्च
नधनादिसाधका इत्यर्थः तथा न परमार्थायस्यादित्याह आपवर्ग्यस्येति अपवर्गसंबंधिनः अर्थं नहि धर्मादृश्यते नहि धर्मेणार्थः धर्मएव
त्वारः पदार्थाः पूर्वपूर्वसाधनरूपाः तथाच धर्मः कथं नार्थायेत आह नार्थस्येति दृष्टादृष्टं हि बलवत् तर्हि अर्थः सर्वसाधकोऽस्तु का
एकः अंतः पर्यवसितं कार्यं यस्येति तथाच येन केनाप्युपायेन अर्थं संपाद्य धर्मः कर्त्तव्यः ननु धर्मेणार्थसंपादनं ननु रूपादीनामेव विषयत्वा
अस्यापि तत्कार्यत्वेन दर्शनात् तत्राह कामो लाभायेति कामो विषयसुखम् इंद्रियविषयाधानं हितं तत्र विषयांशेनार्थोपयोगः अर्थप्राप्तिरूपादि गच्छति गतं चार्थं रूपादिप्राप्तिरिति परा
तनच विषयादिरूपादिसंपादकः सिद्धानिरूपाणि अन्यस्य भवंतीति यद्विपरीतमायातम् चविषय एव अर्थरूपः कामसाधकार्थतया च्य
तावपि साध्यसाधनता चेत्तत्रापि वैपरीत्यमुक्तं तथाच वस्तुव्यत्यासेचतत् अर्थेनार्थे च न कामः कदर्यस्यार्थवतोऽपि कामाभावाश्च पश्वादीनामर्था
लोकप्रसिद्धभावात् अर्थसाधकस्यापि धर्मत्वापत्तेश्च लोके साहचर्यमात्रेण साधकत्वप्रतीतिः तथाच क्वचित् क्वचित् साहचर्यदर्शनेन न साधनभावइति
भाववतामपि कामदर्शनाच्च तथा मस्करिणः तथाच "आत्मकामा आप्तकामा" इति श्रुतेः
हि शब्दार्थः ॥ ९ ॥

किंच तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन अर्थेन कामः साध्यतां स क्रियान्नकामः कीदृशश्च जीवनमात्रपर्यवसितश्चेत् तस्य आप्राकृतान्सर्वपर्यंतस्वतः
सिद्धो नार्थसाध्यः अर्थेंद्रियप्रीतिरूपः अनलत्वात् तस्य न पूर्त्तिरस्ति "नजातु कामः कामानाम्" इति वचनात् अनुभवाच्च प्रवृत्तिस्तु मांत्यात् तथान्यका
मोविषयभोगः इंद्रियप्रीतिहेतुर्न भवति लाभपदं देहलीप्रदीपन्यायेन उभयत्र संबध्यते तस्मात् क्रमः साधनपरंपरारूपः कामे नजीवनमर्थरूपं जी
वनेधर्मः ज्ञानं च तेन च मोक्ष इत्यभिप्रायेणाह जीवस्य तत्त्वजिज्ञासेति जीवस्य जीवनस्य तत्त्वजिज्ञासा तत्त्वविचारः इच्छापूरकज्ञानसाधक
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा लाभ इति पूर्वेणसंबंधः कर्मभिः साध्यः यः कामो वा अर्थो वा धर्मस्तु न केवलं कर्मसाध्यः किंतु श्रुतिबोधितकर्मसाध्यः
तत्रापि इह कर्मभिः साध्यो न पुरुषार्थः संसारविषयकः यो वा दैवगत्या प्राप्तः सोपि न भवतीति चकारार्थः ॥ १० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

किञ्चात्र लोके चतुर्विधा जनाः कर्म्मिणो ज्ञानिनो योगिनो भक्ताश्च । तत्र "धर्म्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" इति दृष्ट्या
धर्म्मस्य अर्थः फलं अर्थस्य कामः कामस्य इन्द्रियप्रीतिः इन्द्रियप्रीतौ च सत्यां तदर्थं पुनरपि धर्म्मादिपरम्परा यथा कर्म्मिणां न तथा
उत्तरेषां त्रयाणामित्याह धर्म्मस्य शमदमादेर्यमनियमादेः श्रवणकीर्त्तनादेश्च अर्थः सर्व्वथा भवन्नपि अर्थाय फलत्वाय न कल्पते तमनु-
सन्धाय तत्तत्प्रवृत्तेः । यतः आपवर्ग्यस्य अपवर्गप्रयोजनकस्य । तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे स्वर्गादिभ्यो य इति स्वार्थिकात् अन्तात् यप्रत्ययः ।
तेन अपवर्ग एव अनुसंहितं फलमिति भावः । ज्ञानियोगिनोर्मते अपवर्गो मोक्षः । भक्तमते प्रेमभक्तिः । यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति
योऽसौ भगवति वासुदेवे अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिबन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुष पुरुषप्रसङ्ग इति
पञ्चमस्कन्धात् येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिरित्यादौ खगेन्द्रध्वजपादमूलमिति प्रथमस्कन्धाच्च । "निश्चला त्वयि भक्तिर्या सैव मुक्तिर्जनार्द्दन ।
मुक्ता एव हि भक्तास्ते तव विष्णो यतो हरे" इति स्कान्दवचनाच्च । तथा अर्थस्य कामो लाभाय फलत्वाय न यतो धर्म्मैकान्तस्य
धर्म्म एव अनुसंहितं फलमितिभावः । तथा ज्ञानियोगिनोः शमदमादियमनियमाद्यनुकूले कस्मिंश्चन धर्म्मविशेषे अर्थस्य विनियोगः ।
भक्तस्य तु भगवतो भागवतानां वा सेवायां स स्पष्ट एव ॥ ९ ॥

कामस्य विषयभोगस्य इन्द्रियप्रीतिर्लाभः फलं न भवति किन्तु यावता जीवेत तावानेव जीवनपर्य्याप्तः कामः सेव्यत इत्यर्थः । अत्र
ज्ञानिनां योगिनां चार्थकामेन्द्रियप्रीतयो ज्ञानयोगयोरानुषङ्गिकफलानि कर्म्मफलत्वेनैव व्यपदिश्यन्ते । ज्ञानयोगयोस्तयोर्निष्कामकर्म्मपरि-
णामत्वादतो ज्ञानिनां योगिनाञ्च दृष्टे सुखदुःखे कर्म्मफले एवोच्येते । भक्तानां त्वर्थकामेन्द्रियप्रीतयो भक्तेरेवानुषङ्गिकफलानि । भक्तेः
कर्म्मपरिणामत्वाभावात् न तेषां कर्म्मफलत्वव्यपदेशः । अतो भक्तानां दृष्टं सुखं भक्तिफलमेव । दुःखन्तु "यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्-
धनं शनैः । ततोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम्" इत्यादिभगवद्वचनात् भगवद्दत्तं भक्तापराधफलं चेति यथायोग्यं विवेचनीयम् ।
जीवस्य जीवनस्य तत्त्वजिज्ञासा फलं कर्म्मभिः पुनरप्यनुष्ठितैर्य इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः स नैव ॥ १० ॥

वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ॥ ११ ॥
तच्छ्रद्दधानामुनयोज्ञानवैराग्ययुक्तया ।
पश्यन्त्यात्मनिचात्मानंभक्त्याश्रुतगृहीतया ॥ १२ ॥ (१)

सिद्धांतप्रदीपः ।

तदेवकर्मज्ञानवैराग्यभक्तिभेदाद्बहुविधउपायइत्युक्तम् इदानींतुजीवनफलं धर्मस्तत्फलमर्थस्तत्फलंकामस्तत्फलमिंद्रियप्रीतिः पुनर्जीवनंपुनस्तत्फलंधर्मइत्येवंचक्रवत्पौनःपुन्यंकेचिन्मन्यंते तन्निराकरोति धर्मस्येतिद्वाभ्याम् आपवर्ग्यस्योक्तरीत्यापवर्गसाधनस्यधर्मस्य अर्थःभोग्यपदार्थःस्वर्गादिः अर्थायफलत्वायनकल्पतेयोग्योनभवति धर्मैकांतस्यनियमेनधर्मसाधनस्य अर्थस्यकामःभोगःलाभायफलत्वायनाहिस्मृतः ॥ ९ ॥

कामस्येंद्रियप्रीतिः लाभःफलंनकिंतुयावताकामेनजीवेततावतः कामस्यलाभः जीवनंफलमित्यर्थः जीवस्यजीवनस्यायः कर्मभिः साध्यःस्वार्थः फलंनभवति जीवनस्यधर्मद्वारास्वर्गादिः फलंनभवतीतियावत् किंतुतत्त्वजिज्ञासाफलंभवति तत्त्वजिज्ञासाशब्दस्यलक्षणया तत्त्वविचारेवृत्तिः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

अपवर्ग (मुक्ति) साधक धर्म का अर्थ (धन) मात्र फल नहीं है । और न धर्मार्थ धन का काम भोग मात्र फल है काम भोग का फल इन्द्रिय तृप्ति मात्र नहीं है किन्तु जीवन धारण है । और जीवन का फल तत्त्व ज्ञान प्राप्त करना है । जीवन का फल कर्म करना और उस का फल भोगना मात्र नहीं है ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु तत्त्वजिज्ञासा नाम धर्मजिज्ञासैव धर्म्म एव हि तत्त्वमिति केचित् । तत्राह वदन्तीति । तत्त्वविदस्तु तदेव तत्त्वं वदन्ति किं तत् यत् ज्ञानंनाम । अद्वयमिति क्षणिकविज्ञानपक्षं व्यावर्त्तयति । ननु तत्त्वविदोऽपि विगीतवचना एव । मैवम् । तस्यैव तत्त्वस्य नामान्तरैरभिधाना-दित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेति हैरण्यगर्भैः परमात्मेति सात्वतैर्भगवानिति शब्द्यते अभिधीयते ॥ ११ ॥

तच्च तत्त्वं सपरिकरया भक्त्या एव प्राप्यते इत्याह तच्चेत्यन्वयः । ज्ञानवैराग्ययुक्तयेत्यत्र ज्ञानं परोक्षं तच्च तत्त्वम् आत्मनि क्षेत्रज्ञे पश्यंति किं तत् आत्मानम् परमात्मानम् । श्रुतेन वेदान्तश्रवणेन गृहीतया प्राप्तया इति भक्तेर्दार्ढ्यमुक्तम् ॥ १२ ॥

दीपनी ।

तदिति । तदित्यस्य एतत्पर्यायपरपादोक्तचकारेण अन्वय इत्यर्थः । (एवमत्र श्रद्दधाना इत्यनेन श्रद्धोक्ता सा तु वेदान्तवाक्येषु विश्वासः । ज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेकः वैराग्यमिहामुत्रफलभोगविरागः एतद्युक्तया परमेश्वरानुरागलक्षणया भक्त्या जीवब्रह्मैक्यरूपं तत्त्वं साक्षाद्विन्दन्तीत्यर्थः) ॥ १२—२२

श्रीवीरराघवः ।

जीवस्यप्रयोजनंतत्त्वजिज्ञासैवेत्युक्तम् । किंतत्त्वंयज्जिज्ञासितव्यमित्यतआह । वदंतीति । यज्ज्ञानंज्ञानस्वरूपंज्ञानगुणकंचअद्वयंवस्तुल्याभ्यधिकवस्त्वंतररहितमथवाभेदरहितंवाजात्यादिभेदरहितंवाब्रह्मपरमात्मभगवच्छब्दाभिहितंतदेवतत्त्वमितितत्त्वविदोवदंति । ब्रह्मपरमात्मभगवच्छब्दाः सामान्यविशेषशब्दाःप्रयुक्ताः एवंप्रयुंजानस्यसदाकाशादिशब्दाअपिकारणवाक्यगताभगवत्पराइत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

एवंपरधर्मादित्रिवर्गस्यापिपरंपरया ऽपवर्गसाधनत्वंप्रसंगाद्व्यजनीयवस्तुस्वरूपंचोक्तम् । अथयद्विवक्षितंमोक्षएवनिरतिशयंश्रेयस्तत्साधनंतुभक्तिरेवतन्निष्पत्तिश्चवर्णाश्रमधर्मज्ञानयोगसमाधिभिरितितदुपपादयतितदित्यादिभिः स्वार्द्धैर्दशभिः । तत्तस्माद्भक्तियोगानुग्राहकस्यैवधर्मस्यपरत्वात्त्रिवर्गस्यापिपरंपरयापवर्गार्थत्वादपवर्गातिरिक्तनिरतिशयपुरुषार्थाभावाच्चेत्यर्थः श्रुतंयज्ञादिकर्मतस्यकर्तव्यतयाव-

(१) श्रुतिगृहीतयेति सुबोधिनी

श्रीवीरराघवः

देशुतत्वासेनगृहीतयाऽनुगृहीतयाज्ञानवैराग्याभ्यां युक्तयाभक्त्याआत्मनिजीवात्मन्यंतरात्मतयास्थितंब्रह्मादिशब्दवाच्यंभगवंतंश्रद्दधानाएते-एवंविधयाभक्त्यापश्यंति ॥ ज्ञानशब्देनप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानयोगोविवक्षितः वैराग्यंविषयांतरेष्ववैतृष्ण्यंतेनशमदमादिसंग्रहः एभिरेवोप-कृतयाभक्त्याआत्मनिस्थितंपरमात्मानं पश्यंति साक्षात्कुर्वंतीत्यनेनभक्तेरेव परमात्मदर्शनसमनंतरभाविमोक्षसाधनत्वमुक्तम् । कर्मयोगज्ञान-योगयोः शमादीनांच भक्तियोगानुग्राहकत्वं च"भिद्यते हृदयग्रंथिरिति श्रुत्यातदर्थानुवादिनावक्ष्यमाणश्लोकेन च मोक्षस्यदर्शनानंतरभा-वित्वमवगतम् एवंचभक्त्यापश्यंति इत्यस्यदर्शनरूपापन्नयाभक्त्याऽव्यवधानेन मोक्षसाधनत्वमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः

ननुक्वतत्त्वजिज्ञासोरित्युक्तंकिंतत्त्वंयेनतदज्ञस्यकर्मभिःपुरुषार्थोनस्यादितितत्राह वदंतीति अद्वयमसमाधिकंज्ञानंज्ञानस्वरूपंदेशका-लादिषुबृंहितत्वात्सर्वांतर्यामित्वादैश्वर्यादिगुणवत्त्वात्ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ॥ ११ ॥

सत्तामात्रंतुयत्किंचित्सदसच्चाविशेषणम् । उभाभ्यांभाष्यतेसाक्षाद्भगवान्केवलःस्मृतः ॥ १२ ॥

यच्चसत्तामात्रंकेवलानंददेहमतएवयत्किंचिल्लोकविलक्षणंतत्तत्त्वंवदंतीतित्रिकालेप्यनन्यथाभूतमेकविधंब्रुवते नब्रह्मणोज्ञानस्वरूपत्वंयु-क्तिमल्लोकेज्ञानस्यविषयापेक्षयोत्पत्तिविनाशधर्मदर्शनादस्यापितथात्वेनानित्यत्वप्रसंगादितितत्राह सदसदिति सत्कार्यमसत्कारणंचअवि-शेषणंनस्वनियतविशेषापादकंयस्येतिशेषःविषयापेक्षयाअनुत्पाद्यमितिउभाभ्यांसदसद्भ्यांभाष्यते मृत्स्नप्रधृघटवत्मृज्ज्ञात्वाघटज्ञानमित्याद्या-वंतकार्यकारणविशिष्टतयाव्यवह्रियते अतोभगवान्साक्षात्केवलःप्रकृतिसंबंधविधुरःस्मृतः ॥ यद्विषयज्ञानंभक्तियोगंजनयेत्ततब्रह्मकिंप्रमाणा-गोचरःउतागोचरः गोचरश्चेद्घटादिवद्ब्रह्मत्वमगोचरश्चेन्नास्त्येवेत्याशंक्योभयदोषपरिहारायाह वदंतीति नवयंप्रमाणैरस्तुमिसीमहेनचैवता-वतानास्त्विकिंतर्हि यत्ज्ञानमद्वयं ज्ञातृज्ञेयलक्षणरहितंतत्त्वविदस्तत्त्वंजगदाकारेणाविवर्ततइतिवदंतितदेवचेयेभिर्ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभग-वानितिशब्द्यतेतत्रार्थविभागःवृहत्त्वाद्ब्रह्मेतिवेदांतिनः परंकेवलमादात्वादिकर्तृत्वादात्मेतियोगिनःषड्गुणयुक्तत्वाद्भगवानितिपौराणिकाःत-त्रापिकिंतत्सत्यमितितत्राह सत्तेति तस्माद्ब्रह्मसगुणंप्रमाणवेद्यंननिर्गुणमितिशास्त्रमथितार्थःतिकेचिद्व्याचक्षतेतदसारम् अत्रैवपूर्वापरवा-क्यार्थपर्यालोचनयास्वविरोधात् ॥ १२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

वदन्तीति तैर्व्याख्यातम् । तत्र विगीतवचना इत्यत्र परस्परमिति शेषः । तत्त्वस्य नामान्तरैरभिधानादिति धर्मिणि सर्व्वेषामभ्रमात् धर्म्मे एव तु भ्रमादिति । यद्वा किं तत्त्वमित्यपेक्षायामाह वदन्तीति । ज्ञानं चिदेकरूपम् । अद्वयत्वं चास्यस्वयंसिद्धताद्दृशाताद्दृशत्वान्तराभावात् स्वशक्त्येकसहायत्वात् परमाश्रयं तं विना तासामसिद्धत्वाच्च । तत्त्वमिति परमपुरुषार्थताद्योतनया परमसुखरूपत्वं तस्य ज्ञानस्य बोध्यते । अतएव तस्य नित्यत्वञ्च दर्शितम् । अद्वयमिति तस्याखण्डत्वं निर्दिश्यास्यस्य तदनन्यत्वविवक्षया तच्छक्तित्वमेवाङ्गीकरोति । अत्र श्रीमद्भागवताख्य एव शास्त्रे क्वचिदन्यत्रापि तदेकं तत्त्वं त्रिधा शब्द्यते । क्वचिद्ब्रह्मेति क्वचित् परमात्मेति क्वचिद्भगवानिति च किन्त्वत्र श्रीव्याससमाधिलब्धाद्भेदात् जीव इति च शब्द्यते इति नोक्तमिति ज्ञेयम् । तत्र ब्रह्मभगवतोर्व्याख्यातयोः परमात्मा स्वयमेव व्याख्यातो भवतीति प्रथमतस्तावेव प्रस्तूयेते । मूलानुक्रमाद्वैशिष्ट्यद्योतनाय तथा विन्यासः । अयमर्थः । तदेकमेवाखण्डानन्दस्वरूपं तत्त्वं थुत्कृतपारमेष्ठ्यादिकानन्दसमुदायानां परमहंसानां साधनवशात् तत्तादात्म्यमापन्ने सत्यपि तदीयस्वरूपशक्तिवैचित्र्यांशग्रहणा-समर्थे चेतसि यथा सामान्यतो लक्षितं तथैव स्फुरद्वाविविक्तशक्तिशक्तिमत्त्वभेदतयाप्रतिपाद्यमानं ब्रह्मेति शब्द्यते । अथ तदेव तत्त्वं स्वरू-पभूतयैव शक्त्या कमपि विशेषं धर्त्तुं परासामपि शक्तीनां मूलाश्रयरूपं तदनुभवानन्दसन्दोहान्तर्भावितताद्दृशब्रह्मानन्दानां भागवतपरम-हंसानां तथानुभवैकसाधकतमतदीयस्वरूपानन्दशक्तिविशेषात्मकभक्तिभावितेष्वन्तर्बहिरपीन्द्रियेषु परिस्फुरद्वाविविक्तताद्दृशशक्तिशक्ति-मत्त्वभेदेन प्रतिपाद्यमानं भगवानिति शब्द्यते इति । परमात्मा सुतरां व्याख्यातः । तत्र शक्तिवर्गलक्षणतद्धर्म्मातिरिक्तं केवलं ज्ञानं ब्रह्मेति शब्द्यते । अन्तर्यामित्वमयमायाशक्तिप्रचुरचिच्छक्त्यंशविशिष्टं परमात्मेति । परिपूर्णसर्व्वशक्तिविशिष्टं भगवानिति । एवमेवोक्तं श्रीजड़भरतेन । "ज्ञानं विशुद्धं परमात्ममेकमनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् । प्रत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्तीति । "तस्मै नमो भगवते ब्रह्मणे परमात्मने इत्यत्र वरुणकृतस्तुतौ टीका च । परमात्मने सर्व्वजीवनियन्त्रे इत्येषा । ध्रुवं प्रति श्रीमनुना च । "त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्ते आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्ताविति । अत्रानन्दमात्रं विशेष्यं समस्ताः शक्तयो विशेषणानि विशि-ष्टो भगवानित्यायातम् । भगवच्छब्दार्थश्च श्रीविष्णुपुराणे प्रोक्तः । "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिरिति ॥ ११ ॥

तच्च त्रिधाविर्भावयुक्तमेव तत्त्वं भक्त्यैव साक्षादपि कियत् इत्याह तदिति । भक्त्या तत्कथादिश्रवणेन परावस्थारूपया प्रेमलक्षणया । तत् पूर्व्वोक्तं तत्त्वं आत्मनि शुद्धे चेतसि पश्यन्ति च । कीदृशं तत् आत्मानं स्वरूपाख्यजीवाख्यमायाख्यशक्तीनामाश्रयम् । ज्ञानवैराग्ययु-क्तया श्रुतगृहीतया ताभ्यां सेवितया । अतएव ते पृथक् च विशिष्टं च स्वेच्छया पश्यन्तीत्यायाति ॥ १२ ॥

सुबोधिनी ।

तत्त्वजिज्ञासेत्यत्रसंदेहःतत्त्वानांजिज्ञासातत्त्वस्यवेतितत्त्वपदेपिसंदेहःतस्यभावास्तत्त्वमनारोपितंरूपंवातस्यभावइतिपक्षेपूर्वोक्तस्याभावात्नकिंचित्तत्त्वंस्यात्समुदायपक्षेभ्रमांतज्ञानाविषयत्वेनसर्वमेवतत्त्वंस्यात् तत्त्वानांजिज्ञासेतिसांख्यपरिकल्पितानामभिधेयएकस्यापिजिज्ञासाकठिनातत्त्वस्यजिज्ञासेतितुसर्वेषामेकतत्त्वमस्तिशास्त्राणामन्योन्यविरोधात् तस्मात्कथंतत्त्वजिज्ञासेत्याशंक्याहवदंतितत्तत्त्वविदइति॥ यद्यपिसर्वेस्वस्वशास्त्रेतत्त्वविदइतिप्रसिद्धाः तथापिप्रमाणबलविचारेणवेदानांसर्वोपजीवकत्वात्वेदार्थविदस्तत्त्वविदइतिमंतव्यं ननुसर्वेऽपिवेदार्थविदः ऋषित्वात्सत्यंतथाप्यन्योन्यविरोधान्नैकेनैवतत्त्वविदइतिवक्तव्यंतत्रयेष्वक्षरमात्रेऽपिवेदेनविरोधःतेतत्त्वविदइतिमंतव्यंनत्वतेनसंरयेवेतिमंतव्यंवेदस्यप्रमाणस्यविद्यमानत्वात्तेकिंवदंतीत्यतआह यत्तज्ज्ञानमद्वयंज्ञानमितिद्वैतनिवर्त्तकज्ञानंसत्त्वमित्यर्थःतत्त्वज्ञानंमोक्षइतिसर्वजनीनत्वात् श्रुतिस्मृतिपुराणेषुतस्यैवलाभभेदइत्याहकमेणब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यतइतिशब्दमात्रंभिद्यतेनत्वर्थभेदोऽस्तीत्यर्थः॥ ११॥

तदेवंतत्त्वपर्यंतपदार्थानांस्वरूपंक्रमंचोक्त्वाफलितमाह तच्छ्रद्दधानाइति तत्तस्माद्धेतोः तद्ब्रह्मपात्रेवंक्रमः जीवस्यतत्त्वजिज्ञासाफलमुक्तंतच्चसाक्षात्कारपर्यवसितंतत्रविचारसहितप्रमाणेनयद्यपिनिर्विचिकित्सशाब्दज्ञानंभवति तथाप्यंतःकरणदोषान्नसाक्षात्कारःसिध्यतिनदर्शप्रथमंधर्मः ततोऽतःकरणशुद्धौवेदादिसत्प्रमाणोश्रवणंततस्तदर्थस्यमननंततोनिदिध्यासनेनसाक्षात्कारइवज्ञानंततोविषयेषुवैराग्यंततः श्रवणादिसाधनभक्तिः ततः परमभक्तिः ततः सर्वत्रभगवत्साक्षात्कारः हृदिबहिरपीत्यर्थः आत्मानंतंभगवंतमात्मरूपंतत्रयावत्साधनंसाध्यस्थितिः तत्रज्ञानवैराग्ययोः सद्भावनिरूपणात्भक्तिमुख्यात्तस्यास्थितिहेतुमाह श्रुतिगृहीतेतिश्रुत्यागृहीतात्मवतियथायथाश्रवणंतथातथाभक्तिस्थितिः ततः सर्वमिति ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तत्त्वमेव किं तत्राह वदन्तीति । यदद्वयं ज्ञानं तद् तत्त्वम् । ज्ञानमेव किं तत्राह ब्रह्मेति । शब्द्यते ब्रह्मेति पदेन यदुच्यते ज्ञानिभिस्तज्ज्ञानम् । तन्मते ज्ञानं निराकारं ज्ञातृज्ञेयादिविभागशून्यं चित्सामान्यं चिद्विशेषाणां भगवद्धामादीनां तदनन्यत्वमननात् । जीवमायया-स्तच्छक्तित्वेन तदेकत्वादिदृक्कारस्यवस्य कार्यस्य विश्वस्य कारणभावात्मकत्वादद्वैतम् तथा परमात्मेति योगिभिर्यदुच्यते तज्ज्ञानम् । एतन्मते परमात्मनश्चिदेकरूपत्वाज्ज्ञानमात्रत्वं ज्ञानमात्रत्वेऽपि साक्षित्वादेर्ज्ञानविशेषस्याश्रयत्वमपि । द्युमणिदीपादेर्ज्योतीरूपत्वेऽपि ज्योतिष्मत्त्वमिव नानुपपन्नम् "केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तमित्यादेः साकारत्वञ्च मायायाः शक्तित्वान्मायिकानाञ्च तदन्यत्वाज्जीवस्य तच्चिदंशत्वात् ततो द्वितीयत्वाभावादद्वयत्वम् । तथा भगवानिति भक्तैर्यदुच्यते तज्ज्ञानम् । एतन्मते पूर्ववज्ज्ञानमात्रत्वेऽपि भगशब्दवाच्यषडैश्वर्यस्यापि । अप्राकृतत्वेन चिन्मात्रत्वात् तद्रूपत्वम् यदुक्तं विष्णुपुराणे । "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिरिति । तथैव द्विभुजत्वचतुर्भुजत्वादिविविधचिद्घनाकारैर्बहिरन्तर्वर्त्तित्वेऽपि "नच्यवन्ते च यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदीति स्कान्दादिवाक्यैः सदैव सेव्यसेवकसंवादिविभागेऽपि अद्वयत्वं पूर्ववत्तच्छक्तीनां चिदादीनां तद्विलासानां च वैकुण्ठादीनां तदभिन्नत्वमननात् ततोऽभिन्नत्वभावनैवाद्वयपदेन व्याहृता । एवञ्च भगवतः सामान्यस्वरूपमात्रस्योपादेयत्वे ज्ञानिन्यधिकारिणि ब्रह्मेति अन्तर्यामित्वादिचिद्धर्मधर्मवत्त्वस्योपादाने योगिन्यधिकारिणि परमात्मेति । अचिन्त्यानन्तचिदानन्दमयस्वरूपरूपगुणलीलाद्यनेकधर्मवत्त्वस्य ग्रहणयोग्यतायां भक्तेऽधिकारिणि भगवानिति स एवैको भाति । "किञ्च यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमिति । कृष्णाय परमात्मने इति । मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितमिति । ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्यादिवचनेभ्यस्तथा भगवदुपासकानां मोक्षप्राप्तेरपि दर्शनात् ब्रह्मपरमात्मोपासकानाञ्च प्रेमप्राप्त्यदर्शनाद्भगवत एव ब्रह्मत्वपरमात्मत्वे इत्यतो भगवत्त्वमेव मुख्यमिति द्रष्टव्यम् । अत्र ब्रह्मोपासकेभ्यो ज्ञानिभ्यः सकाशात् परमात्मोपासको योगी श्रेष्ठः । तेभ्यो योगिभ्योऽपि भगवदुपासकः श्रेष्ठ इति तारतम्यं गीतासु दृष्टम् । यथा "तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन । योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मत" इति । योगिनामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी श्रीरामानुजाचार्यचरणैर्व्याख्यातेति ॥ ११ ॥

तत्प्राप्तिसाधनमाह । तज्ज्ञानं त्रिरूपं मुनयो मननशीला ज्ञानिनो योगिनो भक्ताश्च भक्त्या पश्यन्ति । तत्र ब्रह्मेति मते आत्मनि च तत्पदार्थे ईश्वरे आत्मानं त्वम्पदार्थं जीवं पश्यन्त्यनुभवन्ति । परमात्मेति मते आत्मन्यन्तर्हृदये आत्मानमन्तर्यामिनं पश्यन्ति ध्यानेनालोकयन्ति । भगवानिति मते आत्मनि मनसि चकाराद्बहिश्च स्फुरन्तम् आत्मानं भगवन्तं पश्यन्ति स्वलोचनाभ्यामेव तन्माधुर्यमास्वादयन्ति । भक्त्येति । आदौ गुरुमुखाच्छ्रुता पश्चाद्गृहीता तया । भगवद्विषयिण्येव श्रवणकीर्त्तनादौ भक्तिशब्दस्य रूढेर्ब्रह्मोपासकैः परमात्मोपासकैश्च स्वस्वसाध्यसिद्ध्यर्थं भगवति भक्तिः कर्त्तव्यैव । ज्ञानवैराग्ययुक्तयेति ज्ञानवैराग्ये पृथगेव तेषामुभयेषां साधने ज्ञेये । भक्तमते भक्त्युत्थे एव ते सर्वैः प्रेमलक्षणके ज्ञेये । "तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेति । शुद्धभक्तानां पृथक्तयोर्निषेधात् । अथवा । तत्र त्रिरूपम् ज्ञानं भक्तास्तु भक्त्यैवानुभवितुं शक्नुवन्तीत्याह । तच्छ्रद्दधानाः केचित् तत्त्रिरूपमप्यनुभवितुं साभिलाषा भवन्तीत्यर्थः । तदा भक्त्यैव पश्यन्ति । तेन ब्रह्मपरमात्मनोः साधने ज्ञानयोगौ भक्त्यैव सिद्धौ स्यातामिति भावः ॥ १२ ॥

अतःपुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमविभागशः।
स्वनुष्ठितस्यधर्म्मस्यसंसिद्धिर्हरितोषणम्॥ १३॥
तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः।
श्रोतव्यःकीर्त्तितव्यश्चध्येयःपूज्यश्चनित्यदा॥ १४॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

जीवनस्यफलतत्त्वविचारएवेत्युक्तम्॥ इदानींतत्त्वमपरिचिन्त्यते तत्रतावत्केचिदाहुरात्माजडइति। अन्येत्वाहुःक्षणिकः अपरेकर्मांग-
मात्मानमाहुः केचिदाहुः परमात्मानास्तिनानात्मानः स्वतंत्राःसंतीति। केचित्प्रकृतिविकृतिभिन्नं पुष्करपलाशवद्संगंनिर्धर्मकं पुरुषंवदंति
तेसर्वेविद्वाह्याः। स्वकापोलकल्पितत्ववादिनः। अथस्वकामैर्मुमुक्षुभिर्दुरत्तोहैयाइत्याह वदंतीति। अत्रैकैकस्यविशेषणस्यपरपक्षनिराकर-
णत्वादितिशब्दावृत्तिः यत्रसनास्तितत्रापियोज्यः। तत्त्वविदस्तुयच्छब्द्यते शब्दैरनादिसिद्धैर्वेदैर्यदभिधीयते तत्तत्त्वंवदंति। "सर्वेवेदायत्प-
दमामनंतितंत्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः। "वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइतिस्मृतेः शास्त्रयोनित्वात्॥१।१।३॥ इति सूत्राच्च। कथंभूतंवदंति ज्ञानम
ज्ञातृत्ववत्त्वेसतिज्ञानस्वरूपमितिवदंतिनतुजडम् अद्वयम् क्षणिकविज्ञानप्रवाहविपरीतमेकमनादिसिद्धज्ञानरूपमिति ब्रह्मेति बृहद्वस्तुभूतं-
• वदंति नतुजीवकर्तृककर्मांगम्। परमात्मेति सर्वेभ्योजीवेभ्योहि उत्कृष्टंवदंति। भगवानिति षाड्गुण्यसिंधुंवदंतिनपुनर्निर्धर्मकम्॥ ११॥
तद्वेदैकसमधिगम्यंतत्त्वंज्ञानवैराग्ययुक्तया भक्त्यैवसाक्षात्क्रियतइत्याह। तच्छ्रद्दधानाइति॥ १२॥

भाषा टीका।

तत्त्ववेत्ताजन अद्वयज्ञान हीको तत्त्व कहते हैं। धर्म कर्मादिकों को नहीं। उस अद्वय ज्ञान तत्त्व के तीन नाम हैं ब्रह्म परमात्मा भग-
वान॥ जोनिर्विशेष सत्ता मात्र स्फूर्ति होती है जैसी सूर्य की धूप उस को ज्ञान कांड मे ब्रह्म कहते हैं॥ जो माया साक्षी सर्वांतर्यामी
रूपसे स्फूर्ति होती है उसको योग मार्गादिक मे परमात्मा कहते हैं॥ जो सर्व रसमय षडैश्वर्य संपन्न दिव्य मंगल विग्रह रूप से स्फू-
र्ति होती है उसे भक्ति पथमे भगवान कहते हैं॥ ११॥
श्रद्धावान् मुनिजन गुरु मुखसे शास्त्र श्रवण कर प्राप्त ज्ञान वैराग्य युक्त भक्ति के द्वारा उसपर तत्त्व को अपने मे आप देखते हैं। १२।

श्रीधरस्वामी।

अथयदिविगृहीतधर्मस्य फलं भक्तिः नार्थकामादिकमितीममर्थमुपपाद्योपसंहरति अत इति। हे द्विजश्रेष्ठा हरितोषणं हरेराराधनं
संसिद्धिः फलम्॥ १३॥ एकेन एकाग्रेण मनसा॥ १४॥
अस्माच्च भक्तिहीनो धर्मः केवलं श्रम एव तस्माद्भक्तिप्रधान एवधर्म्मोऽनुष्ठेय इत्याह तस्मादिति।

श्रीवीरराघवः।

पुंसामित्यादिनाधर्मस्यभक्तियोगानुग्रहप्रकारउक्तःइदा
श्रुतगृहीतयत्यनेनवर्णाश्रमधर्मस्यभक्तियोगानुग्राहकत्वमुक्तं धर्मः स्वनुष्ठितः नीमन्यथापि तदनुग्रहप्रकारंदर्शयत्ति अतइति। यतोभक्तेरेवसाक्षान्मुक्तिसाधनत्वमतो हे द्विजश्रेष्ठाः पुंभिर्वर्णाश्रमविभागशश्चवस्थित-
स्येतिशेषः तद्वर्णाश्रमानुगुणस्येत्यर्थः वर्णादिभेदेनास्थितैः पुंभिरिति वा सम्यगनुष्ठितस्य पंचमहायज्ञादिरूपस्यसंसिद्धिः फलंहरितो-
षणमेव। अयंभावः स्वनुष्ठिताद्धर्माद्भक्तियोगप्रतिबंधनिवृत्त्यनुकूलसंकल्पहेतुर्हरितोषः ततश्चभक्तियोगसंपन्नप्रतिबंधपापक्षयस्ततोभक्ति-
योगनिष्पत्तिरिति यद्वाहरिस्तुस्यते येनानुध्यानेनतद्धरितोषणम्। तदेवधर्मस्यस्वनुष्ठितस्यसंसिद्धिः फलम्। भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबंधनिरसनद्वा-
राहरितोषहेतुभक्तियोगनिष्पत्तिरेवधर्मस्यफलमित्यर्थः अन्यथा "धर्मेणपापमपनुदति अविद्ययामृत्युंतीर्त्वेत्यादिश्रुतेर्धर्मस्यभक्तियोगोत्पत्ति-
प्रतिबंधक पापनिरासकत्वं वदंत्याविरोधापत्तेः धर्मस्यैवहरितोषफलकत्वेभक्तेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च। ननु "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुते
र्जुनेति भक्तियोगस्यैवसर्वदुरितनिवर्तकत्वस्मरणात्। भक्तियोगवद्धर्मस्यापिहरितोषहेतुत्वमेवयुक्तमिति चेत्कृष्णप्रापकप्रतिबंधकं प्राप्ति-
प्रतिबंधकं चेतिद्विविधंदुरितम्। तत्रप्रापकस्यभक्तियोगस्यद्युत्पत्तिप्रतिबंधकंदुरितंतद्धर्मापनोद्यम्। एवंधर्मनिरस्तप्रतिबंधके भगवत्प्रापक-
भक्तियोगेनिष्पन्नेतेनयद्भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकं दुरितंतदपनोद्यंतेतदभिप्रायकाणिज्ञानाग्निरित्यादीनि वचनानि॥ १३॥

श्रीवीरराघवः

एवंवर्णाश्रमधर्मस्य भक्तियोगोपकारस्तत्प्रकारश्च भक्तियोगप्रतिबंधनिरसनेन भगवद्गुणादिश्रवणरुचिजनकद्वारा चेति द्विधा संदर्शितः अथ तुल्यन्यायतया भगवद्गुणस्वरूपादिश्रवणादीनामपि भक्तियोगोपकारकत्वमुपकारप्रकारं च वक्तुं तेषामवश्यकर्त्तव्यतां तावदाह । तस्मादिति द्वाभ्याम् तस्माद्धर्मस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वतत्प्रकारप्रदर्शनादेव तुल्यन्यायतया भगवद्भक्तियोगोपकारकत्वेन सात्वतां भक्तानां पतिर्भगवानेकेनैकाग्रेण मनसा नित्यदा श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यः ध्येयः स्मर्त्तव्यः पूज्यश्च ध्यानमत्र श्रुतार्थप्रतिष्ठापनात्मकं मननापरपर्यायं स्मरणं विवक्षितम् । भक्त्यात्मकस्य श्रवणाद्यनंतरभावित्वं हि वक्ष्यते ॥ १४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तदाह तदिति एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मपरमात्मा अनंतवैदिकादिपदवाच्यतया सगुणः सर्वजगत्कर्ता परमात्मैव तत्त्वमिति यस्मात्तस्मान्मुनयो ज्ञानिनः श्रद्दधानाः शास्त्रोक्तवस्तुगत्यास्तिक्यबुद्धियुक्तश्रुतिगृहीतया वेदान्तश्रवणेन दृढगृहीतया तत्त्वज्ञानेन विषयवैराग्येणायुक्तया भक्त्या तमेवात्मानं परमात्मानमात्मनि हृदि पश्यंति च कारः "स्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतिप्रसिद्धिद्योतकोनत्यात्मनि क्षेत्रज्ञे जीवे आत्मानं परमात्मानं पश्यंति परमात्मनि क्षेत्रज्ञं चेति समुच्चयार्थः ॥ तस्माज्जगदाकारेणाविर्वीतं तत्त्वमन्यैर्भिर्गुणमन्यत्तत्त्वमिति नार्थः ॥ १३ ॥
उपसंहरति अतइति हे द्विजश्रेष्ठाः संसिद्धिः फलम् ॥ १४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तदेवं श्रुतगृहीतया मुनयः श्रद्दधाना इति पदत्रयेण तस्या एव भक्तेर्दौर्लभ्यं दर्शितम् । सद्गुरोः सकाशात् वेदान्ताद्यखिलशास्त्रार्थविचारश्रवणद्वारा यदि स्वावश्यकपरमकर्त्तव्यत्वेन ज्ञायते । पुनश्च "भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवेदिति वद् यदि विपरीतभावनात्याजको मननयोग्यता मननाभिनिवेशी स्यातां ततः श्रद्धावैः सा भक्तिरूपासनलक्षणा लभ्यत इति । अतः श्रुतिरपि तदर्थमागृह्णाति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति । अत्र निदिध्यासनमुपासनम् । दर्शनं साक्षात्कार उच्यते । सा चैवं दुर्लभा भक्तिः श्रीहरितोषणे प्रयुक्तात् स्वाभाविकधर्म्मादपि लभ्यते तस्माद्धरितोषणमेव तस्य परमं फलमित्याह अत इति । स्वनुष्ठितस्य बहुप्रयत्नेनाच्छिद्रमुपार्जितस्येति तुच्छे स्वर्गादिफले तत्प्रयोगोऽनुपयुक्त इति भावः ॥ १३ ॥
तस्मादिति तैर्व्याख्यातम् । तत्र भक्तिविहीन इति । भक्तिः श्रवणादिरुचिस्तद्विहीनस्तदनुत्पादक इत्यर्थः । तस्माद्भक्तिप्रधान इति भक्तिः श्रवणादिरुचिरित्यर्थः । यद्वा यद्येवं श्रीहरिसन्तोषकस्यापि धर्मस्य फलं श्रवणादिरुचिलक्षणा भक्तिरेव तत्प्रवर्त्तिताश्च ज्ञानवैराग्यादिगुणा इत्यायातम् । तदा साक्षात् श्रवणादिरूपा भक्तिरेव कर्त्तव्या किं तत्तदायासेनेत्याह तस्मादिति । एकेन कर्म्मोद्याग्रहशून्येन । श्रवणमत्र नामगुणादीनाम् । तथा कीर्त्तनञ्च ॥ १४ ॥

सुबोधिनी ।

एवं द्वितीयप्रकारेण ज्ञानमुक्तं तत्र द्वितीये धर्मस्य संबंधमाह अतः पुंभिरिति ॥ धर्मसामान्यस्य प्रथमे साधनताउक्ता विशेषस्य तु द्वितीये तत्तोऽभगवत्प्रसादव्यतिरेकेणानंतः करणशुद्धिर्नवा रुचिः अतः धर्मस्य मुख्यं फलं भगवत्प्रसादः बीजसंस्कारसंस्कृताः कुर्वंति धर्मं पोषकभगवदिच्छया वाममेव कामोभूतानामिति वाक्यात् पुंभिरिति कर्मणि प्रयोगेणैव हापितमनुष्ठानेन कर्मैवोपक्षीणं न कर्त्तेति तदेव हि भगवत्प्रसादः अन्यथा कर्मैवफलमिति द्विजश्रेष्ठाइति द्विजेभ्यः श्रेष्ठाः चिजन्मानः अनेन भवद्भिः क्रियमाणेन कर्मणा भगवान् पुष्यतीति सूचितं वर्णधर्माः शमदमादयः कालद्रव्ययज्ञादिभेदावा गुरुशुश्रूषादय आश्रमधर्माः शस्त्रप्रत्ययेन च परधर्मो निवारितः तेन च "विधर्मः परधर्मश्चेति दोषो निवारितः सम्यगनुष्ठानं कालादिभिः षड्भिः शुद्धेर्भावा ऽनुष्ठानं स एव वा धर्मः "अधर्मोत्यन्यथा भवेदिति वाक्यात् सम्यक्सिद्धिः फलम् ॥ १३ ॥
यद्यपि "धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठेत्यादि श्रुत्या बहूनि धर्मस्य फलानि संति तथापि भगवान् सत्त्वेन परितुष्यति तदा सफलं नो चेत् धर्मो व्यर्थ इत्यर्थः आत्मार्थे हि सर्वं सर्वेषामात्मा च भगवान् "येषां तुष्टो भगवानिति वाक्यार्थो हि शब्देन सूचितः तत्रैवं संदेहः वहव एव वर्णाश्रमविभागेन धर्मान् कुर्वंति न च तेषु भगवच्छास्त्रानुसारिणी भक्तिरुपलभ्यते अतो ज्ञायते भगवान् परितुष्ट इति तथा च कर्मकरणादन्वयव्यभिचारदर्शनात् कथं निर्विचिकित्साप्रवृत्तिः अतः येषु धर्मेषु न व्यभिचारः ते विशेषेण कर्त्तव्या इत्याह तस्मादिति ॥ यस्मादन्यत्र व्यभिचारोऽपि अतः श्रवणादिकमेव कर्त्तव्यमिति श्रवणादिकमपि धर्मः "शृणुयात् श्रावयेदिति विधिस्पर्शात् एकेन मनसेति वैयग्र्याभावयुक्तेन श्रवणस्य यथा न व्यभिचारः तथा श्रेयस्यति अन्यधर्मकर्त्तृणां असूच्यते एकेनेति भगवानिति श्रवणादिविषयत्वं न जीवपुरःसरतया कितत् साक्षाद्ब्रह्मणः तत्रापि वैष्णवशास्त्रानुसारेणाप्यद्वैव सूचयति सात्वतांपतिरिति शुद्धे सत्त्वे आविर्भूतः सत्त्वो भगवान् सत्वतां तेषां तेसात्वतं तत्र "बहुलं छंदसीति वकारलोपः तेषामलौकिकत्वात्तेषांपतिः सर्वनिर्वाहकः स्वस्यापि तथात्वेन कार्यं चार्थितेति भावः श्रवणादीनां सुलभत्वाय यथायतः स्वपतिः सर्वैरेव श्रूयते कीर्त्यते च इदं च श्रवणादिकं धर्मरूपं प्रकरणात् द्वितीयस्कंधे तु भक्तिरूपो लक्ष्यते भगवद्वाचकैः पदैर्वाक्यैश्च भगवति शक्तितात्पर्यनिर्द्धा

यदनुध्यासिनायुक्ताःकर्म्मग्रन्थिनिबन्धनम् । (१)
छिन्दन्तिकोविदास्तस्यकोनकुर्यात्कथारतिम् ॥ १५ ॥

सुबोधिनी ।

ऽभयंसंगृहीतंचकारेणअन्योन्यनिर्वाहकत्वात्तद्व्रेवक्ष्यते प्र-
र: श्रवणशक्तितात्पर्यनिर्द्धारबोधनंकीर्त्तनंतयाज्ञातानांवास्वतएवोच्चारणम् भगवन्मूर्तेरनुसंधानंवापूजावाह्यांतरभेदेनद्विवाचकारे
दंद्वयंवात्येंद्रियसाध्यम् आंतरमाह ध्येयःपूज्यश्चेतिध्यानंभगवतिचित्तस्थिरीकरणं सर्वथाकर्त्तव्यःइति ॥ १४ ॥
ण संगृहीता व्यासंगांतरभावायनित्यदेति तस्मादयमेवमुख्योधर्मः

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

"श्रेयः सृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो इति । नैष्कर्म्यमप्यच्युत-
तदेवं धर्मः स्वनुष्ठित इत्यादिना कर्म्मणः श्रमत्वमेव ज्ञानयोगयोरपि
भावबर्जितमिति । पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिन" इत्यादिभ्यो भक्त्या विना श्रमत्वमेव । भक्तेस्तु कर्म्मयोगज्ञानाद्यमिश्रिताया एव
शुद्धाया आत्मप्रसादकत्वं प्रकरणातोऽवगतम् । तत्रैव शङ्कते । ननु ज्ञानयोगयोरप्रवृत्तौ न काचिच्चिन्ता । कर्म्मणाम तु नित्यानामकरणे
महान् प्रत्यवायो दुर्गतिहेतुस्तत्र का वार्त्तेत्यत आह अतः पुंभिरिति । यत उक्तन्यायेनोत्कृष्टावपि ज्ञानयोगौ भक्त्यैव सिद्धौ भवेताम्
भक्तिस्तु ताभ्यां विनापि स्वयं सिद्ध्यति । अतो हरितोषणं भक्त्यैव ज्ञातं चेत् तदा धर्म्मस्य संसिद्धिः । यो यत्नादनुष्ठितोऽपि कर्म्मिणां
साङ्गोपाङ्गतया प्रायः सिद्धो न भवति सोऽपि भक्तिमताम् अननुष्ठितोऽपि सम्यगेव सिद्धो भवति । "यत्कर्म्मभिर्यत् तपसा ज्ञानवैराग्य-
तश्च यत्" इत्यादौ "सर्व्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तोलभतेऽञ्जसेति श्रीभगवदुक्तेः । तेन कर्म्माकरणजनितप्रत्यवायो भक्तानां पराहतः । ननु
यदि भक्त्या धर्म्मः संसिद्धस्तर्हि धर्म्मफलमपि तैर्लभ्यतां सत्यम् सकामत्वे सति लभ्यते एव निष्कामत्वे सति तेषां नैष्कर्म्यमेव भवति ।
तथाच श्रुतिर्गोपालतापनी । "भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैरास्येनामुष्मिन् मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम । तदेवं "यथा तरोर्मूल-
निषेचनेनेति न्यायेन भक्त्यैव धर्म्माः संसिद्धा एवातो भक्तानां कर्म्मस्वनधिकार एव सूरीकृतो भगवतायदुक्तम । "तावत् कर्म्माणि कुर्व्वीत
न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते" इति । "धर्म्मान् संत्यज्य यः सर्व्वान् माम भजेत् स च सत्तम इति
सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति । (तथा सति यथा तरोर्मूलनिषेचनेनेत्यादौ यथैव सर्व्वार्हणमच्युतेज्या इत्यत्र यथाच्यु-
तपूजनमेव सर्व्वेषां देवपित्रादीनामर्हणरूपं भवति तद्वदत्र हरितोषणमेव स्वनुष्ठितधर्म्मस्य सम्यक् सिद्धिरूपं भवतीत्यर्थः । तथा
चाच्युतस्य पूजने तोषणे च जाते देवपित्रादीनां पूजनरूपस्य स्वनुष्ठितधर्म्मस्य संसिद्धिः स्वयमेव जातेति भावः । एवमेव दृष्टान्तेऽपि
तरोर्मूलनिषेचनेनैव शाखापल्लवादीनां सेचनम स्वयमेव जातमिति ज्ञेयम) तदपि यत् प्राच्यादिभक्तानामनन्यानामपि कर्म्मिकुलसंवङ्गत-
त्वेनैव तद्गुरोधवशादपि कर्म्मकरणं तत् कर्म्माकरणमेव तत्र श्रद्धाराहित्यात् । "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदि-
त्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नेह चेति भगवदुक्तेः ॥ १३ ॥
यस्मादेवं तस्मादेकेन कर्म्मज्ञानाद्यनुतिष्ठासाशून्येन ॥ १४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अतः धर्मस्यापवर्ग्यत्वात् संसिद्धिःफलम् ॥ १३ ॥
यस्माद्धर्मस्यहरितोषणंफलंतस्मात् एकेनहरितोषणफलकधर्मप्रधानेन ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

अतः हे द्विजश्रेष्ठ शौनकादि महाशयो । वर्णाश्रम विभाग से पुरुषोंके स्वनुष्ठित धर्म की यही सिद्धि है कि जो उनसे श्रीहरि भग-
वान का संतोष हो ॥ १३ ॥
इसर्से एकाग्रमन से सात्वतों के पति भगवान ही नित्य श्रोतव्य कीर्ति तव्य ध्येय और पूज्य हैं ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

भक्तिविहीनो धर्मः केवलं श्रम इत्युक्तम इदानीञ्च भक्तेर्मुक्तिफलत्वं प्रपञ्चयति यदिति । यस्य अनुध्या अनुध्यानं सैव असिः खड्ग-
स्तेन युक्ता विवेकिनः ग्रन्थिमहङ्कारं निबध्नाति यत् कर्म्म तत् छिन्दन्ति तस्य कथायां रतिं को न कुर्यात् ॥ १५ ॥

यदनुध्यायिनः इतिविजयध्वज पाठः

शुश्रूषोःश्रद्दधानस्यवासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवयाविप्राःपुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु सत्यमेव कर्म्मनिर्मूलनी हरिकथारतिः तथापि तस्यां रुचिर्नोत्पद्यते किं कुर्म्मस्तत्राह शुश्रूषोरिति । पुण्यतीर्थनिषेवणादिभिः निष्पापस्य महत्सेवास्यात् तया च तद्धर्मश्रद्धा । ततः श्रवणेच्छा ततो रुचिः स्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यस्यभगवतोनुध्याअनुध्यानं भक्तिः सैवासिः खड्गस्तेनयुक्ताः सहिताःकोविदाः कुशलाः कर्मवग्रंथिस्तद्रूपं निबंधनं बंधनं छिंदंति कर्मणोग्रंथित्वरूपणांग्रंथिवद्दुर्मोच्यत्वात् दुर्विमोच्येन कर्मणानिबध्यत इतिनिबंधनंकर्मायत्तः संसारस्तंछिंदतिइतियातस्यकथासुरतिं कोन्नापुमान्नकुर्यात्सर्वोपिकुर्यादेवेत्यर्थः । यस्यभक्तिरतथाविहसंसृतिनिरासहेतुस्तस्य महोपकर्तुर्भक्तियोगस्यानुग्राहकतया तत्कथासुरतिंसर्वोऽपिजनः कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

यद्यपि धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामिति धर्मस्यवासुदेवकथारुचिजननद्वाराभक्तियोगानुग्राहकत्वोक्त्यैवकथारुचिजनकत्वमप्युक्तमेव भवति तथापि न साक्षादेवधर्मः कथारति हेतुरपितुसत्संगादिद्वाराहेत्वंतरेणेत्याह ॥ शुश्रूषोरिति श्रोतुमिच्छोः स्वधर्मनिरस्तशुश्रूषाप्रतिबंधकस्येत्यर्थः ॥ श्रद्धायुक्तस्य पुंसः वासुदेवकथायां रुचिः हे विप्राः महताम् सेवया पुण्यतीर्थानां गंगादीनाम् निषेवणाच्च भवति ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः

कृष्णासंप्रश्नस्यपरमधर्मत्वंनिगमयति तस्मादिति यतःकृष्णासंप्रश्नस्यैवपरमधर्मत्वंतस्माद्धेतोः एकेनएकाग्रेण चकारोपरस्परसमुच्चयार्थो श्रवणादितत्काले कर्तव्यं अकस्मिरकालोवृथायापतीयतइत्यस्मिन्नर्थेनित्यशब्दः ॥ १५ ॥

फलदर्शनंपुरोधायप्रवृत्तिदर्शनाच्छ्रवणादिनाकिंफलमितितत्राह यदिति यंयमर्थंतमनुसंधाननिरंतरंध्यातुंशीलमेषामितियदनुध्यायिनः युक्ताःमनोयोगयुक्ताः कर्मपाशेनानितरांबंधनंतत्छिंदंति तस्यकथासुरतिंकोनकुर्यात् अतःश्रवणादिफलमपरोक्षज्ञानद्वारामुक्तिरेव ॥ १६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तत्र चान्तिमभूमिकापर्यन्तां सुगमां शैलीं वक्तुं धर्म्मादिकमनिरपेक्षेण युक्तिमात्रेण तत्प्रथमभूमिकाम् श्रीहरिकथारुचिमुत्पादयन् तस्य गुणं स्मारयति यदिति । कोविदा विवेकिनः । युक्ताः संयतचित्ताः । यस्य हरेरनुध्या अनुध्यानं चिन्तनमात्रं सैवासिः खड्गः तेन ग्रन्थिम् नानादेहेष्वहङ्कारं निबध्नाति यत् तत् कर्म्म छिन्दन्ति । तस्यैवम्भूतस्य परमदुःखादुद्धर्त्तुः कथायां रतिं रुचिम् को न कुर्यात् ॥ १५ ॥

शुश्रूषोरिति तैर्व्याख्यातम् । तत्र पुण्यतीर्थनिषेवणादिभिरिति अयमप्येकोमार्गः स्यात् । तं पुनन्त्युरुकालेनेत्यादिना । सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टा इत्यादिना च । ऋजुमार्गोऽप्यस्ति अतएव यद्वा नन्वेवमपि तस्य कथारुचिर्मन्दभाग्यानां न जायत इत्याशङ्क्य तत्र सुगमोपायं वदन् तामारभ्य नैष्ठिकभक्तिपर्यन्तां भक्तिमुपदिशति पञ्चभिः । तत्र शुश्रूषोरिति । "भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानृषयोविमदाः" इत्याद्यनुसारेण प्रायस्तत्र महत्सङ्गो भवतीति तदीयटीकानुमत्या च पुण्यतीर्थनिषेवणाद्धेतोर्लब्धा यदृच्छया या महत्सेवा तया वासुदेवकथारुचिः स्यात् । कार्यान्तरेणापि तीर्थं भ्रमतो महतां प्रायस्तत्र भ्रमतां तिष्ठतां वा दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादिलक्षणा सेवा स्वतएव संपद्यते तत्प्रभावेण तदीयाचरणे श्रद्धा भवति । ततः तदीयस्वाभाविकपरस्परभगवत्कथायां किमेते संकथयन्ति तत् शृणोमीति तदिच्छा जायते । ततश्च तच्छ्रवणेन तस्यां रुचिर्जायत इति क्रमः । तथाच महद्भ्य एव श्रुता झटिति कार्यकरीति भावः । तथा च श्रीकपिलदेववाक्यम् । "सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः । तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यतीति ॥ १६ ॥

सुबोधिनी ।

ननुतथापिरत्यभावात्कथमेतत्सेत्स्यतीत्याशंक्याहयदनुध्यासिनेतिसर्वत्रालौकिकेषुपदार्थेषुमाहात्म्यश्रवणाद्रुचिरुत्पद्यतेतत्रभगवच्छास्त्रस्याप्रसिद्धावपियोगादीनांप्रसिद्धत्वात्ज्ञानप्रसिद्धेस्तस्याप्येवंमाहात्म्यमंगभूतस्यापीत्यसिपदप्रयोगः यस्यानुध्यानंसैवासिः तत्रापि सेवनेभगवत्प्रादः किंतुतेनैवयुक्ताः कर्मछिंदंतिकर्मसुविद्यमानेषुजन्मानुच्छेदात्तेषांवाशुक्लानामक्षयात्भोगेनचातत्क्षयेतत्रतुलापुनः कर्मोत्-

शृण्वतांस्वकथाःकृष्णःपुण्यश्रवणकीर्त्तनः।
हृद्यन्तःस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्सताम् ॥ १७ ॥

सुबोधिनी

शर्जनात्कर्मविच्छेदः कठिनःतदपिध्यानेनभगवतीति छिंदंतीत्युक्तंननुकिंकर्मच्छेदनमात्रेणजीवभावस्यविद्यमानत्वादित्याशंक्याहग्रंथिनिबं-
धनमितिग्रंथिरविद्ययाचिदचिद्ग्रंथिः मोहग्रंथिश्चतचितरांबध्नातीतिग्रंथिनिबंधनंतंपूर्ववासनारूपेणाविद्यमानस्यकर्मणोवद्दर्शकरणम्अतस्तद-
मात्रेसोऽपिगमिष्यतीतिभावःघुणाक्षरन्यायंवारयतिबहुवचनम्अत्रहिनैपुण्यमपेक्ष्यतेअनुध्यानस्यान्यत्रविनियोगसंभवात्अतोयोगसिद्धिमन-
पेक्ष्यज्ञानेनाविद्यामेवनिवर्तयंतितेकोविदाः तत्रध्यानस्यस्वतोमाहात्म्यजनकत्वंनास्तिविषयध्यानस्यसुतरांबंधहेतुत्वात्अतोभगवन्माहात्म्येनै
वतस्यतत्त्वमित्याह तस्येति तादृशस्येत्यर्थः यत्रतद्धर्मेणापिकार्यसिद्धिःतत्रयदाकथाभिः सएवचित्तेयुक्तोभवतीत्यभिप्रायेणाह कोनकुर्या-
दिति ॥ १५ ॥

अकर्तृणांमाहात्म्यज्ञानाभावः एवंद्वितीयाभक्तिर्निरूपिता एवंज्ञानभक्तीमध्यमेनिरूप्यउत्तमेनिरूपयति शुश्रूषोरित्यादिसप्तभिः अत्रा-
हफलमुख्यानिसाधनानिनिरूप्यंते येषुव्यभिचारशंकापि नास्तिवैराग्यंचहेतुः तत्रायंक्रमः आदौगृहत्यागेनतीर्थपर्यटनम् अन्यथामहत्सेवा
यामुद्वेगःस्यात्ततोमहत्संगः ततस्तेषांसेवाततोभगवत्कथाश्रवणंततःकथारुचिः ततः कथायांतेषुचश्रद्धाततःशुश्रूषेतिएवंमतादृशश्रवणा
स्वरूपोपकारिण्याव्यभिचारिण्याशुश्रूषा उत्पद्यतेअत्र पूर्वपूर्वसाधनानांदृढत्वात् नोत्तरेषांनिवृत्तिः तादृशाधिकारोदुर्लभइति सूचितंशुश्रू-
सत्वेत्याविर्भूतस्यश्रवणेसत्यश्चित्तप्रसादइति वासुदेवेत्युक्तम् अस्यांगीकारायमहत्पदप्रयोगः पुण्यरूपंतीर्थंपुण्यतीर्थंकुरुक्षेत्रंगंगाचतयो-
र्नितरांसेवनंदेवजलस्यसेवनम् ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती।

ननु च "मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते इति अश्राद्धस्य कथाः शृण्वन्निति जातश्रद्धो मत्कथास्वित्यादि भगवदुक्तेः कथायाम् श्रद्धावानेव अकार्याधिकारीत्यतः श्रद्धा कथं स्यादित्यत आह यदनुध्येति। यस्यानुध्यानमेवासिः खड्गस्तेन युक्ताः सहिताः जनाः ग्रन्थिनिबन्धनं ग्रन्थिरहङ्कारो निबध्यते येन तत् कर्म्म। यद्वा स्वसञ्चितधनेभ्यः पृथक्कृत्य किञ्चिन्मात्रमेकैकदिनभोगार्थं जनाः स्वग्रन्थौ निबध्नन्ति यथा तथैव ग्रन्थिनिबन्धनं वर्त्तमानजन्मभोग्यम् प्रारब्धं कर्म्म तदपि छिन्दन्ति तस्य कथायां रतिं प्रीतिं को न कुर्यादिति तत्कथायां प्रीतिरपि सहसा जायते किं पुनरधिकारव्यञ्जिका श्रद्धेति भावः ॥ १५ ॥

तदपि कथायाम् प्रीतेरेवाविर्भावे प्रकारं शृणुतेत्याह शुश्रूषोरिति। महत्सेवया यादृच्छिकमहत्कृपाजनितया महताम् सेवया श्रद्धानस्य जातश्रद्धस्य पुंसः पुण्यतीर्थं सद्गुरुस्तस्य निषेवणं चरणाश्रयणं स्यात्। "निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुराविन्यमरः। तस्माच्च शुश्रूषोस्तस्य वासुदेवकथासु रुचिः स्यादित्यन्वयः ॥ १६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

यदनुध्यासिनाध्यानखड्गेनकर्मच्छिंदंतिकथंभूतम् ग्रंथिनिबंधनंदेहादावात्मत्वबुद्ध्यादिरूपंग्रंथिंनिबध्नातीतितत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

भाषा टीका।

जिन भगवान के ध्यान रूप खड्ग को लेकर चतुर जन कर्म ग्रंथि का छेदन करते हैं उन भगवान की कथा में कौन रति न क-
रैगा ॥ १५ ॥

(कर्म निर्हारिणी हरि कथा में रति होने का उपाय यहहै)

पवित्र तीर्थों के सेवन करने से महत संग होता है महत्सेवासे श्रद्धा होती है श्रद्धा से श्रवण करने की इच्छा होती है तब वासुदेव
की कथा में रुचि होती है ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामी।

ततश्च शृण्वतामिति पुण्ये श्रवणकीर्त्तने यस्य सः। सताम् सुहृत् हितकारी हृदि यान्यभद्राणि कामादिवासनाः तानि अन्तः स्थः हृदयस्थः सन् ॥ १७ ॥

। नष्टप्रायेष्वभद्रेषुनित्यंभागवतसेवया ।
भगवत्युत्तमश्लोकेभक्तिर्भवतिनैष्ठिकी ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ततश्च नष्टप्रायेष्विति सर्व्वासद्वनाशस्य ज्ञानोत्तरकालत्वात् प्रायग्रहणम् । भागवतानां भागवतशास्त्रस्यवा सेवया । नैष्ठिकी निश्चला विक्षेपकाभावात् ॥ १८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

श्रवणादीनां भक्तियोगोपकारप्रकारं दर्शयति शृण्वतामितिद्वाभ्याम् ॥ पुण्यं शृण्वतां कीर्त्तयतां च पुण्यावहं श्रवणं कीर्त्तनं च यस्य स कृष्णः स्वकथांशृण्वतां सतां साधूनां हृदयांतः स्थितः सन्नभद्राणि भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबंधकानि दुरितानि विधुनोति ॥ सुहृदिति हेतुगर्भमिदं सुहृत्त्वाद्धुनोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ततः किमत्रआहनष्टप्रायेष्वितिनित्यम् भागवतानां सतांसेवयातत्सेवापूर्वकभगवद्गुणश्रवणेनेत्यर्थः अभद्रेषुनष्टप्रायेषु सत्सुउत्तमश्लोकेभगवति नैष्ठिकीदृढाभक्तिर्भवति ॥ नष्टप्रायेष्विति प्रायग्रहणेन भक्तियोगापनोद्यं प्राप्तिप्रतिबंधकमुत्तरपूर्वाघरूपं त्ववशिष्यतइति सूचितम् एवंतुल्यन्यायतयास्वधर्मेणाप्युपायोत्पत्तिप्रतिबंधकमात्रमेव निरस्यतइति सम्यगुक्तंप्राक् ॥ १८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हरिकथारतिःकेनस्यादितितत्राह शुश्रूषोरिति हेविप्राःशुश्रूषोर्गुर्वादिपरिचर्याशीलस्यवेदादिषुश्रद्दधानस्यमहतांसेवयापुण्यतीर्थानांभागवतादिसच्छास्त्राणांगंगादितीर्थानांच नितरांसेवनाच्चवासुदेवकथारतिःस्यादित्येकान्वयः ॥ १७ ॥

श्रवणफलमाह शृण्वतामिति सुहृदनिमित्तबंधुःपुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसतथा ॥ १८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

कथाद्वारा अन्तः स्थो भावनापदवीं गतः सन् । हृदि अभद्राणि वासनाः ॥ १७ ॥

नष्टप्रायेषु न तु ज्ञानमिव सम्यक् नष्टेष्वेवेति भक्तेर्निरर्गलस्वभावत्वमुक्तम् । भक्तिरनुध्यानरूपा । नैष्ठिकी सन्ततैव भवति ॥ १८ ॥

सुबोधिनी

नन्ववहेलनंकथं विद्यतितः किमत्राह शृण्वतामिति । एतादृशसाधनेनोत्पन्नायांशुश्रूषायां न श्रवणादिनिवृत्तिः कदाचिदिति शृण्वतामित्युक्तम् । स्वकथामिति स्वरूपभूताःकथाः स्वीयकथात्वे भगवतः स्वतंत्रत्वाच्चकार्यकारणंसंभवति कथायांस्वस्यापिस्वतोमाहात्म्येतुतयैववशीकृतः सर्वंकुर्यादिति एतादृशकथाबाहुल्यं कृष्णावतारएवेति कृष्णइत्युक्तं भक्तियोगविधानार्थंचावतारः निरंतरमुत्पन्नानां पापानांनिवृत्तीनान्यदपेक्ष्यतेसाधनं किंतुश्रवणकीर्तनाभ्यासेवभवतीतिशुद्धं हृदयंभगवान्प्रविशतीत्यभिप्रायेणाहपुण्यश्रवणकीर्त्तनः श्रोतृवक्तृदोषेणश्रवणकीर्त्तने संबध्येतेअपहतपाप्मत्वात्तयोःततश्चश्रवणकीर्तनेउत्पद्यमाने पापस्तामानाधिकरण्येनोत्पद्येतेएव सूर्योदयसंभावनायामेवतमोनिवृत्तिवत् श्रवणसंभावनायामेवपापनिवृत्तिरित्यर्थः बहिः स्थितस्यअंतः कार्यकरणासंभवातइच्छामात्रेण तत्करणेलौकानांप्रतीत्यभावेन अनजनापत्तेर्दृष्टेसंभवत्यदृष्टकल्पनायाः असंभवातसर्वत्रस्थितस्यक्लेशाभावाच्चहृदयं तत्स्थितस्यक्लेशाभावाच्चहृदयंतत्स्थितएवकरोति हृदयेहिकेचनपदार्थाबहिःस्थिता अपिभवंतिकेचनांतःस्थिताः तत्रयेषुविस्मरणसंभावनातेबहिः स्थिताःप्रकृतेभगवतः

विस्मरणसंभावनापिनास्तीत्यंतस्थितइत्युक्तमतादृशस्यतथाकरणमुचितमितिभावः अभद्राणिकर्मादीनि पापस्यपूर्वमेवनिवृत्तत्वात् । विशेषेणाधूननं शिथिलीकरणं यथाजलकर्दमलवत् पुनर्मेलनं न भवति तथेत्यर्थः तथाचास्मिन् पक्षेप्रथमश्रद्धालास्वसाध्याद्वितीयासगवत्साध्यातदेवतृतीयाभवतीति क्रमेणाबोध्यते कामादीनामशिथिलत्वे भक्तिर्नोत्परस्यतइति ननुभगवतएवंकरणेकोहेतुस्तत्राह । सुहृत्सतामिति सुहृत्सहकार्यकर्त्तामित्रमिति यावत् ॥ १७ ॥

तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये ।
चेतएतैरनाविद्धंस्थितंसत्त्वेप्रसीदति ॥ १९ ॥
एवंप्रसन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः ।
भगवत्तत्त्वविज्ञानंमुक्तसङ्गस्यजायते ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

द्वितीयां चेद्भगवाश्रकुर्यात्तदामिश्रत्वं भज्येतेति धुतेषुकामादिषुतत्स्थात्तदाह
सुहृद्भिः श्रवणाद्युपदेशेन प्रथमपरंपरायां कृतायां द्वितीयां चेद्भगवाश्रकुर्यात्तदामिश्रत्वं भज्येतेति धुतेषुकामादिषुतत्स्थात्तदाह प्रतिबंधकोधएव तत्संबंधिलोभप्रभवेदि
नष्टप्रायेष्विति । धुताएवकामादयोननाशिता इतिकश्चित् कश्चित्तेषां सत्त्वंप्रतीयते श्रवणे आग्रहइव प्रतिबंधकोधएव तत्संबंधिलोभप्रभवेदि नित्यं भवतीत्याह
त्यादियोधयितुंमाग्रहणं तथाच तेषांप्रतिबंधकत्वाभावात् भगवत्कथायानित्यम् श्रवणं भगवद्भक्तानांच सेवनं च नित्यं भवतीत्याह
नित्यमिति पूर्वकथायाः श्रवणमेव इदानीं देववत्संभावनमिति सेवार्थः एवं कथायां क्रियमाणायां भगवतिप्रेमोत्पद्यत इत्याह भगवतीति
अत्रसर्वत्रभगवच्छब्देन शुद्धपरं ब्रह्मोच्यतेउत्तमःश्लोकइति उत्तमैःश्लोक्यतइति उत्तमावाश्लोकायस्येति साद्भिःकथयाचसहितेभक्तिर्भवती
त्यर्थःततश्च जातायामपि भक्तौसत्तः कथाश्चनत्यजेतइति भावः महतापिबाधकेनाचलनंनिष्ठा निष्ठांप्राप्तानैष्ठिकी तथाहि कालाद्युपद्रवा
नस्फुरिष्यंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

ततश्च शृण्वतामिति क्रमेण श्रवणकीर्त्तने उक्ते । ततश्च हृदि यान्यभद्राणि पापानि तान्यन्तःस्थः सन् विधुनोतीतिस्वरणम् ॥ १७॥
भागवतानाम् वैष्णवानां भागवतस्य शास्त्रस्य च । नष्टप्रायेष्विति नामापराधलक्षणस्याभद्रस्य कश्चन कश्चन प्रबलो भागः क्षीण-
त्वं गच्छन् रतिपर्यन्तोऽपि भवतीति भावः । नैष्ठिकी निष्ठा चित्तैकाग्र्यं तां प्राप्ता ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

सज्जनो के सुहृद पुण्य श्रवण कीर्तन कृष्ण कथा सुनने वालों के हृदय में स्थित होते हैं। और उनके समस्त असद्रों (अमंगलों)
को नाश करते हैं ॥ १७ ॥
श्रीभागवत पुराण और भागवत जनो की नित्य सेवा करते करते जब प्रायः अभद्र नाश होते हैं तब उत्तम श्लोक भगवानमें नैष्ठि
की भक्ति होती है ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

रजश्च तमश्च ये च तत् प्रभवा भावाः कामादयः एतैरनाविद्धम् अनभिभूतम् । प्रसीदति उपशाम्यति ॥ १९ ॥
भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अत एव मुक्तसङ्गस्य ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः

चित्तविक्षेपावरणहेतवोरजस्त
कथमभद्रेषुनष्टेष्वपिभक्तिर्भवतीत्यत्राह तदेति नृणांसततंमहत्सेवैवधर्मस्तस्माद्भद्रेषुनष्टेषुतन्मूलाः चित्तविक्षेपावरणहेतवोरजस्त सर्वेनश्यंतिनष्टेषुचरजस्तमोभावेषुएते
मसोर्भावाधर्माःकार्यभूताइतियावत्येकामलोभादयःसंति आदिशब्दग्राह्याःक्रोधमोहादयस्ते सर्वेनश्यंतिनष्टेषुचरजस्तमोभावेषुएते
रजस्तमोभावैरनाविद्धमविक्षिप्तमविमूढंचातएवसत्त्वेरजस्तमोभ्यामनभिभूते सत्त्वगुणेस्थितंसत्त्वप्रधानंसत्स्थिरं सदितियावत्प्रसीदति
प्रसन्नेचचेतसिनैष्ठिकीभक्तिरप्युद्भवतीतिभावः ॥ १९ ॥
तदेवाहएवमिति ॥ एवमुक्तरीत्याप्रसन्नंमनोयस्यतस्यविरक्तस्यपुंसः नैष्ठिकीभक्तिर्भवतीतिशेषः तस्माच्चभक्तियोगाद्भगवत्तत्त्व
विज्ञानंभगवत्स्वरूपगुणयाथात्म्यसाक्षात्कारात्मकंज्ञानंजायते इष्टइत्यनंतरोक्तेः तच्चज्ञानंपरभक्तेःफलम् "भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवं
विधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंच परंतपेतिवचनात् ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सर्वामंगलनाशफलमाह नष्टेति लिंगशरीरभंगपर्यंतमभद्राणां संभवात्प्रायेष्वित्युक्तं नैष्ठिकीअचला उत्तमःउद्गतदोषःश्लोकःकीर्तिर्यस्यसतथोक्तःतस्मिन् ॥ १९ ॥

भक्तिफलमाहतदेति यदाहरावचलाभक्तिस्तदायेरजआदयोभावाः एतैरनाविद्धमसंसक्तंशुद्धसत्त्वेस्थितंवा बलज्ञानसमाहारवतिहरौस्थितंवाचेतःप्रसीदति सकलदोषविधुरतयानिरंतरंपरमात्मानंस्मरतीत्यर्थः रजस्तमोभ्यांभावउत्पत्तिर्येषांतितथोक्ताः कामलोभादयः चकारात्प्रमादादयइतिवा ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

तदैव "त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरित्याशुकरीत्या सर्व्वबाधनानाशात् चित्तं शुद्धसत्त्वमयं सत् भगवत्तत्त्वसाक्षात् कारयोग्यं भवतीत्याह तदेति ॥ १९ ॥

एवम् पूर्व्वोक्तप्रकारेण प्रसन्नमनसस्ततो मुक्तसङ्गस्य त्यक्तकामादिवासनस्य भक्तियोगतः पुनरपि क्रियमाणात् तस्मात् विज्ञानम् साक्षात् कारः मनसि बहिर्व्वा भावनाम् विनवानुभवो यः स जायते ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

एतावत्पर्यंतपुरुषप्रयत्नः अग्रिमंस्त्वयमेवभवतीत्याह तदेतित्रिभिः ॥ तदातुचित्तस्यस्वरूपं नश्यति त्रिगुणात्मकं हितत् तथाच स्वस्वकार्येगुणाः कुर्वंत्येव तथाच तद्धृदयंकदाचिदपिभगवदासक्तं न भवति यदापुनः रजस्तमसोः कारणभूतयोः सत्त्वताभवति यथास्पर्शमणिस्पर्शेणताम्रलोहयोः सुवर्णता तथाच त्रिभिर्निर्मितं पात्रं सर्वस्वर्णंभवति तयाभक्त्यास्पृष्टं चित्तं सर्वसत्त्वंभवति रजस्तमोभावाः कामक्रोधादयः कामलोभादयश्चमिश्रत्वभावाः चकारान्मिश्रा अन्येपिभावाः ते तदस्थतयानिर्दिष्टा येचप्रसिद्धामोहादयस्तान् सर्वान्गतगृहानिवनिर्दिशति अतएवनप्रथमार्थे क्रियासंबंधः ननुतेआगंतुकंप्राप्ता अपिपूर्ववासनयाकथं चित्तेननसंवर्ध्यंते इत्यतआह चेतइति एतेहि सूत्ररूपाः मूलगुणव्यतिरेकेणानबंधनसमर्थाः अतएतैरनाविद्धं चित्तं स्थितंभवति तदालयावस्थांप्राप्नुवदपि चित्तं निरंतरोत्पन्नभक्त्यनुरोधेनभूतसत्त्वनिमित्तं भगवदावेशेनप्रसीदति प्रसादोहितेनकार्यकर्तृणां सर्वकार्यसिद्धि हेतुप्रकाशविशेषः ॥ १९ ॥

तेनयज्जातं तदाह एवमिति । एवंपूर्वोक्तप्रकारेण स्थिरसाधनपरं परयाप्रसन्नमनोयस्यमनसः सत्त्वात्मकत्वे"सत्त्वात् संजायतेज्ञानमिति सर्ववस्तूनांतत्त्वज्ञानं भवतिनतुभगवत्स्वरूपज्ञानंतस्य गुणातीतत्वेन गुणकार्यगम्यत्वाभावात् अतआह भगवद्भक्तियोगत इतिअंतःकरणप्रसादोभक्त्यर्थमेवसत्त्वेयतुभगवज्ज्ञानं "भक्त्यामामभिजानातीतिवाक्यात् तत्त्वपदेन यावानित्याद्यर्थः परिगृहीतः विपदेनकरतलामलकज्ञानवद्ज्ञानविशेषो विवक्षितः अत्रसंन्यासोऽप्यंगत्वेनापेक्ष्यतइत्याह मुक्तसंगस्येति अंतर्बहिः संगनिवृत्तिः "विषयाविष्टचित्तानां विष्ण्वावेशः सुदूरत" इतिन्यायेन / परित्यागव्यतिरेकेण नभगवदावेशः अतोनसाक्षात्कारइतिसंन्यासस्यकारणत्वम् ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

रजस्तमोभ्यां भाव उत्पत्तिर्येषां ते विक्षेपलयादयः । आदिशब्दात् क्रोधमोहमात्सर्याणि अनाविद्धम् अविकृतं भवति तेन विषयेश्वरुच्या श्रवणकीर्त्तनादिषु स्वादुत्वभावालक्षणा रुचिर्भवतीत्यायातम् । तेन पूर्व्वदशायां कामलोभाद्यैस्तीक्ष्णशरायितैराविद्धं चेतः कथं प्रसीदतु कथं वा कीर्त्तनादेः सम्यगास्वादं लभताम् न हि व्यथाजर्जरितस्याद्यादिकं सम्यक् रोचते इति भावः । ततश्च सत्त्वे शुद्धसत्त्वमूर्त्तौ भगवति स्थितम् आसक्तम् ॥ १९ ॥

एवमनेन प्रकारेणासक्तिपूर्व्वकं प्रतिक्षणं भगवतः कृष्णस्य भजनं कुर्व्वतः प्रसन्नमनसः उत्पन्नरतेरित्यर्थः रत्या विना सर्व्वथा विषयासंस्पर्शस्यानुत्पत्तेस्तेन विना च मनः प्रसादासम्भवादिति । ततश्च भगवति भक्तियोगः प्रेमातस्माच्च भगवतस्तत्त्वस्य स्वरूपगुणलीलैश्वर्यमाधुर्यस्य विज्ञानमनुभवः इत्यनुसंहितम् भक्तेः फलमुक्तम् । "जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकमिति यत् पूर्व्वमुक्तम् तदिदमेव ज्ञेयम् । मुक्तसङ्गस्य उत्पन्नवैराग्यस्य ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

येरजआदयः येचतज्जाः कामाद्याः एतैः अनाविद्धम् अनभिभूतंचेतोयदाभवति तदासत्त्वेस्थितंसत्प्रसीदति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

भिद्यतेहृदयग्रन्थिश्छिद्यन्तेसर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्तेचास्यकर्म्माणिदृष्टएवात्मनीश्वरे ॥ २१ ॥
अतोवैकवयोनित्यंभक्तिंपरमयामुदा ।
वासुदेवेभगवतिकुर्व्वन्त्यात्मप्रसादनीम् ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

तब रजो गुण तमो गुण के बिकार काम लोभादि कों सें चित्त विद्ध नही हो सक्ता है । सत्त्व गुण में स्थित होकर प्रसन्न होजाता है ॥ १९ ॥

इस भांत जब भगवान की भक्ति के योग से मन प्रसन्न हो जाता है तब मुक्त संगजन को भगवान के तत्त्व का ज्ञान होजाता है ।२०।

श्रीधरस्वामी ।

ज्ञानफलमाह भिद्यत इति । हृदयमेव ग्रन्थिः चिज्जडग्रन्थनरूपोऽहङ्कारः । अतएव सर्व्वे संशया असम्भावनादिरूपाः । कर्म्माण्यनार-ब्धफलानि । आत्मनि आत्मस्वरूपभूते ईश्वरे दृष्टे साक्षात् कृते सति । एवकारेण ज्ञानानन्तरमेवेति दर्शयति ॥ २१ ॥

अत्र सदाचारम् दर्शयन्नुपसंहरति अत इति । आत्मप्रसादनीं मनःशोधनीम् ॥ २२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एवंसाक्षात्कारपर्यंतभगवद्भक्तियोगसाध्यंफलमाह भिद्यतइति आत्मनिपरमात्मनीश्वरेभगवतिदृष्टएवदृष्टमात्रेसत्येवास्यद्रष्टुः पुंसःसर्वकर्माणिभगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकानिउत्तरपूर्वाघरूपाणिक्षीयंतेनश्यंत्यतएवतन्मूलकाःसर्वसंशयाःनश्यंतिसर्वशब्देनान्यथाज्ञानविपरी तज्ञानाज्ञानसंग्रहः ततस्तन्मूलकोहृदयग्रंथिवदानिर्मोच्योऽहंममाभिमानोभिद्यतेसमूला संसृतिर्निवर्ततेतन्निवृत्तौचब्रह्मप्राप्तिस्तदनुभवश्च यत्नसिद्धइतिभावः ॥ २१ ॥

उक्तार्थस्यानुष्ठानंदर्शयति अतइति यतोमोक्षएवनिरतिशयपुरुषार्थस्तत्साधनंतुभक्तिरेवातःकवयोनिरतिशयश्रेयस्तत्साधनाभिज्ञाः परमयामुदाभगवति वासुदेवेभक्तिमात्मप्रसादिनींकुर्वंति ॥ आत्मप्रसादिनींभक्तिंकुर्वंतीत्यनेनारब्धभक्तियोगस्यचित्तप्रसादोपिझटितिः तैः भक्तियोगादेवभवतीतिसूचितम् ॥ २२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

निरंतरंहरिस्मरणफलमाह एवमिति भगवत्तत्त्वविज्ञानंस्वबिंबापरोक्षविज्ञानम् ॥ २१ ॥

अपरोक्षज्ञानफलमाह भिद्यतइति आत्मनितत्हृत्कमलकर्णिकामध्येस्वबिंबेसर्वेश्वरेदृष्टएव तस्मिन्नक्षरूपएवत्तहृदयग्रंथ्याख्यलिंगमनोभिद्यते तस्मिन्भिन्नेसतिईश्वरादितत्त्वविषयाःसर्वसंशयाःछिद्यंते तेषुछिन्नेषुसत्सुपूर्वकृतपापकर्माणिक्षीयंते उत्तराणिनश्लिष्यंतइत्येककारस्यार्थः संसारच्छेदनमेवापरोक्षज्ञानफलमितिभावः आत्मनिजीवेईश्वरेब्रह्मणिजीवदृष्टेचेतिपरस्परभेदनिरासेनाहमेवब्रह्मास्मीत्येवंदृष्टेव्यतिहारन्यायेन हृदयग्रंथिरहंकारःभिद्यतइतिकेचित्तदयुक्तं श्रुतिस्मृतिविरोधात् सत्यमात्मा सत्योजीवः द्वासुपर्णाचित्यात्मनिभिदाबोधः भेदरूपध भिमानेनेतिभागवतज्ञानाद्द्वैतज्ञाननिषेधाच्च ॥ २२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तस्य च परमानन्दैकरूपत्वेन स्वतः फलरूपस्य साक्षात्कारस्यानुषङ्गिकं फलमाह भिद्यत इति । हृदयग्रन्थिरूपाधहङ्कारः । सर्व्वसं-शयाश्छिद्यन्त इति श्रवणमननादिप्रधानानामपि तस्मिन् दृष्ट एव सर्व्वे संशयाः समाप्यन्त इत्यर्थः । तत्र श्रवणेन तावज्ज्ञेयगतासम्भा-वना छिद्यते । मननेन तद्गतविपरीतभावना । साक्षात्कारेणात्मयोग्यतागतसम्भावनाविपरीतभावने इति ज्ञेयम् । क्षीयन्ते तदिच्छामा-त्रेणैव तदाभासः किञ्चिदेव तेष्ववशिष्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अत्र प्रकरणार्थसदाचारम् दर्शयन्नुपसंहरति अत इति । न केवलमेतावद्गुणत्वं तस्याः किन्तु परमया मुदेति कर्म्मानुष्ठानवत् साधनकाले साध्यकाले वा भक्त्यनुष्ठानं दुःखरूपं प्रत्युत सुखरूपमेवेत्यर्थः । अतएव नित्यम् साधकदशायां सिद्धदशायाञ्चैतावत् कुर्व्वन्तीत्युक्तम् ॥ २२ ॥

सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्यधत्ते ।
स्थित्यादयेहरिविरिञ्चिहरेतिसंज्ञाःश्रेयांसितत्रखलुसत्त्वतनोर्नृणांस्युः ॥ २३ ॥

सुबोधिनी ।

एवंविज्ञानेजाते यत्फलंतदाह भिद्यतइति चिद्चिद्ग्रंथिरविद्याकार्यंतत्ज्ञानेनानिवर्त्तते यस्मिन्ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति सर्ववस्तूनांयथार्थज्ञानेसर्वे संदेहा निवर्तंते मिथ्याज्ञान सलिलान्विकायामात्मभूमौकर्म बीजप्ररोहइति नतुतत्त्वज्ञान निदाघनिष्पीत सलिलतयैवरायामितिकर्माण्यपिक्षीयंते एतत्सर्वंनयेनकेनापिप्रकारेण जातज्ञानकार्यं किंतु ब्रह्मात्मैक्यानुभवकार्यमित्याह दृष्टएवेति आत्मत्वेन भगवदनुभवेनान्यथेत्येवकारार्थः आत्मनोऽहमीश्वरत्वेनजाताः पदार्था ईश्वरत्वेनानिवर्त्तंते अन्यस्यैश्वर्यत्वे ज्ञातेऽपि नह्यन्यस्यैश्वरत्वात् ज्ञानंस्वस्यसंसारहेतुर्भवति ॥ २१ ॥
एवंसर्व प्रकरणार्थं निरूप्यकुत्र पुरुष प्रयत्नः पर्यवसितइति संदेहे प्रयत्न विषयमाह अतोवै कवयइति ॥ शुद्धसत्त्वात्मके अंतः करणे आविर्भूते भगवति परम प्रेमकर्तव्यमिति प्रयत्न निष्कर्षः तेन भगवत्प्रसादः अंतः करणे भगवत्साक्षात्कारांचेतिफलंचै निश्चयेन स्वस्यैवनिश्चयः कवयः शास्त्रतात्पर्याभिज्ञाः शब्दबल विवेकादेवमर्थप्रत्यय इतिभावः साधनस्यसुखात्मकत्वादपिसदा भक्तिकुर्वंतिक्षणेक्षणे प्रतिक्षणं भगवदाविर्भावेन परमा सुखोत्पद्यते विषयस्तु सत्त्वगुणाविर्भूतः भक्तिश्चज्ञान जनिका प्रयत्न भक्तौ साधनत्वेनेति शब्द बलविवेकश्च इति प्रथमाधिकारः ॥ २२ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

हृदयग्रन्थिरविद्या भिद्यत इति कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगेणाविद्याध्वंसो भक्तानामननुसंहितं फलम् । एवमेव छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः असम्भावनादिरूपाः । आत्मनीति ईश्वर इत्यस्य विशेषणम् । यद्वा आत्मन्येव मनस्येव दृष्टे किम् पुनः साक्षाद्दृष्टे सतीति स्फूर्त्तिसाक्षात्कारायुक्तौ । "सतां कृपा महत्सेवा श्रद्धा गुरुपदाश्रयः । भजनेषु स्पृहाभक्तिरनर्थापगमस्ततः ॥ निष्ठा रुचिरथासक्तीरतिः प्रेमाथ दर्शनम् । हरेर्माधुर्यानुभव इत्यर्थाः स्युश्चतुर्दश ॥ २१ ॥
परमया मुदेति साधनदशायामपि कष्टाभाव उक्तः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

तब अपने आत्मा मै भगवान का दर्शन होजाता है तब इस के हृदय की गांठ खुल जाती है. सब संशय छिन्न होजाते हैं. सब कर्मों का क्षय होजाता है ॥ २१ ॥
इसीसैं कविजन नित्यही परम आनंद सैं, वासुदेव भगवान मै आत्म प्रसादनी भक्ति करते हैं ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

वासुदेवे भक्तिं कुर्व्वन्तीति भजनीयविशेषो दर्शितः तदेवोपपादयितुं ब्रह्मादीनां त्रयाणाम् एकात्मकत्वेऽपि वासुदेवस्याधिक्यमाह सत्त्वमिति । इह यद्यपि एक एव परः पुमान् अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थं संज्ञाः केवलं भिन्ना धत्ते । हरिविरिञ्चिहर इति वक्तव्ये सन्धिरार्षः । तत्र तेषां मध्ये श्रेयांसि शुभफलानि सत्त्वतनोर्वासुदेवादेव स्युः ॥ २३ ॥

दीपनी ।

सत्त्वमिति । (सत्त्वं सत्वमिति च द्विविध एव शब्दः कोषादिषु प्रसिद्धः ।) अयम्भावः ब्रह्मविष्णुमहेशानां भेदस्तावन्नास्त्येव एकः परः पुरुष इत्युक्तेः । तथापि यत् सत्त्वतनोर्व्वासुदेवादेव श्रेयांसि स्युरित्युक्तम् तद्वस्तुतारतम्यान्न किन्तु गुणतारतम्यादेव । एवञ्च सत्त्वोपाधेर्ब्रह्मणो हरस्य च सेवया श्रेयांसि स्युरेवेति विचारितम् दशमस्कन्धे (८८ अध्याये) हरिर्हि निर्गुणः साक्षादिति पद्यस्य श्लोकटीकायाम् स्वामिपादैरिति व्याख्यालेशः ॥ २३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ननुसृष्ट्यादिकारणेषु ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु सत्सुकथं वासुदेवभक्तिरेव मोक्षोपायत्वेनोच्यत इतिशंकायामाह सत्त्वमित्यादिनायावदध्याय
समाप्ति तत्रभगवान्वासुदेवहिरण्यगर्भरुद्राख्यजीवशरीरकतयास्वावतार रूपेणाचजगत्सृष्टिस्थिति लयकारणभूतस्तत्रसाक्षा
द्वासुदेवभक्तिरेवमोक्षोपायभूतातच्छरीरभूतहिरण्यगर्भादिभक्तिस्तु "योयोयांयांतनुंभक्तइत्याद्युक्तरीत्यातत्तल्लोकादिप्राप्त्युपायः यद्यपि
हिरण्यगर्भादिजीवशरीरकतयातद्रूपेणावस्थितः परमात्मैवतथापिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं जीवगतमेवन परमात्मगतम् नहिशरीरगत
धर्मोणांशरीरिणिप्रसक्तिरित्ययमर्थोऽत्रप्रतिपाद्यतेसत्त्वमितिसत्त्वादयस्त्रयःप्रकृतेर्गुणाः प्रकृतेरितिसामधारणविवक्षितंप्रकृतेरेव गुणानतु
धर्मोणांशरीरिणिप्रसक्तिरित्ययमर्थः तैः सत्त्वादिभिर्युक्तः परःपुरुषःपरमपुरुषः योगोऽत्रशरीरात्मभावरूपोविवक्षितःएक सृष्टेःप्रागितिशेषः "सदेव
जीवइत्येश्वरस्यचेत्यर्थः तैः सत्त्वादिभिर्युक्तः परःपुरुषःपरमपुरुषः योगोऽत्रशरीरात्मभावरूपोविवक्षितःएक वस्थानामरूपविभागप्रयुक्त वस्त्वप्रतिसर्वथिनामरूपविभागाभाव
सौम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुत्यनुरोधात् ॥ एकत्वंचकार्यदशा वस्थानामरूपविभाग नहेसूक्ष्मचिदचि च्छरीरकतया कएवसन्नित्यर्थः अस्यस्थूल
प्रयुक्तविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वं सृष्टेःप्राक्नाम रूपविभागा नर्हसूक्ष्मचिदचि च्छरीरकतयै कएवसन्नित्यर्थः परमपुरुषएवब्रह्मरुद्ररूपेणातन्मध्ये
चिदचिदात्मकस्यजगतः स्थित्यादयेस्थितिसृष्टिलयार्थम् स्थितिप्राथम्यं भगवत्प्राथम्य विवक्षया परमपुरुषएवब्रह्मरुद्ररूपेणातन्मध्ये
स्वावताररूपेणस्थितिसृष्ट्यादिकमरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाब्रह्मविष्णुरुद्रसंज्ञाःइतिःप्रकारार्थः तेनरूपसंग्रहः हर्यादिरूपाणितत्रचक्रानि
हर्यादिनामानिचजत्ते विभक्तितत्रसत्त्वंतनुः शरीरमधिष्ठेयं यस्यतस्मात्सत्वप्रवर्तकाद्विष्णोरेवनृणां भजतांश्रेयांसिज्ञाननिष्पत्ति
भवनिवृत्तिपरमप्राप्तिरूपाणिस्युः खलुसर्वकारणत्वात्सर्वस्मात्परत्वात्सम्यक्ज्ञानवर्द्धकसत्वप्रवर्तकत्वाच्चवासुदेव भक्तिरेवमोक्षप्रदेत्यर्थः
नन्वेकएवहर्यादि संज्ञाधत्तेइत्येनेनहर्यादीनां परस्परंसंज्ञाभेद एवनवस्तुभेद इतिप्रतीत्या त्रयाणामैक्यमेवदृष्टव्यमतथाचश्रूयते "ब्रह्मा
नारायणः शिवश्चनारायणइति स्मर्यतेच ब्रह्मानारायणाख्योसौकल्पादौ भगवान्यथा प्रजाःससर्जभगवान् ब्रह्मानारायणात्मकः
ततःकालाग्निरुद्रोसौभूत्वासर्वहरोहरिः सर्गस्थित्यंतकारिणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् संज्ञां
ततःसभगवान्विष्णु रुद्ररूपधरोव्ययः । ततःकालाग्निरुद्रोसौभूत्वासर्वहरोहरिः किंचैकएवहर्यादि संज्ञाधत्तइत्यनेनहर्यादिभ्यः
संयातिभगवानेकएवजनार्दनइति ॥ ततश्चवासुदेवस्य सर्वस्मात्परत्वंनोपपद्यते किंचैकएवहर्यादि संज्ञाधत्तइत्यनेनहर्यादिभ्यः
परंतत्वमस्तीत्यवगम्यते युक्तंचैतत् अतएवविष्णुर्मन्वादयःकालःयस्मिन् ब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्राः सर्वेसंप्रसूयंतेतेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वम्
परंतत्वमस्तीत्यवगम्यते युक्तंचैतत् अतएवविष्णुर्मन्वादयः उत्पत्तिःपुरुषशब्दनिर्दिष्ट नारायणातिरिक्त
ततोयदुत्तरतरंतदरूपमनामयमयएतद्विदुरमृतास्तेभवंतीति विष्णोरपिपरतत्वविभूतित्वंतत उत्पत्तिःपुरुषशब्दनिर्दिष्ट नारायणातिरिक्त
तत्वस्यमोक्षहेतुत्वमित्यादिकंसर्वंश्रूयमाणंसंगच्छते ॥ किंचामृतस्यैषसेतुरिति सेतुवद्भगवतोऽन्यप्रापकत्वोक्तेश्च त्रिमूर्त्युत्तीर्णमेव सर्व
जगत्कारणमिति नारायणस्यनपरत्वंनापितद्भजनान्मुक्तिःकारणंतुध्येयमितिश्रुतिविरोधप्रसंगादितिचेद्वोच्यते ॥ नतावत्रिमूर्त्यैक्यमुपपद्यं
नारायणाद्ब्रह्माजायते नारायणाद्रुद्रोजायते नारायणाद्द्वादशादित्याःरुद्रावसवः सर्वाणिछंदांसि नारायणादेवसमुत्पद्यंते ॥ एकोहवैनारा-
यणआसीन्नब्रह्मानेशान एकोहवै नारायणआसीन्नब्रह्मानचशंकरः ॥ समुनिर्भूत्वा समचिंतयत्ततएते व्यजायंतविश्वेहिरण्यगर्भोग्निर्य
मवरुणरुद्रेंद्राः यन्नाभिपद्मादभवन्महात्मा प्रजापतिःतत्रब्रह्मा चतुर्मुखोजायत सोग्रेभूतानां मृत्युमसृजत ॥ त्र्यक्षंत्रिशिरस्कंत्रिपादं
खंडपरशुम् ॥ ब्रह्मणःपुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय ब्रह्मादक्षादयःकालस्तथैवाखिलजंतवःविभूतयो हरेरेताजगतः सृष्टिहेतवः रुद्रः कालांतकाख्या
खंडपरशुम् ॥ ब्रह्मणःपुत्राय ज्येष्ठाय ब्रह्मादक्षादयःकालस्तथैवाखिलजंतवः॥ अधोनारायणोदेवस्तस्माद्ब्रह्माततोभवः॥ परोनारायणोदेवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः
मसमस्ताश्चैवजंतवःचतुर्विधाश्चतेसर्वेजनार्दनविभूतयः॥ अधोनारायणोदेवस्तस्माद्ब्रह्माततोभवः ॥ तवांतरात्माममचयेचान्येदेहिसं
तस्माद्रुद्रोभवद्देवीकइतिब्रह्मणोनामईशोऽहंसर्वदेहिनाम् आवांतवांगसंभूतौतस्मात्केशवनामभाक् ॥ तवादर्शितपंथानौसृष्टिसंहारकारकौ ॥
ज्ञिताः ॥ सर्वेषांसाक्षिभूतोऽसौनग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥ एतौद्वौविबुधश्रेष्ठौप्रसादक्रोधजौस्मृतौ ॥ तवादर्शितपंथानौसृष्टिसंहारकारकौ ॥
विष्णुरात्माभगवतोभवस्यामिततेजसः ॥ सृष्टिंततःकरिष्यामित्वामाविश्यप्रजापते ॥ हरोहरतितद्वशःइत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यःब्रह्म
विष्णुरात्माभगवतोभवस्यामिततेजसः ॥ सृष्टिंततःकरिष्यामित्वामाविश्यप्रजापते ॥ हरोहरतितद्वशःइत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यःब्रह्म
रुद्रयोः परमपुरुषसृज्यत्वतद्विभूतित्वतद्वशत्वतत्प्रसादायत्तज्ञानवत्वतच्छरीरत्वादिधर्माणांतदैक्यविरुद्धानामवगतत्वात् ब्रह्मानारायणः
शिवश्चनारायणइत्यादि सामानाधिकरण्यस्यचसृष्टिंततः करिष्यामित्वामाविश्यप्रजापते हरोहरतितद्वशइतिप्रमाणांतरानुगुण्येनांतरा
त्मतयाप्याकृत्यधिकरणन्यायेनशरीरवाचिनां शरीरिपर्यंतत्वेनाप्युपपत्तेः ॥ बहुप्रमाणावगतभेदस्यनिर्बाहासंभवाच्च नापिनारायणादुत्त्री
णांतत्वांतरमस्तिविश्वमेवेदंपुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥ पतिंविश्वस्यात्मेश्वरम् यमेतःसमुद्रेकवयोवयंतिनतस्येशेकश्चनतस्यनाममहद्यशः ॥
णांतत्वांतरमस्तिविश्वमेवेदंपुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥ अग्निरवमोदेवतानांविष्णुःपरमः मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय आभू
परात्परंयन्महतोमहांतम् नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते अग्निरवमोदेवतानांविष्णुःपरमः । परंहिपुण्डरीकाक्षान्नभूतो
तस्मन्सूक्ष्मेप्राप्तेप्रलीनेप्रकृतौमहान् एकस्तिष्ठतिविश्वात्मासतुनारायणःस्मृतः नपरःपुंडरीकाक्षाद्दृश्यतेपुरुषर्षभः । देशतःकालतोव्याप्तिर्मोक्षदत्वं
नभविष्यति नविष्णोःपरमोदेवोविद्यतेनृपसत्तम नवासुदेवात्परमस्तिदैवतम् नवासुदेवंप्रणिपत्यसीदति पर:पराणांसकलानयत्रक्लेशा
तंत्रैवच हरेर्विभूतिमात्रंतुकेवलंसंप्रभाषितम् नदेवःकेशवात्परः राजाधिराजःसर्वेषांविष्णुर्ब्रह्ममयोमहान् ब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्तेसर्वे
दयःसंतिपरावरेशइत्यादिभिर्हेतुभिःप्रमाणैर्विष्णोः सर्वाधिकत्वप्रदर्शनपूर्वकंतदधिक देवतांतरनिषेधात् कारणवाक्येष्वेकस्यैवकृत्स्नजगत्कारण
त्वंप्रसूयंतइत्यत्रतुविष्णोःकल्पत्तिरवताररूपास्वसंकल्पमूलोच्यतेनतुब्रह्मरुद्रादीनामिवकर्ममूला कारणवाक्येष्वेकस्यैवकृत्स्नजगत्कारण
त्वावगमात् त्रयाणांसमुच्चित्यकारणत्वानुपपत्तेः कारणत्वोपास्यत्वयोधकवाक्यगतानांशिवशंभ्वादिसामान्यशब्दानांछागपशुन्यायेनावि-
शेषवाचिनानारायणशब्दार्थपर्यवसानोपपत्तेः अचितःसर्वकारणत्वानुपपत्तेरीक्षणाद्यर्थविरोधाच्चरुद्रादीनामअनपहतपाप्मत्वा अहमस्मी
त्यादिनाकार्यत्वंकर्मवश्यत्वादिश्रवणाद्वासुदेवादिरुद्यान्यस्यकुत्रापिकर्म वश्यत्वाद्यश्रवणात् तदुत्पत्तेश्च अजायमानोबहुधाविजाय
तइत्यवताररूपत्वश्रवणात् अजायमानइतिकर्मायत्तोत्पत्तिनिषेधाच्चकर्मकृतत्वस्यापोदितत्वाच्चेतरोत्पत्तेस्तथापवादकाभावाच्च ततोयदुत्तर
तरमित्यनेनाकिमुच्यतइतिचेदुच्यते त्रिमूर्तिसमव्यंरक्षकत्वेनावतीर्णस्य नारायणस्य अस्येशानाजगतोविष्णुपत्नीत्यादिनावगतस्याद्भुतः
समृतइत्यत्रपूर्वानुवाकोक्तं महापुरुषत्वंवेदाहमेतमित्यनेनैववाक्येनप्रत्यभिज्ञाप्य तस्यश्रियःपतित्वमहापुरुषत्वादिश्रवणात्तमेवस
र्वोपरिमहापुरुषंयस्मात्परं नापरमस्तिकिंचित्यस्मान्नाणीयोनज्यायोस्तिकश्चित्वृक्षइवस्तब्धोदिवितिष्ठत्येकस्तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वमिति
प्रत्यभिज्ञाप्योपरिच सर्वाननशिरोग्रीवःसर्वभूतगुहाशयः सर्वव्यापीचभगवानितिसहस्रशीर्षत्वादिधर्मान्प्रत्यभिज्ञाप्यतयोर्वाक्य
योर्व्याप्यप्रयुक्तस्य ततोयदुत्तरतरमितिवाक्यस्यसंदंशन्यायेन नारायणपरत्वस्यावश्यकत्वाततइत्यस्यतच्छब्दतोऽर्थतश्चप्रत्यभिज्ञापिततदे
तुपरामर्शित्वस्यैवन्याय्यत्वादन्यथायस्मात्पुरुषात्परं व्यतिरिक्तंपरमुत्कृष्टंनास्तीतिपूर्ववाक्येनोक्तम् पुरुषमेवपरामृश्यतद्व्यतिरिक्तस्यो

50

श्रीवीरराघवः

त्तरस्वप्रतिपादनेपूर्वापरव्याघातप्रसंगाच्चतत्तडक्तहेतुभ्यःयत्पुरुषशब्दवाच्यंतत्त्वंतदर्थोत्तरं तत्त्वमितिअच्युतस्यैवमेतुरित्यनेनापिविष्णोर्नेत स्यांतरप्रापकत्वमुच्यते अपितुस्वप्राप्तौस्वयमेवहेतुरितिविर्के ॥२३॥

श्रीविजयध्वजः

निगमयतिअतइति अतोनिःशेषदुःखनिवृत्त्यलंबुद्धिगोचरसुखानुभवलक्षणमोक्षाख्यपुरुषार्थलाभाजिकवयःपरमयामुदाआत्मप्रसादनीं भक्तिंवासुदेवेभगवतिकुर्वतीत्येकान्वयः आत्मप्रसादनींमनसोनैर्मल्यापादनींविष्णुप्रसादजननींवा मुक्तामुक्ताश्चेत्युभयेऽपिहरौभक्तिंकुर्वंती त्येतस्मिन्नर्थेवैशब्दः ॥

उक्तश्रवणभक्त्यादिलभ्यमुक्तौकोऽधिकारीत्याशंक्यसात्त्विकप्रकृतिरेवतत्राधिकारीतिवक्तुंसत्वादिगुणांस्तदाश्रयांश्चाह सत्त्वमिति स त्त्वंरजस्तमइत्येतेत्रयोगुणाःजडप्रकृतेःस्वरूपभूताश्चित्प्रकृत्याभिमताः हरेर्जगदुत्पत्तौउपादानभूताःतैर्गुणैःस्वयमगुणःसन्नपितत्प्रवर्तकतया युक्तःपरःपुरुषोऽस्यजगतःस्थित्यादयेपालनसृष्टिसंहारान्कर्तुंहरिविरिंचिहरइतिसंज्ञाःनामानिएकएवधत्ते विष्णुर्ब्रह्माशिवइतिसंज्ञात्रयेणावत रति तत्रसत्त्वगुणसंबंधविधुरोऽपिसत्त्वगुणप्रवर्तनेनजगत्पालयन्विष्णुसंज्ञोहरिरनन्याश्रिष्ठिततयापृथगेवस्थितःचतुर्मुखस्थोब्रह्माख्योवि ष्णुःस्वयमरजाअपिरजोगुणमुपादानीकृत्यजगत्सृजन्नास्ते शिवाख्योविष्णुःस्वयमतमाअपितमोगुणप्रवर्तकतयाजगत्संहरन्शिवेतितिष्ठति त त्सन्निधानविशेषाद्देवकमलासनवृषासनयोर्ब्रह्माशिवसंज्ञाः तस्माद्धरेरेवत्रिसंज्ञाः नतुलोकप्रसिद्धहरिब्रह्माशिवभेदनिरासेनसंज्ञाः तथात्वे 'ब्रह्मादिष्वर्वोशरूपाणि श्रीविष्णोर्महात्मनःब्रह्मणोब्रह्मरूपःसचित्यादिवामनपुराणविरोधात् एवंत्रयोऽपिगुणाःविष्णुवाश्रयास्तथापिसात्वि करराजसतामसशरीरिणांगुणांमध्येसत्त्वतनौसात्त्विकशरीरिणिदेवेभक्तोजीवराशावेव श्रवणभक्त्यादिश्रेयांसिस्युर्नराजसतामसद्वारेणेव मिश्रमनुष्येषुअसुरेषुचइत्येकान्वयः सत्त्वतनोर्विष्णोःकेवलंश्रवणीतिदर्शयितुंमूर्तित्रयस्वरूपमाह सत्त्वमिति सत्त्वादयः प्रकृतेर्गुणास्तैर्यु क्तएकःपरःपुरुषःहर्यादित्रिसंज्ञाधत्ते किमर्थंजगतःस्थितिसृष्टिसंगाय तत्रतेषांत्रयाणांमध्येसत्त्वगुणाःतनुःशरीरंयस्यसःसत्त्वतनुः तस्मा द्विष्णोःश्रेयांसिस्युरितिवाणिनियुक्ताकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतिव्याकोपात् नचास्याःसर्वगुणराहित्यमर्थः सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मगुणाःसर्वेपिवि त्याध्यासत्वाश्चनसंशयः आनंदादयःप्रधानस्येतिस्मृतिसूत्रैर्ज्ञानादिगुणगणविधानात् अत्रापिसाक्षीचेताकेवलइत्यादिसाक्षित्वादिगुण प्रतीतेश्च तस्मात्सत्त्वादिगुणराहित्यमेवास्याअर्थइतिसंतोष्टव्यम् किंचहरिविरिंचिहराइत्युक्तिंविहायहरेत्युक्तेःप्रमाणसिद्धःकश्चिदर्थविशे षोऽस्तीतिविज्ञायते सचसकलसुरवरपुरटमुकुटपटलकोटितटपरिघट्टितचरणकमलपरागैः श्रीमद्बादरायणांतेवासिप्रवरैःश्रीमदानंदतीर्थभ गवत्पादाचार्यैर्दर्शितइतिनोऽस्माभिरत्रप्रयतितव्यम् ॥ २३ ॥

क्रमसन्दर्भः।

तदेवं कर्म्मज्ञानवैराग्ययत्नपरित्यागेन भगवद्भक्तिरेव कर्त्तव्येति मतम् । कर्म्मविशेषरूपं देवतान्तरभजनमपि न कर्त्तव्यमित्याह सत्त्वमिति । तत्रान्येषाम् का वार्त्ता सत्यपि श्रीभगवत एव गुणावतारत्वे श्रीविष्णुवत् साक्षात् परब्रह्मत्वाभावात् सत्त्वमात्रोपकारकत्वा-भावाच्च । प्रत्युत रजस्तमोद्वंद्वहत्वाच्च ब्रह्मशिवावपि श्रेयोऽर्थिभिर्नोपास्यावित्याह सत्त्वमिति द्वाभ्याम् । इह यद्यप्येकएव पुमान् अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थं तैः सत्त्वादिभिर्युक्तः पृथक् पृथक् तत्तदधिष्ठाता तथापि परः तत्तदसंश्लिष्टः सन् हरिविरिञ्चि-हरेति संज्ञा भिन्ना धत्ते । तत्तद्रूपेणाविर्भवतीत्यर्थः । तथापि तत्र तेषां मध्ये श्रेयांसि धर्म्मार्थकाममोक्षभक्त्याख्यानि शुभफलानि सत्त्वत-नोरधिष्ठितसत्त्वशक्तेः श्रीविष्णोरेव स्युः । अयं भावः । उपाधिदृष्ट्या तौ द्वौ सेव्यमाने रजस्तमसोर्घोरमूढत्वात् भवन्तोऽपि धर्म्मार्थका-मा नातिसुखदा भवन्ति । तथोपाधित्यागेन सेव्यमाने भवन्नपि मोक्षो न साक्षात् च झटिति किन्तु कथमपि परमात्मांश एवायमित्यनु-सन्धानाभ्यासेनैव परमात्मन एव भवति । तत्र तत्र साक्षात् परमात्माकारेणाप्रकाशात् तस्मात्ताभ्यां श्रेयांसि न भवन्तीति । अथोपाधि-दृष्ट्यापि श्रीविष्णुं सेव्यमानेऽसत्त्वस्य शान्तत्वात् धर्म्मार्थकामा अपि सुखदाः । तत्रनिष्कामत्वेन तु तं सेव्यमाने सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति कैवल्यम् सात्त्विकम् ज्ञानमिति चोक्तेर्मोक्षश्च साक्षात् । अत उक्तम् स्कान्दे । "बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परम ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः,, इति । उपाधिपरित्यागेन तु पञ्चमः पुरुषार्थो भक्तिरेव भवति । तस्य परमात्माकारेणैव प्रकाशात् । तस्माच्छ्री-विष्णोरेव श्रेयांसि स्युरिति ॥ २३ ॥

सुबोधिनी।

तत्रविषये संदेहाः कोयंनियमः सत्त्वमूर्त्तावेव भक्तिःकर्त्तव्येति रजस्तमोमूर्त्तावपि भक्तिकरणं ब्रह्मज्ञानसाधकं तथाचविष्णु भक्तिवच्छिवादि भक्तिरपि ज्ञानसाधिका ब्रह्मणस्तुल्यत्वादित्याशंक्य तत्रनिर्द्धारमाह पंचभिः सत्त्वमित्यादिभिः ब्रह्मणो विशेष त्वासावेपि उपाधिवैशिष्ट्येनफल वैशिष्ट्यं नतुचैतन्य स्वरूपं भिद्यतेकेषां चिद्विष्णवानां मतइयतेपि गुणानब्रह्मणः तथासति उच्चावच गुणजनकत्वेन स्वरूपमपि विलक्षणं स्यात्कार्य वशात्तथापेक्षायांनदोषः एकस्यैवरत्नानभोजनांतःपुरकार्यदर्शनात् ननुपुरुषस्त्रिगुणः

सुबोधिनी ।

तस्माद्गुणाप्रेरणायां तत्तत्कार्यकरणं संभवतिप्रकृतेरपितथाचेत् गुणांतरपरं परयाणनवस्थास्यात ततःकचित्सहजोगुणासंबन्धोवक्तव्यः तथासति स्वरूपमापि भियेतेतिचेत् अत्राहियहवोवादिनः पृथक २ निरूपयंति सांख्यास्तुनित्यसंबन्धं प्रकृतेराहुः अन्येतुनात्मेव संबन्धः प्रमादेवप्रतीयतइत्याहुः भागवत सिद्धांतेतु भगवतिसहजं कर्तृत्वं तत्रकिंचिद्रूपं प्रकृतिपुरुष विभेदेनद्विरूपत्वमापद्यते यथालौकिक निर्माणेसूतापेक्षा तथाप्राकृतनिर्माणे करणत्वेनप्रकृत्यपेक्षानैतावता स्वरूपेदोषोवा संभवतीति एकएवपुरुषोऽस्य जगतः उत्पत्तिस्थि ति प्रलयार्थं गुणत्रयमाददानः परएवपुरुषो ब्रह्मभूतः हरिविरंचि हरइति "सर्वाद्वंद्वोविभाषाएकवद्भवति,, इतिन्यायेन संज्ञात्रयंधत्त सुपांसुलुगिति लुग्वा इतिशब्दोवाक्ष्यांते श्रूयमाणः सर्वत्राभिसंबध्यतेसंज्ञायाः स्वरूपमात्रत्वाश्च प्रत्ययोत्पत्तिः यथादेवदत्तेति संज्ञा इतिशब्दः प्रकारार्थश्चतेन अन्यापिसंज्ञा एकस्यबहवः संतीत्यर्थः तथाक्तेतगुणाः कार्यार्थकरणत्वेन गृहीताअपिनिरंतर ग्रहणादुपाधि रूपा जाताः तेनयज्ञजनंतदुपाधावेवपर्यवसितं सर्वतीतिसत्वोपाधिरेवसेव्य इत्यभिप्रायेणाह श्रेयांसीतितत्रैवनिर्णयः सेवकः सेव्यं यादृशंरूपं पश्यतिस्वस्यापितादृशंरूपं संपादयतिसाधनानिचलानि यद्यपिअपहतपाप्मानंभगवंतम् अन्यथाकार्तुंनशक्नुवंति तथापिजीव मन्यथाकुर्वत्येव ततश्चयादृशेनरूपेण साधनेनवानान्यथाभावः तादृशरूपवानेवेश्वरः सेव्यःनाशशंकाभावात्यदिपुनः सेवकस्य बुद्धि र्नोपाधिपर्यवसायिनी तत्रयत्रकचित्सेवायामपि नकाचिच्चिंता यथाब्रह्मविदः तंयथायथोपासतइत्यत्र तथानिर्णयात् श्रेयांसिशुभफलानि नितत्रसजनीयरूपेषु खल्विंतिसंमतिः सोपपत्तिकासानिरूपिता सत्त्वतनोरिति नतुशब्दात् इष्टोपाधित्वमुक्तंतृणांसाधारणजीवानां नियतानांतुतेन सहोपाधिरिति सर्वंसुस्थम्॥२३॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

एवं कर्मज्ञानादिकमतिक्रम्य भक्तेरेव यथाकर्तव्यत्वमुक्तम् । तथैव देवतान्तरोपासनामप्यपहाय भगवानेवोपास्य इत्युच्यते । स च भगवानेक एवापि क्रीडयावतरन्ननेकोऽपि भवति बहुमूर्त्येकमूर्त्तिकमितिदशमात् । तस्यावताराद्विविधाः चिच्छक्त्या मायाशक्त्या च । चिच्छक्त्या मत्स्यकूर्मादयो भजनीया एव मायाशक्त्या च ये सत्त्वरजस्तमोभिर्विष्णुब्रह्मरुद्रास्तेषु विष्णुरेव भजनीय इत्याह सत्त्व- मिति । इह यद्यपि एक एव पुमान् आदिपुरुषः अस्य विश्वस्य स्थित्यादये स्थितिसृष्टिलयार्थं तैः सत्त्वादिभिर्युक्त एव हरिर्विरिञ्चिहरा इति संज्ञा धत्ते । सन्धिरार्षः । पर इति गुणैर्युक्तोऽपि अचिन्त्यशक्त्या तेभ्यो बहिः पृथगवस्थित्यैव तेषामस्पर्शनात् परः अयुक्त इत्यर्थः । तदपि श्रेयांसि भक्तानामभीप्सानि । तत्र तेषु मध्ये सत्त्वतनोः । "भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम् । सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिहेत्युत्तरश्लोकदृष्ट्या विशुद्धसत्त्वात्मकशरीरात् हरेरेव स्युः । "साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्चेति । सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणा इति हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः,, इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् । हरौ मायागुणस्य सत्त्वस्य युक्त- त्वेऽपि तस्ययोग एव । सत्त्वस्य प्रकाशरूपत्वादौदासीन्याच्च तेन सच्चिदानन्दवस्तुनो महाप्रकाशस्योपरागासंभवात् प्राकृतसत्त्वस्य न हि हरिशरीरारम्भकत्वम् । रजस्तमसोस्तु विक्षेपरूपत्वावरणरूपत्वाभ्यामुपकारकत्वापकारकत्वाभ्याञ्च ताभ्यामानन्दस्य विक्षिप्तत्वशा- वृतत्वमित्युपरागसंभवात् ब्रह्मरुद्रयोरजस्तमस्तनुत्वमेवेति तयोः सगुणत्वं हरेर्निर्गुणत्वञ्च युक्तिसिद्धमेव । निर्गुणत्वेऽपि प्राकृतसत्त्वस्य प्रकाशरूपेण तत्समीपवर्त्तितया तत्र स्थितत्वाद्विश्वपालनलक्षणस्तद्धर्मश्चौदासीन्येन हरौ प्रतीयते । न च तेन तस्य निर्गुणत्वम् व्याह तमिति वाच्यं संयोगसमवायसम्बन्धाभ्यां प्राकृतसत्त्वस्य तत्रासम्भवात् । सामीप्यसम्बन्धेनैव तत्र स्थितत्वादिति । स्वभक्तिज्ञानस्फू- र्त्ति साक्षात्कारादिदानेनैवासत्त्वैव । स्वभक्तपालनं तु स्वरूपभूतस्य शुद्धसत्त्वस्य धर्मोऽश्रेयः । किञ्च । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भत्वात् ॥ नेतरो- ऽनुपपत्तेः ॥१।१।१७॥ इति न्यायेनतस्येश्वरत्वाभावाज्जीवत्वेनतद्गतिरजसिपरमेश्वरस्ययोगात्तत्रावेशादेवावतारत्वम् यदुक्तम् ब्रह्मसंहि- तायाम् । "भास्वान् यथाश्मसकलेषु निजेषु तेजः स्वीयं कियत् प्रकटयत्यपि तद्वदत्र । ब्रह्मा य एव जगदण्डविधानकर्त्ता गोविन्दमादिपु- रुषं तमहं भजामि,, इति । शिवस्य तु जीवत्वाभावाद्गुणायुक्तेश्वरत्वमेव । यदुक्तं तत्रैव,'क्षीरम् यथा दधिविकारविशेषयोगात् संजायते न तु ततः पृथगस्ति हेतोः । यः शम्भुतामपि तथा समुपैति कार्याद्गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीत्यतो ब्रह्मशिवयोर्मध्ये शिवस्यैश्वर- त्वमिति केचिदाहुः । केचित्तु तैर्युक्त इति नियामकसम्बन्धेन संयोगसम्बन्धेन सामीप्यसम्बन्धेन च योगो ज्ञेयः । तत्र सत्त्वादीनां निया- मकसम्बन्धेन योगे सति पुरुषः स्वस्वरूपेण स्थितो निर्गुण एव भवति । रजसि तमसि च संयोगसम्बन्धेन योगे स एव पुरुषो ब्रह्मा रुद्रश्च सगुण एव भवति । सत्त्वे सामीप्यसंबन्धेन योगे स एव पुरुषो विष्णुः स्वरूपेण स्थितो निर्गुण एव भवतीत्याचक्षते । अतएव योगो नियामकतया गुणैः सम्बन्ध उच्यते । अतः स तैर्न युज्यते तत्र स्वांशः परस्य यः इति भागवतामृतकारिकार्थ उपपद्यत इति ॥२३॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नित्यंपरमयामुदावासुदेवेभक्तिंकुर्वतीत्युक्तंतच्चवासुदेवस्य निःसमानाधिकत्वेसत्युपपद्येतेत्याकांक्षायांभगवतोनिःसमानाधिकत्वंदर्श यति सत्त्वमित्यादिना एकःसमानाधिकशून्यः परःपूर्णः सर्वज्ञः सर्वेशक्तिःपुरुषः प्रकृत्याख्यशक्तिनियंता "एकमेवाद्वितीयंब्रह्मपरःपराणां सकलानयत्रक्लेशादयः संति परावरेशोपुरुषएवेदंसर्वंप्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सत्यकामः सत्यसंकल्पइत्यादिश्रुति प्रसिद्धः सवैकिलायंपु रुषः पुरातनोयएकआसीदविशेषआत्मनिवासुदेवात्परोब्रह्मन्नचान्योर्थोस्तितत्त्वतः इत्यादिनाचैवप्रसिद्धः श्रीवासुदेवः सर्वचेतनाचेतनप्रव र्तकोविश्वसिसृक्षुः महदादिपृथिव्यंतंसर्वविश्वंकेनापिस्वांशेनजीवेनस्रष्टुमशक्यंस्वयंसृष्ट्वापुनरस्यविश्वस्यांतरीयस्थित्यादयेस्थितिसृष्टिसं हारार्थम् येशक्तिभूतायाः प्रकृतेः सत्त्वंरजस्तमइतिगुणास्तैर्युक्तः स्वावतारैःस्वांशभूतक्षेत्रज्ञद्वयेनचतानधिष्ठायस्थितः हरिविरंचिहरेति संज्ञाः धत्तेविसर्ति संधिरार्षः तत्रसृष्ट्यर्थंस्वप्रसादविषयेनस्वशक्तिलेशोपबृंहितेनस्वांशभूतेनक्षेत्रज्ञविशेषेणरजोगुणयुक्तेनविरंचिरितिसं

51

पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।
तमसस्तु रजस्तस्मात्सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ २४ ॥
भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवन्तमधोक्षजम् ।
सत्त्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पन्ते येऽनु तानिह ॥ २५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

श्रांघस्ते तथैवसंहारार्थमपरेणाक्षेश्रांशेनस्वकीयसंहारशक्तिलेशोपबृंहितेनतमोगुणाधिष्ठात्राहरइतिसंज्ञांधत्ते तथाजीवानांविश्वपालनाधिकार योग्यतामहष्णास्वावतारेणास्थित्यर्थसत्त्वगुणानियंतृत्वयाहरिरितिसंज्ञांधत्तेएवमर्केचंद्रेन्द्राद्याअपिवासुदेवेनैवतत्तदधिकारेषुनियुक्ताइतिज्ञेयम तथाचोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे विष्णुपुराणे च "ब्रह्मार्कशंभुस्तथैवार्कश्चंद्रमाश्चशतक्रतुः एवमाद्यास्तथैवान्येयुक्तावैष्णवतेजसा जगत्कार्यावसाने तुवियुज्यंतेचतंजसा नहिपालनसामर्थ्यमृतेसर्वेश्वरंहरिम स्थितौस्थितंमहाप्राज्ञभवत्यन्यस्यकस्यचिदिति वक्ष्यतिच सृजामितन्नियुक्तो हंहरोहरतितद्वशइति तत्रतेषुत्रिगुणाधिष्ठातृषुमध्येनृणांश्रेयांसितुसाधनसंपत्तिधर्मनिवृत्तिपरमपदप्राप्तिरूपाणि सत्त्वतनोः सत्त्वनियंतुः सकाशादेवस्युः तस्यवासुदेवावतारत्वात् अतः सर्वकारणः सर्वशक्तिः सर्वज्ञः परमकारुणिकः समानातिशयशून्यः श्रीवासुदेवएव भजनीयः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

यद्यपि सत्व रज तम ये तीनों प्रकृति (माया) के गुण हैं और इन्हीं को लेकर परम पुरुष भगवान जगत् की स्थिति (पालन) सृष्टि और लयके निमित्त, हरि ब्रह्मा और शिव का रूप धारण करते हैं, सुतरां तीनों एक ही हैं परंतु जीवों का श्रेयतो सत्त्व मूर्ति श्री हरि ही से होता है ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

उपाधिवैशिष्ट्येन फलवैशिष्ट्यं सदृष्टान्तमाहपार्थिवादिति। पार्थिवात्स्वतः प्रवृत्तिप्रकाशरहिताद्दारुणः काष्ठात्सकाशाद्धूमः प्रवृत्तिस्व भावस्त्रयीमयो वेदोक्तकर्मप्रचुरः । ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः । तस्मादप्यग्निस्त्रयीमयः । साक्षात्कर्मसाधनत्वात्।एवं तमसःसकाशाद्रजोब्रह्मदर्शनं ब्रह्म प्रकाशकम् । तुशब्देन लयात्मकात्तमसः सकाशाद्रजसः सोपाधिकज्ञानहेतुत्वेन किञ्चिद्ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तं न तु सर्वथा तत्प्रका शकत्वं विक्षेपकत्वात् । यत्सत्त्वं तत्साक्षाद्ब्रह्मदर्शनम् । अतस्तद्गुणोपाधीनां ब्रह्मादीनामपि यथोत्तरं वैशिष्ट्यमिति भावः ॥ २४ ॥
वासुदेवभक्तौ पूर्वाचारं प्रमाणयति । भेजिर इति। अथातो हेतोरग्रे पुरा विशुद्धं सत्त्वं सत्त्वमूर्तिं भगवन्तमधोक्षजम । अतो ये तान नुवर्तन्ते त इह संसारे क्षेमाय कल्पन्ते ॥ २५ ॥

दीपनी ।

प्रवृत्तिप्रकाशरहितादिति । प्रवृत्तिः कर्मारम्भः तस्य हेतुः प्रकाशः दीप्तिः तद्रहितात् न हि केवलदारुसान्निध्ये होमप्रत्यासत्तिः । एवम् लयात्मके तमसि ब्रह्मज्ञानलेशोऽपि नास्ति । मथ्यमानाद्दारुणः सकाशात् धूमसमुत्पन्नं दृष्ट्वाग्न्युत्पत्त्याशंसया होमारम्भप्रत्यासत्तेः ईषदिति । एवं कर्मस्वभावे रजसि कर्म्मणा शुद्धस्य ब्रह्मज्ञानाशंसा रजसो विक्षेपकत्वान् न तथा सर्व्वदा ब्रह्मप्रकाशकत्वं किन्तु ईष-दिति । प्रकाशस्वभावे तु सत्त्वे साक्षात् ब्रह्मप्रकाशः यथा अग्नौ होमः इत्यर्थः । एततुपाधिविषयविशेषः दशमस्कन्धीयाष्टाशीतितमा-ध्यायस्य पञ्चमश्लोकीयस्वामिकृतटीकायां द्रष्टव्यः ॥ २४—२७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ननुप्रकृतिगुणत्वेनसमानेऽपिकथंसत्त्वंमोक्षहेतुः कथमितरौगुणौतदहेतुस्तथैमपिमोक्षहेतुर्नैवास्यादितिशंकायांदृष्टांतेनगुणानांवैषम्य मुपपादयतिपार्थिवादिति दारुणइतिपंचमी पार्थिवात्पृथिवीपरिणामरूपाद्दारुणः काष्ठात्सकाशाद्धूमः उत्पद्यतेतस्माद्धूमादनंतरमित्यध्या-हियंतधूमोह्यग्नेः पूर्वमुत्पद्यतेतस्माद्धूमादनं तरमग्निरुत्पद्यतेसचत्रयीमयः यथापार्थिवदारुत्पन्नत्वाविशेषेऽपिधूमो न प्रकाशकःनचस्वर्गो पौषयिकः अग्निस्तुप्रकाशकः त्रयीप्रतिपाद्यतारूपेणस्वर्ग प्रदश्चेतितयोर्दृष्टादृष्टकार्यवैषम्यसिद्धिः एवंसुषुप्तस्यपुरुषस्यतमो-गुणानंतरंरजः तदनंतरंमनसोनाविलत्वंहेतुर्यत्सत्त्वं तदेवब्रह्मदर्शनसाधनमितिकार्यवैचित्र्योपपत्तिरित्यर्थः ॥२४॥

श्रीवीरराघवः ।

यतः सत्त्वस्यैव ब्रह्मदर्शनत्वं ततश्च सत्त्वप्रवर्त्तकाद्विष्णोरेव नृणांश्रेयांस्युः एवं सत्त्वतनुं विष्णुमेव मुनयोऽभजन्नित्याह ॥ भेजिरइति अथ तस्मादग्रे पूर्वकाले मुनयः विशुद्धं रजस्तमोभ्यामननुविद्धं सत्त्वं स्वशरीरं कं तत्प्रवर्त्तकं भगवंतं अधोक्षजं भेजिरे उपासांचक्रिरे एवमि-हतान्मुनीननुसृत्य सत्त्वतनुं भगवंतं ये जनाउपासते इत्यर्थः ते क्षेमाय कल्पंते श्रेयोयुक्ता भवंतीत्यर्थः रजस्तमः प्रधानौ ब्रह्मरुद्रौ भजंतस्तु नक्षे-मायकल्पंतेपित्वंतवत्फलभाजो भवंतीतिभावः ॥२५॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननुत्रयाणां गुणानां प्रकृतत्वादविशेषेण कथं सत्त्वस्यैव श्रेयः प्रतिहेतुत्वमित्याशंक्य सात्त्विकानामेवोत्तमत्वेन ब्रह्मविद्याधिकारित्व प्रतिपादनाय गुणत्रितये सत्त्वगुणस्योत्तमत्वे सोदाहरणमाह पार्थिवादिति अत्रोत्तमपदमध्याहृत्य व्याख्येयम् पार्थिवात् पृथिवीकार्याद्दारुणो वृक्षात् पार्थिवोधूम उत्तमः लोकोपकारकमेघरूपत्वात् तस्मात् धूमात् पार्थिवोग्निरुत्तमः कीदृशः त्रय्यां प्रतिपाद्यत इति त्रयीमयः सकलपदा-र्थप्रकाशकः अन्यथा दृक्षधूमाग्नीनां पार्थिवत्वाविशेषेप्यग्निराधानेन संस्कृतो विशिष्टपुरुषार्थसिद्धये यागैकैरुत्तमत्वेन पूज्यते तथा प्राकृता समस्तस्तमोगुणाद्रजोगुण उत्तमः तस्मात्सत्त्वे परब्रह्मादिसकलदेवतातत्त्वप्रकाशकः यद्यस्मात्सत्त्वगुणाद्ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं भवतीति विशेषः यत्सत्त्वं ब्रह्म दर्शयत्यपरोक्षयतीति तस्मात्सात्त्विका एव ब्रह्मज्ञानाधिकारिण इति सिद्धम् अनेन चेतनानामपवर्गनरकतमः प्राप्तियोग्यानां त्रैविध्यं सूचितम् ॥ २४ ॥

उक्तार्थे शिष्टाचारं दर्शयति भेजिरइति अथ तस्मात्सात्त्विकानां उत्तमाधिकारत्वात् अग्रे पूर्वं मुनयो ज्ञानिनो ब्रह्मादयोऽधोक्षजं भेजिरे तस्मा-दिह गुणेषु विशुद्धं सत्त्वं क्षेमाय मोक्षाय कल्पते नेतरौ तमोरजोगुणौ भुक्त्येन कल्पेते इत्येकान्वयः ॥ २५ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अत्र तु यत् त्रयाणामभेदवाक्येनोपजातमतयो विवदन्ते तत्रेदं ब्रूमः । यद्यपि तारतम्यमिदमधिष्ठानगतमेव अधिष्ठाता तु परः पुरुष एक एवेति भेदासम्भवात् सत्यमेवाभेदवाक्यम् तथापि तस्य तत्र तत्र साक्षात्त्वासाक्षात्त्वभेदेन प्रकाशेन तारतम्यम् दुर्निवारमेवेति सदृष्टान्तमाह पार्थिवादिति । पार्थिवात् न तु धूमवद्दर्शनाभेयात् । तत एव वेदोक्तकर्म्मणः साक्षात् प्रवृत्तिप्रकाशरहितात् दारुणः यज्ञीयात् मन्थनकाष्ठात् सकाशात् अदिनाग्नेयो धूमस्त्रयीमयः । पूर्व्वापेक्षया वेदोक्तकर्म्माधिक्याविर्भावास्पदम् । तस्मादपि त्रयमग्नि-स्त्रयीमयः । साक्षात्तदुक्तकर्म्माविर्भावास्पदम् । एवं काष्ठस्थानीयात् सत्त्वगुणाविदूरात् तमसः सकाशात् धूमस्थानीयम् किञ्चित् सत्त्वसन्निहितम् रजोब्रह्मदर्शनम् । वेदोक्तकर्म्मस्थानीयस्य ब्रह्मणस्तु तत्तदवतारिणः पुरुषस्य प्रकाशद्वारम् । यदग्निस्थानीयम् सत्त्वं तत् साक्षाद्ब्रह्मणो दर्शनम् । साक्षादेव सम्यक् तत्तद्गुणरूपाविर्भावद्वारम् । अत्र दारुस्थानीयं तमः धूमस्थानीयं रजः अग्निस्थानीयं सत्त्वं तद्युक्तकर्म्मस्थानीयं ब्रह्म । पार्थिवादिति । यथा धूमोऽशेनाग्नेयो भवति दारु तु तथा नेति । तत्र स्वल्पं त्रयीमयत्वं भवति । एवं रजसः सत्त्वसन्निहितत्वं तथा तमसो नेति ब्रह्मसन्निहितत्वं स्वल्पं ज्ञेयम् । ततश्च तद्युक्तकर्म्म यथाग्नावेव साक्षात् प्रवर्त्तते नान्ययोरस्य परब्रह्मभूतो भगवानपि सत्त्व एवेत्यर्थः । अतो ब्रह्मशिवयोर्द्वयोरसाक्षात्त्वं श्रीविष्णोस्तु साक्षात्त्वं सिद्धमिति भावः । तथा च श्रीवा-मनपुराणे "ब्रह्मविष्ण्वीशरूपाणि त्रीणि विष्णोर्महात्मनः । ब्रह्मणि ब्रह्मरूपः स शिवरूपः शिवे स्थितः । पृथगेव स्थितो देवो विष्णुरूपी जनार्द्दन„ इति । श्रीदशमे च । शिवः शक्तियुतः शश्वत् त्रिलिङ्गो गुणसंवृत इत्यादौ हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः । स सर्व्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेदिति । अतएव श्रीविष्णोरेव परमपुरुषेण साक्षादभेदोक्तिः । सृजामि तन्नियुक्तोऽहमित्यादिना द्वितीये । तदुक्तम् स उ एव विष्णुरिति । श्रुतिश्च पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अथ नारायणादजोऽजायत । यतः प्रजाः सर्व्वाणि भूतानि । नारायणः परम् ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम् । ऋतं सत्यम् परम् ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलमिति । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत् तत एवैते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्वरुणरुद्रेन्द्रा इति च । एवं त्रिपदी परीक्षायामपि श्रीविष्णोरेवाराध्यत्वं स्पष्टम् । एवं भगवद्वत्तारानुकर्म्मणिकासु श्रवणात् भेदमङ्गीकृत्यैव केवलश्रीदत्तस्य गणना सोमदुर्वाससोस्तद-गणना । तदेवं श्रीविष्णोरेव सर्व्वोत्तमत्वे स्थिते यदन्यत्र श्रीविष्णुशिवयोर्भेदे नरकः श्रूयते तदनैकान्तिकवैष्णवशास्त्रत्वादनैकान्तिकवै-ष्णवपरमेव । तद्विपरीतं हि श्रूयते पाद्मोत्तरखण्डादौ । यस्तु नारायणम् देवम् ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः । समत्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डी भवेद्ध्रुवमित्यादि । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरान्ते लिङ्गस्फोटनृसिंहोपाख्यानम् । विष्वक्सेननामा विप्रः कश्चिदेकान्तविष्णुभक्त आसीत् । तस्य पृथिवीं भ्रमतो दैवात् केनचिद्ग्रामाध्यक्षपुत्रेण मिलनमभूत् । तयोः संकथा चेयम् । "दैवकर्म्मणि यच्छक्तिर्मे तात पूजय शङ्करम् । देवतायतनम् गत्वा तत्र तात प्रतिष्ठितम् । लिङ्गमस्ति सुरेशस्य महादेवस्य निर्म्मलम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच वयमेकान्तिनः सुताः । अनु-रात्मा हरिः पूज्यः प्रादुर्भावगतोऽथवा । पूजयामश्च नैवान्यम् तस्मात्त्वं गच्छ माचिरमित्यादिका । ततो ग्रामाध्यक्षपुत्रे तस्य विष्वक्सेनस्य शिरश्छेत्तुमुद्यते तद्भक्तेन सुरयुगमनभीप्सन् स इदम् विचारयामास । भवतु तत्रैव गच्छाम इति । ततो लिङ्गसमीपे गत्वा तस्मिन्नभिधाने श्रीनृसिंहाय नम इति पुष्पाञ्जलौ विक्षिप्ते तत् श्रुत्वा पुनः शिरश्छेत्तुमुद्यतस्य तल्लिङ्गं स्फोटयित्वा निर्गतेन श्रीनृसिंहेन सपरिवारस्य ग्रामाध्यक्षपुत्रस्य शिरांसि च्छिन्नानीति । तदेतदुक्तम् स्कान्दे । शिवशास्त्रेषु तद्ग्राह्यं भगवच्छास्त्रयोगि यदिति । मोक्षधर्म्मे नारायणी-योपाख्याने । सांख्यञ्च योगञ्च सनातने द्वे वेदाश्च सर्व्वे निखिलेऽपि राजन् । सर्व्वैः समस्तैरृषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदम् पुरा-णमिति । महाभारते । यस्तु विष्णुम् परित्यज्य मोहादन्यमुपासते । स हेमराशिमुत्सृज्य पांशुमुष्टिं जिघृक्षति ॥ अन्यत्रोक्तम् श्रीनारदेन । आहरि-आघ्रातस्तम् तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन समं प्रशान्तम् । विनोपसर्पत्यपरम् हि बालिशः श्वलाङ्गुलेनातितितर्त्ति सिन्धुम् ॥

क्रमसंदर्भः ।

यदेशे । हरिरेव सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः । विष्णुमन्त्रं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवमिति । अत एव विष्णुमन्त्रजापकस्याधिक्यम् श्रीनृसिंहतापन्यां श्रुतौ । अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्समम् । उपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समम् । गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समम् । वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समम् । यतीनां शतम् पूर्णमेकेन रुद्रजापकेनतत्समम् रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्व्वाङ्गिरसशिखाध्यापकेन तत्समम् । अथर्व्वाङ्गिरसशिखाध्यापकशतमेकमेकेन मन्त्रराजाध्यापकेन तत्समिति । मन्त्रराजश्च श्रीनृसिंहमन्त्र एव । अतएवोक्तम् वाराहे । जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजम् । वैष्णवत्वं लभेद्धीमान् सर्व्वपापक्षये सतीति । यत्तु श्रीभागवत एव । त्रयाणामेकभावानाम् यो न पश्यति वै भिदाम् । सर्व्वभूतात्मनां ब्रह्मन् स शान्तिमधिगच्छतीत्यादि । तत् खलु श्रीविष्णोः सकाशात् अन्यास्वातन्त्र्यापेक्षयैव । तदुक्तं श्रीब्रह्मणा । सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृगिति । श्रीशङ्करेणो च । ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलाया इति । यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूदिति च एतदभिप्रेत्यैवाक्तं पाद्मेऽपि । शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादिसकलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकर इति । अत्र श्रीविष्णोरिति तृतीयाया अनिर्द्देशादेव श्रीशब्ददानाश्च श्रीमतः सर्व्वशक्तियुक्तविष्णोः सर्व्वव्यापकत्वेन तदाकारस्तस्माद् यः शिवस्य गुणनामादिसकलम् धिया भिन्नं स्वतन्त्रं पश्येदित्यर्थः । अतो मार्कण्डेयं प्रति श्रीशिववाक्यञ्चेदमेव । न ते मय्यच्युतेऽजे च भिदामण्वपि चक्षते । नात्मनश्च परस्यापि तद्युष्मान् वयमीमहि । तत्तेभ्योऽपि सर्व्वत्र समदृष्टिभ्यो वयम् युष्मानेव ईमहि प्रियत्वेन जानीम इति । अथ भागवता यूयं प्रियाःस्थ भगवान् यथा । न मद्भागवतानाञ्च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचिदिति चतुर्थे तस्यैवोक्तेः । अतएव तत्पूर्व्वम् । नैवेच्छत्याशिषः क्वापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत । भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यय इति श्रीशिवोक्तमहिमनस्तथा भगवति समाधिस्थस्य तस्य देव्यै सद्दर्शनार्थं हृदि च्छलेन स्वयम् शिवे प्रविष्टे विरतिर्ज्जाता । यथोक्तं किमिदम् कुत एवेति समाधेर्व्युत्थितो मुनिरिति । तच्चान्यथा न सम्भवतीति । श्रुतौ च श्रीविष्णोरेव सर्व्वोत्कर्ष उक्तः यम् कामये तन्तुग्रं कृणोमि तम् ब्रह्माणम् तं सुमेधामित्यादिना । तस्मात्तदीयत्वेनैव ब्रह्मरुद्रभजने न दोषः । स आदिदेवो भजतां परो गुरुरिति । वैष्णवानां यथा शम्भुरित्याद्युक्तिकारात् । यथानुष्ठितं श्रीप्रह्लादेन । ततः सम्पूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम् । भवं प्रजापतीन् देवान् प्रह्लादो भगवत्कला इति । श्रीयुधिष्ठिरेणा च । क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयेन पावनीः । यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत् सम्पादय नः प्रभो इति । स्वतन्त्रत्वेन भजने भृगुशापो दुरत्ययः । यथा चतुर्थे । भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदण्डं दुरत्ययम् । भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः । पाषण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिन इत्यादि । वेदविहितमेवात्र भवव्रतमनूद्यते । अन्यविहितत्वे पाषण्डत्वादभावाद्योगः स्यात् पूर्व्वत एव पाषण्डत्वसिद्धेः । तस्मात् स्वतन्त्रत्वेनैवोपासनायामयं दोषः । अतश्च तत्रैव तेन श्रीजनार्द्दनस्यैव वेदमूलत्वमुक्तम् । एष एव हि लोकानाम् शिवः पन्थाः सनातनः । यं पूर्व्वे चानुसन्तस्थुर्यत् प्रमाणम् जनार्द्दन इति । एष वेदलक्षणः । यत्र प्रमाणं यत्र मूलमित्यर्थः । स्वतन्त्रोपासनायाम् तत् प्राप्तिः श्रीगीतोपनिषत्स्वेव निषिद्धा । येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्व्वकम् ॥ अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि मामिति । अवज्ञादिकन्तु सर्व्वथा परिहरणीयम् । यथा पाद्मे । हरिरेव सदाराध्यः । सर्व्वदेवेश्वरेश्वरः । इतरे ब्रह्मरुद्राद्या नावज्ञेयाः कदाचन ॥ श्रीभगवद्वाक्यञ्च । यो माम् समर्च्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमास्थितः । विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकं ध्रुवम् ॥ गौतमीये च । गोपालं पूजयेद्यस्तु निन्दयेदन्यदेवताम् अस्तु तावत् परो धर्म्मः पूर्व्वधर्म्मो विनश्यति । हयशीर्षो भ्रम पथि देवहेलनादिति श्रीनारायणवर्म्मणि तद्गतः प्रायश्चित्तम् चतुर्थे नन्दीश्वरशापश्च संसरन्त्विह ये चामुमनु सर्व्वावमानिनमिति । अत्र विशेषजिज्ञासा चेत् परमात्मभक्तिसन्दर्भो दृश्यो । तदुक्तं ब्रह्मसंहितायाम् भास्वान् यथाश्मसकलेषु निजेषु तेजः स्वीयं कियत् प्रकटयत्यपि तद्वदत्र । ब्रह्मा य एष जगदण्डविधानकर्त्ता गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति । दीपार्च्चिरेव हि दशान्तरमभ्युपेत्य दीपायते विवृतहेतुसमानधर्म्मा । यस्तादृगेव हि च विष्णुतया विभाति गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति । क्षीरं यथा दधिविकारेत्यादि । न च दधिदृष्टान्तेन विकारित्वमायाति "तस्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति न्यायेन तत् परिहृतत्वात् । यथोक्तं यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वा विकलाविति । दृष्टान्तत्रयेण तु क्रमेणेदं लभ्यते । सूर्य्यकान्तस्थानीये ब्रह्मोपाधौ सूर्य्यस्येव तस्य किञ्चित्प्रकाशः । दधिस्थानीये शम्भूपाधौ क्षीरस्थानीयस्य न तादृगपि प्रकाशः । द्वितीयदीपस्थानीये विष्णूपाधौ तु पूर्ण एव प्रकाशः ॥ २४ ॥

देवतान्तरपरित्यागेनापि भगवद्भक्तौ सदाचारं प्रमाणयति—भेजिर इति । सत्त्वं विशुद्धं विशुद्धसत्त्वात्मकमूर्त्तिम् । भगवन्तं प्राकृतसत्त्वातीतञ्च । तस्य विवृतं भगवदनन्तर्भूतं सत्त्वगुणाधिकरणतत्तमवाक्यामाभर द्वयम् ॥ २५ ॥

सुबोधिनी

आयन्नयौगूढहति दृष्टांतमाहपार्थिवादिति ॥ प्रकाशापेक्षयोहितेजोऽभ्यतेजसाप्यत्रितसाप्येष्वाग्निः स्वलोकेदाऽप्रतिष्ठितः नानिगुनः पृथिवीमकतिकानितेर्वापूर्वकपंपृथिवीसंबंधः दृष्टरूपदातिसावत् तत्र केवलेनदोषमादाकाष्ठ ताजलाशकत्वेन धूमजनकत्वं तेजांशेनाग्निजनकत्वमिति तथाप्यलौकिकाहवनीयादिदेवतासंबंधे वेदप्रतिपाद्यत्वेनत्रलोकेकालो तदाग्नेश्छायांसार्धभूलब्रह्मकाष्ठसंमदः ततः पार्थिवशब्देभोक्तं तस्मादपिधूमःशुक्लः ततोपिलोकांतरप्रकाशार्थं कर्मसमयस्ततः पूर्वरूपं सृतिपच्छस्मानकाहताभ्रांतिममाहवनीयइति अथवाजलाधारमान्तर्वदातुः संपादयतिधूमःशोषणपाकमग्निः एवंघटस्यमोनापकार संपादकत्वंतेजसएवोपाधिवैलक्षण्यात्तथाब्रह्मणोपि तमसालौकिकभोगसंपादकत्वे रजसाकर्मसत्त्वेनज्ञानमिति यद्वाद्यतिपूलाकरूप ताडकायद्धतमसः तस्माद्ब्रह्मरजः तदुक्ततत्तोपिसत्त्वतगुणानरूपमेवातिदर्शनमनुभवः अङ्कुरदिकर्कैर्वणफलयुक्तमित्यर्थः अनन्तसोपहितकार्यमपिविलक्षणं अनयत्त्वात्मक सूर्यलोकजीवपुरः सत्त्वाश्रेविर्ज्योतिरूपितसंतनुपुरुषः सत्त्वोतिविशेषः ॥ २४ ॥

सुबोधिनी

अत्रसदाचारं प्रमाणयतिभेजिरेइति ॥ आत्मार्थमजनेभगवंतमेव भेजिरेइत्यात्मने पदात्बहुवचनादाचार दृढयंकर्तुदोषाभावमाहमुन
यइतिमननंपरेतं पदार्थानुष्ठानेनसत्त्वमुक्तम् अथेत्यज्ञानदशायांभजनं निवारितंमुनयोभूत्वा पश्चाद्भजंतइत्यर्थः अत्रेसत्ययुगपुरातनयुग
इत्यादिवाक्यात्ब्रह्मरूपतामलौकिकरूपतांचाहपदद्वयेन भगवंतमधोक्षजमिति उपाधेर्मुख्यतामतिपादनार्थंसत्त्वमितिसाआनाधिका-
रणेन प्रतिपादितंविशुद्धमिति ब्रह्मादिषुविद्यमानसत्त्वनिवृत्तिः तेषांकिंफलंजातमितिजिज्ञासायां किंतुतेषांफलंधककव्यंततत्सेवका
अपिमुच्यंतइत्याह कल्पंतइतितानुयेतत् सेवकायेतन्मार्गवर्त्तिनोवाते पिक्षेमायस्वरूपानंदायकल्प्यंतइत्यर्थः तत्रापिइहैवनमवांतरे
तस्माच्छ्रीशुद्धफल साधकत्वात सत्त्वरूपमेवसेव्यमित्युक्तम् ॥ २५ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

आवरणविक्षेपप्रकाशधर्म्मणां तमोरजःसत्त्वानां यथोत्तरं श्रेष्ठ्यं तथासत्त्वस्य शुद्धसत्त्वे प्रातिकूल्याभावश्च सदृष्टान्तमाह । पार्थि
वात् स्ववृत्तिप्रकाशप्रवृत्तिरहितात् धूमः प्रवृत्तिस्वभावः श्रेष्ठस्तस्मादप्यग्निः प्रवृत्तिप्रकाशधर्म्मकः वेदोक्तकर्म्मसाधनत्वात्त्रयीमयः । एवं
तमसो लयात्मकात् रजो विक्षेपकं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सत्त्वं लयविक्षेपशून्यं ब्रह्मदर्शनम् । सत्त्वात् संजायते ज्ञानमित्यादेः शुद्धसत्त्वे तस्य
प्रातिकूल्याभावेनोपरागाभाव उक्तः । तेन ब्रह्मदर्शने तस्य व्यवधायकत्वाभाव एव साधकत्वमौपचारिकं भक्त्या विना ब्रह्मदर्शनासम्भव
इत्यग्रिमग्रन्थे प्रतिपादनात् । एवञ्च आनन्दो ब्रह्मणो रूपमिति परमेश्वरस्यानन्दरूपत्वात् । माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना इत्यादेर्मा
याद्गुणानां रजःसत्त्वतमसां परमेश्वरस्पर्शे स्वतः सामर्थ्याभावात् परमेश्वरेणैव स्वेच्छया तत्स्पर्शे स्वीकृतेऽपि ब्रह्मणि विक्षेपविशिष्टो
विष्णौ प्रकाशविशिष्टः शिवे आवरणविशिष्ट आनन्द इत्यत आनन्दस्य प्रकाशयुक्तत्वे न क्षतिरिति विष्णुरेवोपास्य इति विवेकः । अत्र
दारुणि शुद्धतेजश्च उपलब्धेर्धूमे तु तदनुपलब्धेर्धूमस्थानीयाद्रजसः सकाशात् दारुस्थानीयं तमः श्रेष्ठं तत्कार्य्यशुषुप्तावपि केवलात्मा
नुभवादिति रजस्तमोगुणावतारयोर्ब्रह्मरुद्रयोर्मध्ये रुद्र एव श्रेष्ठ इति केचिदाहुः । अतो भगवदवतारत्वे त्रयाणां साम्यम् गुणोपरागानुपरा-
गाभ्यामसाम्यञ्चेत्यभेदभेदप्रतिपादकानि पौराणिकवाक्यानि सङ्गमनीयानि । अत्र असङ्गोह्ययम् पुरुष इति श्रुतेः । परमात्मा जीवात्मा
च यद्यपि स्वरूपतो गुणसङ्गरहित एव भवति तदपि परमात्मनश्चिन्महोदधित्वात् परमेश्वरत्वात् स्वातन्त्र्यात् स्वैरलीलत्वाच्च । स्वेच्छ-
यैव स्वकर्तृकेण गुणस्पर्शेन शम्भुत्वे सति गुणकार्यक्रोधादिमत्त्वेऽप्यात्मारामत्वमसंसारित्वं स्वाज्ञानापचयश्च भवति । जीवात्मनस्तु
चित्कणत्वादल्पप्रकाशकत्वादाशितव्यत्वादस्वातन्त्र्यादल्पबलत्वाच्च गुणकर्तृक एव तत्स्पर्शे सति स्वज्ञानलोपः संसारश्च भवतीति
विवेचनीयम् ॥ २४ ॥

अथ अत एव विशुद्धं सत्त्वं स्वरूपभूता चिच्छक्तिरेव तन्मयम् विद्याविद्याभ्यां भिन्न इति गोपालतापनी श्रुतेः । छायातपौ यत्र न
गृध्रपक्षाविति स्मृतेश्च । सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्तय इति दशमाच्च । विष्णुवपुषो मायातीतत्वात् मायाशक्तिवृत्तिविधैव विशु-
द्धसत्त्वशब्दवाच्येति न व्याख्येयम् । ये तान् मुनीननुवर्त्तन्ते ते इह संसारे मोक्षाय कल्पन्ते ॥ २५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

रजस्तमोऽधिष्ठातृभ्यांसत्त्वाधिष्ठातुः वासुदेवावतारतयोश्चयः प्रदत्वेनश्रेष्ठ्यमुक्तमिदानींरजस्तमोभ्यां सत्त्वस्यश्रेयोद्वारत्वेनश्रेष्ठ्य
माह पार्थिवादित्यादिना पार्थिवात् पृथिवीविकारात् दारुणःकाष्ठात् धूमोऽग्निप्रत्यायकस्तस्मादग्निःश्रेष्ठः यतस्त्रयीमयऋग्यजुः सा
मोक्तकर्मप्रचुरः एवंतमसस्तुरजस्तस्मात्सत्त्वंश्रेष्ठंयथमस्माद्धेतोः सत्त्वंब्रह्मदर्शनंब्रह्मसाक्षात्कारद्वारभूतम् ॥ २४ ॥
अथशब्दोहेत्वर्थः अतोहेतोः सत्त्वाधिष्ठातुः सत्त्वस्यचश्रेष्ठत्वात् अग्रेयेमुनयः सनकप्रभृतयः तेसत्त्वंसत्त्वनियंतारंविशुद्धंविशेषतः
शुद्धंप्राकृतदोषास्पृष्टमधोक्षजंभगवंतम् भेजिरेउपासांचक्रिरे इह येतान्मुनीननुतदनुवर्त्तिनः क्षेमायमोक्षायकल्पंते ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

इस विषय को दृष्टान्तसे समझाते हैं ॥
पार्थिव (पृथवी के विकार अर्थात् जड़) काष्ठसे कि जिसमें न प्रवृत्ति है न प्रकाश है धूम अर्थात् धूंआ उत्तम है क्योंकि उस में
प्रवृत्तिहै और उसमें भी त्रयी मय अर्थात् वैदिक कर्म प्रधान अग्नि श्रेष्ठहै क्योंकि उसमें प्रवृत्ति और प्रकाश दोनोही हैं । इसीभांत
काष्ठ के समान तमो गुणसे धूमको समान रजोगुण श्रेष्ठ है और उस से भी अग्नि के समान प्रकाशक साक्षात् ब्रह्म दर्शन सत्त्वगुण
श्रेष्ठ है । सुतरां इसी भांत शिव ब्रह्मा और विष्णुको क्रमशः श्रेष्ठ जानना चाहिये ॥ १४ ॥
इसी कारण से आगेसे मुनिजन सब, अधोक्षज (इन्द्रिय जन्यसे ऊपरहै) ज्ञान जिनका शुद्धसत्त्वमय भगवान का भजन करते आते
हैं । अबभी जोजन उन मुनियों का अनुसरण करते हैं क्षेमको प्राप्त होते हैं ॥२५॥

मुमुक्षवो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनथ ।
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः ॥ २६ ॥
रजस्तमःप्रकृतयः समशीला भजन्ति वै ।
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

नन्वन्यानपि केचिद्भजन्तो दृश्यन्ते । सत्यम् । मुमुक्षवस्त्वन्यान्न भजन्ति किंतु सकामा एवेत्याह । मुमुक्षव इति द्वाभ्याम् । भूतपतीनिति पितृप्रजेशादीनामुपलक्षणम् । अनसूयवो देवतान्तरानिन्दकाः सन्तः ॥ २६

रजस्तमसी प्रकृतिः स्वभावो येषाम् ते अतएव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषाम् ते । श्रिया सह ऐश्वर्यञ्च प्रजाश्चेप्सन्तीति तथा ते ॥ २७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ननुकेचिद्ब्रह्मरुद्राद्युपासका अपिदृश्यंतेसर्वेऽपि विष्णुमेवकिंनभजंतइतिशंकायामुपासकानां स्वस्वगुणानुसारेणोपास्यदेवताविषयकोपासनायां रुचिर्जायतइत्याह मुमुक्षवइतिद्वाभ्याम् मुमुक्षवः सत्त्वगुणप्रधानाःअनसूयवः घोररूपान्भूतपतीन्रुद्रादींस्तमःप्रधानान्हित्वाशांताः शुद्धसत्त्वप्रवर्त्तका नारायणस्यकलाअवतारान् भजंतिअनसूयवइत्यनेनविष्णुभक्तानां देवतांतरेषुतदुपासकेषुचासूयाराहित्यंदेवतांतरभक्तानांतु विष्णौतत्परेषुचासूयावत्त्वंचास्तीतिसूचितम् ॥ २६ ॥

रजस्तमःस्वभावास्तुजनाः समसीलान्रजस्तमःस्वभावान्पितृभूतेशानुद्रादीन्प्रजेशान्हिरण्यगर्भादीन्आदिशब्देन संकीर्णा देवताः सरस्वतीप्रभृतीश्च "प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंतेतामसाजना" इत्युक्तान्भजंतिकथंभूताःश्रीमदैश्वर्यमाधिपत्यंचप्रजाःपुत्रादयश्चतार्ईप्सितामाप्तुमिच्छंतीतितथाभूताः अनेनविष्णुभक्तानामनन्यप्रयोजनत्वमनंतस्थिरफलप्राप्तिरन्येषात्यंतवत्फलप्राप्तिश्चेतिसूचितम् ॥ २७ ॥

श्रीविजयध्वजः

इदानीमपिसदाचारंदर्शयति मुमुक्षवइति ब्रह्मादिपरमसात्त्विकावासुदेवंभेजिरइति यस्माद्यतस्मादसूयादिदोषरहितामुस्तरसंसारान्मुमुक्षवःवर्त्तमानभविष्यत्सात्त्विकाश्रपिघोररूपान्राजसतामसान्भूतपतीन्रुद्रादीन्हित्वा शांताःपरिपूर्णसुखात्मिकाः वासुदेवकलाः भगवन्मूर्तीः संप्रतिभजंतिभजिष्यंतिहिचेत्येकान्वयः ॥ २६ ॥

इदानींप्रसंगात्तामसराजससेव्यानाह रजइति श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः रजस्तमःप्रकृतयःपुरुषाःसमशीलान्पितृभूतप्रजेशादीन्भजंतीत्येकान्वयः"निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिवचनात् समंब्रह्मतच्छीलान् सेवकस्ययच्छीलंसेव्यस्यापितच्छीलमस्तीतिवासमशीलान् । श्रीकामःप्रजेशानैश्वर्यकामःभूतपतीन्प्रजाकामःपितॄन्श्रियंचऐश्वर्यंचप्रजाश्चप्राप्तुमिच्छंतःश्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः ॥ २७ ॥

क्रमसंदर्भः ।

नन्वन्यान् भैरवादीन् देवानपि केचिद्भजन्तो दृश्यन्ते । सत्यम् । यतस्ते सकामाः किन्तु मुमुक्षवोऽप्यन्यान्न भजन्ते किमुत तद्भक्तैकपुरुषार्था इत्याह मुमुक्षव इति ॥ २६ ॥

ननु कामलाभोऽपि लक्ष्मीपतिभजने भवत्येव तर्हि कथमन्यांस्ते भजन्ते तत्राह रज इति । रजस्तमः प्रकृतिस्तैनैव पित्रादिभिः समम् शीलं येषाम् । समशीलत्वादेव तद्भजने प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

सुबोधिनी

इदानींरजस्तमसोः सेवकभजनफलानां भेदेनस्वरूपंवक्तुंसत्त्वस्यस्वरूपमनुवदतिमुमुक्षवइति ॥ अथकालप्राधान्यात् सत्ययुगे सत्त्वस्यभजनमस्तुनामकथं त्रेतादिषुतद्भजनमित्याशंक्याहसत्त्वस्यफलंमोक्षः सज्ञानसाध्यः ज्ञानंचशांतांतःकरणसाध्यंभजनीयेचरूपेध्येयतेनघोररूपध्यानेनचित्तमपितथाभवतिअतः अभेदेपिसत्त्वमूर्तैरपिघोराणिरूपाणिपरित्यज्य घोररूपांश्चपूर्वमोक्षसाधनत्वे कुलाचारेणश्रद्धयावाप्राप्तंराजसादिभजनंगुणानां स्वरूपज्ञानानंतरंपरित्यज्य अथभिन्नकमेणब्रह्मांडांतर्वर्तित्वात्पुरुषरूपनारायणकलाः

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः ।
वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥ २८ ॥
वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ।
वासुदेवपरोधर्म्मो वासुदेवपरा गतिः ॥ २९ ॥

सुबोधिनी

धर्मावतारा: ज्ञानक्रियाशक्तिरूपाःमत्स्याद्यवतारान् रामादिरूपांतरेषुदुष्टबुद्धि रहिताभजंतइत्यर्थः नेदंभक्तिमार्गेभजनंकिंतुअधिकारिणांस्वपुरुपार्थसिद्धयेधर्ममार्गेणातथासतिसर्वथानिःसंदिग्धमेवभजंतेचक्रुरिहादिरूपं भक्तिमार्गेतुविषयस्यप्राधान्यात्प्रयोजनस्य दुर्बलत्वात्सर्वा एवरूपाणिभजनीयानि ॥२६॥

रूपांतरेभजनसामाग्र्याः स्वरूपमाहरजस्तमइति ॥ शरीरगुणस्वभावभेदेनगुणास्त्रिविधाः तत्रस्वाभाविकाअनुल्लंघनीयाःशरीररूपा मौढ्यदशायामेवबलिष्ठाः धर्मरूपास्तुसंगशास्त्रैर्धर्तेचतत्रये विवेकिनोपिसच्छास्त्रसत्संगज्ञात्वापि स्वभावतोराजसास्तामसाश्चतादृशानेवभजंतेभजनंहि सख्यपर्यवसायितच्चसमानरूपएवभजंतीति समानशीलानेवभजंतइतिनिश्चयार्थः तयोःपरिकरोपितादृशइतिज्ञापयितुंपितरोभूतानिप्रजाश्चतेषामीशाः कालशिवब्रह्मरूपाः तेआदिभूतायेषांतान्क्षुद्रदेवान्भजंते तमश्चाज्ञादिनापितृभजनेशक्तिभजनेचधनप्राप्तिः फलमईश्वरभजनेऐश्वर्यप्राप्तिः प्रजेशभजनेप्रजायाःतत्रापिसेवाप्राप्तिस्तुदुर्लभाशातृष्णातामसत्वात् ॥ २७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

भूतपतीनिति पितृप्रजेशादीनामप्युपलक्षणम् । अनसूयवः तत्तद्देवानिन्दकाः ॥ २६ ॥
प्रकृतिः स्वभावः अतएव पितृसतादिभिः समम् शीलं येषां ते श्रियेति सहार्थे तृतीया ॥ २७ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

लोकेवेदेचवासुदेवोपासकः ब्रह्मरुद्राद्युपासकाश्चदृश्यंतेतत्राधिकारिभेदाद्व्यवस्थामाह मुमुक्षवइत्यादिद्वाभ्याम् भूतपतीन् रुद्रादीन् बहुवचनेनपितृप्रजेशादीनांग्रहणम् ॥ २६ ॥
समशीलाः पितृभूतपत्यादिभिः समंशीलंयेषांते ॥ २७ ॥

भाषा टीका ।

इसीसे मुमुक्षु (मुक्ति की वाञ्छा करने वाले) जन, घोर रूप वाले भूतपतियों को छोड़कर नारायण की शान्त कला (मूर्ति) ओं का भजन करते हैं ॥ २६ ॥
जिनकी रजोगुण तमोगुण की प्रकृति है वे पुरुष,अपने समान स्वभाव वाले राजस तामस भूत पितर प्रजापति आदि देवताओं का भजन करते हैं,क्योंकि उनको धन पुत्र ऐश्वर्यकी कामना रहती है ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अतो मोक्षप्रदत्वाद्वासुदेव एव भजनीय इत्युक्तं सर्व्वशास्त्रतात्पर्यगोचरत्वादपीत्याह द्वाभ्याम् । वासुदेवः परस्तात्पर्यगोचरो येषां ते । ननु वेदा मखपरा दृश्यन्ते इत्याशङ्क्य तेऽपि तदाराधनार्थत्वात्तत्परा एवेत्युक्तम् । योगायोगशास्त्राणि तेषामप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशङ्क्य तासामपि तत्प्राप्त्युपायत्वात्तत्परत्वमुक्तम् । ज्ञानं ज्ञानशास्त्रम् । ननु तज्ज्ञान परमेवेत्याशङ्क्य ज्ञानस्यापि तत्परत्वमुक्तम् तपोऽत्र ज्ञानम् । धर्म्मो धर्म्मशास्त्रं दानव्रतादिविषयम् । ननु तत् स्वर्गादिपरमित्याशङ्क्य गम्यते इति गतिः स्वर्गादिफलम् । सापि तदानन्दांशरूपत्वात् तत्परैवेत्युक्तम् । यद्वा वेदा इत्यनेनैव तन्मूलत्वात् सर्व्वाणि शास्त्राणि वासुदेवपराणीत्युक्तम् । ननु तेषाम् मखयोगक्रियादिनानार्थपरत्वात् तदेकपरत्वमित्याशङ्क्य मखादीनामपि तत्परत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २८—२९ ॥

दीपनी ।

वासुदेव इति । वसति भूतेषु अन्तर्यामितया इति वासुः दीव्यति द्योतते न क्वापि लज्जते इति देवः । स चासौ स चेति सर्व्वत्र नियामकतया तिष्ठन्नपि क्वापि न सक्त इत्यर्थः । यद्वा वसन्त्यत्र भूतानीति वासुः स च देवः सर्व्वाधिष्ठानमपि नोपाधिभूतः । यद्वा वसुदेवे शुद्धसत्त्वे प्रकाशते इति वासुदेवः शैषिकश्चाण् । वक्ष्यति हि चतुर्थस्कन्धे (३ अ० २३ श्लो०) सत्त्वं विशुद्धम् वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृत इति व्याख्यालेशः ॥ २८—२९ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथ "सर्ववेदायत्पदमामनंतितपांसिसर्वाणिचयद्वदंति । इष्टापूर्त्तंबहुधाजातंजायमानं विश्वंबिभर्त्तिभुवनस्यनाभिः तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदुचंद्रमाः वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यः योयोयांयांतनुंभक्तइत्युक्तरीत्याभागद्वयात्मकवेदवेद्यश्चतुर्मुखरुद्रादिशरीरकस्तदंतर्यामितयांतत्क्रियैश्वर्यादिफलदश्च वासुदेवएवेत्यभिप्रायेणाहवासुदेवपराइतिद्वाभ्याम् वेदाःपूर्वोत्तरभागद्वयात्मका वेदाःवासुदेवपराःवासुदेवःपरस्तात्पर्यभूमिर्येषांतथाभूताः नन्वग्न्यादिदेवतोद्देश्यकयागदानहोमादिकर्मप्रतिपादकपूर्वभागस्यकथंवासुदेवपरत्वमित्यतआह वासुदेवपरामखाइति मखाअग्न्यादिदेवतापूजात्मकायागादयोवासुदेवपराः वासुदेवःपरःप्रधानतयाआराध्य एषांतथाभूताःअग्न्यादिशरीरकतयातद्रूपोवासुदेवएव मखैराराध्यइत्यर्थः केवलमग्न्यादिदेवतापूज्यमात्रत्वाभिमानेनयेमखाननुतिष्ठंतितेषामपि तत्समीहितं फलंतैरविज्ञातोपिवासुदेवोग्न्याद्यंतर्यामितयाराधितःप्रयच्छतीतिभावःएवमाराधितोंतवत्फलंप्रयच्छतीतिभावःतथाचचोक्तम् "अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतित,,इति एवंतुल्यन्यायतयावेदांतेषु कचित्कचित्कालाग्निरुद्रोपनिषत्प्रलर्दसविद्यादिषु रुद्रेंद्राद्युपासनात्मकायोगाअपि रुद्रादिशरीरकवासुदेवविषयाइत्याह वासुदेवपरायोगाइतिवासुदेवः परोविषयोयेषांतइत्यर्थः प्रायशोवेदांतेषुविहितायोगावासुदेवविषयाएव श्रूयंतेकचिदापाततोरुद्रादिविषयत्वेनप्रतीयमना अपितत्तत्प्रकरणगतैर्लिंगैः रुद्रादिष्वसंभाव्यमानैस्तच्छरीरकवासुदेवविषयत्वेनैवनिश्चीयंतइतिभावः एवंनिखिलनिगमवेद्योवासुदेव एवेत्युक्तम्अथतत्पूर्वभागोपबृंहणात्मकतन्मूलकस्मृत्यादिप्रतिपाद्यः स्मार्तक्रियाराध्यश्च सएवेत्याह । वासुदेवपराः क्रियाइतिक्रियाः स्मार्त्तः श्रौतीनांतुमखा इत्युक्तत्वात्पूर्ववदर्थः ॥ २८ ॥

अथ वेदांतार्थोपबृंहणार्थतयाप्रवृत्तकपिलाद्यागमोक्तप्रकृतिपुरुषविषयकज्ञानमपि प्रकृतिपुरुषशरीरकपरमात्मविषयकमेवेत्याह वासुदेवपरंज्ञानमिति ज्ञानं प्रकृतिपुरुषविषयकं वासुदेवविषयकंविशेषणबुद्धिशब्दयोर्विशेष्यपर्यंतत्वादित्यर्थः । कपिलादिभिस्तुतथानबुद्धमिति भावःतथावेदांतार्थोपबृंहणपरंमन्वादिस्मृत्युक्तकृच्छ्रचांद्रायणानशनादितपश्चवासुदेवाराधनरूपमित्याह वासुदेवपरंतपइति । किंबहुनासर्वेवैदिकाःस्मार्त्ताश्चधर्मास्तत्प्राप्यागतयश्च वासुदेवाधीनाइत्याह वासुदेवपरोधर्मोवासुदेवपरागतिरितिरिति ॥ २९ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सकलशास्त्रतात्पर्यपर्यालोचनयासकलैरवश्यंसेव्यःश्रीनारायणएवेत्यभिप्रेत्याह वासुदेवपराइति अत्रवेदावासुदेवपराइत्यादिप्रतिपाद्मन्वेतव्यम् वासुदेवगुणोत्कर्षप्रतिपादनतात्पर्यवंतः मखाः संसारमदंखनंतीतिनाशयंतीतिमखाःअग्निष्टोमादयःवासुदेवोद्देश्याः नान्योद्देश्याः योगाःअष्टांगाः वासुदेवविषयाःश्रुतिस्मृतिविहितसंध्योपासनादिकाःक्रियाः ॥ २८ ॥
ज्ञानम् औपनिषदं तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिकायक्लेशः धर्मोदानादिः गम्यतइति गतिःफलंपरलोकः अनेनहरेरखिलऋग्वेदादिशास्त्रमुख्यविषयत्वेनसर्वोत्तमत्वमुक्तम् ॥ २९ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अतो वासुदेव एव भजनीय इत्युक्तम् । सर्व्वशास्त्रतात्पर्यञ्च तत्रैवेत्याह द्वाभ्याम् । अत्र योगादीनां कथञ्चिद्भक्तिसम्बन्धित्वेनैव तत्परत्वं मुख्यं द्रष्टव्यम् । वेदानाञ्च कर्म्मकाण्डगतानामेव ज्ञेयम् । केषाञ्चित् साक्षाद्भक्तिपरत्वमपि दृश्यत इति । "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इत्यादेः ॥ २८—२९ ॥

सुबोधिनी ।

एवंसत्त्वमूर्त्तौभजनंसोपपत्तिकमुपपाद्य तत्रैवसर्वप्रमाणानांसाधनानांचतत्रैवपरिसमाप्तिरित्याह ॥ वासुदेवपरावेदाइतिश्लोकद्वयेन प्रथमाधिकारेस्वधर्मगुणमयमितिज्ञानंमुख्यमुक्तं प्राधान्यात्अतः सत्त्वपरत्वंसर्वेषामितितत्रवेदाः सात्त्विकंप्रमाणंयज्ञाश्चसात्त्विकाःयोगाःस्नानादिक्रियाश्चज्ञानंतपः आचारःस्वर्गश्चसात्त्विकः अन्यप्राधान्यप्रतिपादकानितुशास्त्राणिनप्रमाणानि किंतुराजसानितामसानिएवंसाधनान्यपिएवंसर्वसात्त्विकभावः कर्त्तव्यइतिप्रथमाधिकारः एतदवमन्यमाधिकारकरणे अन्यथावक्तव्याः ॥

सुबोधिनी ।

करोस्फुरितब्रह्मानंद
उत्तमाधिकारेचसर्वेषामेषांचर्वतः करणशोधकत्वात्सत्त्वपरत्वं सुखफलत्वाच्चसुखस्यसात्त्विकत्वात्शुद्धांत; कपश्चुप
स्यापिसात्त्विकत्वंसर्वाणि पंचशास्त्राणिश्रुतिसांख्ययोगपशुपतिवैष्णवाख्यानिमुख्यानिअंगभूतंचधर्मशास्त्रं सर्वेषांतेषांवैष्णवंशास्त्रंपशुप
तिसंततुपश्यतोपन्यासेनोक्तम् अपेक्षितरूपेणप्रमाणं नतुसर्वथातत्रयावदन्येषांत्रयाणां धर्मशास्त्रस्यचनैकवाक्यताताचत्र वैष्णवशा
स्त्रस्यदार्ढ्यमित्येक वाक्यतानिरूप्यतेतत्रप्रथमं वेदवेदार्थोयज्ञश्चतथासांख्यंतदुक्तंपरमसा धनंतपश्चधर्मशास्त्रं तदुक्तंचगतिश्चतदेतत्सर्वं
वासुदेवपरमित्यर्थः ॥ २८—२९ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

कालेन नष्टा प्रलये
ननु वेदैरेव पित्रादयो भजनीयत्वेनोच्यन्ते तेषां को दोषस्तत्राह । वासुदेव एव परस्तात्पर्यगोचरो येषाम् ते "कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्म्मो यस्याम् मदात्मक" इति । किम् विधत्ते किमाचष्टे इत्यतो माम् विधत्तेऽभिधत्ते
माभित्यादि भगवदुक्तेस्ते वेदतात्पर्यमबुद्ध्वैव पित्रादीन् भजन्तीति भावः ननु वेदानां मखयोगादिपरत्वम् तत्र तत्र प्रकटं दृश्यते । सत्यम्
"स्वं लोकम् न विदुस्ते वै यत्र देवो जनार्द्दनः । आहुर्धूम्रधियो वेदम् सकर्म्मकमतद्विद" इति श्रीनारदोक्तेर्मखयोगादौ वेदस्य तात्पर्याभा-
वात् धर्म्मो यस्यां मदात्मक इति श्रीभगवदुक्तेः । "तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते" इति श्रीदेवहूत्युक्तेः । "यथा
तरोर्मूलनिषेचनेनेति नारदोक्तेश्च वासुदेव एव तात्पर्य्यावगमात् सर्ववेदार्थः केवला भगवद्भक्तिरेवेति । यज्ञा मखस्य वासुदेवभुजाद्य-
ङ्गविभूतीन्द्रादिदेवताराधनमयत्वेन वासुदेवपरत्वमादिभरतचरिते प्रसिद्धम् । योगस्यापि भगवद्ध्यानादिपरत्वं कापिलेये प्रसिद्धम् ।
कर्म्मणामपि तत्समर्पणाद् विना फलासिद्धेस्तत्परत्वम् ॥ २८ ॥
कर्म्मयोगस्य पूर्व्वश्लोकोक्तेः धर्म्मपदेन परमधर्म्मः श्रवणकीर्त्तनादिर्गतिस्तत्प्राप्यप्रेमापवर्गादिस्तयोस्तु
ज्ञानतपसोर्मोक्षपरत्वमेव
वासुदेवपरत्वमेव ॥ २९ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

साधोऽश्रयत्सारंसमुद्धृत्यमनीषया ब्रूहिनःश्रद्दधाना
पुंसामेकांततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसीत्युपायप्रश्नेकृते उपायाकांक्षायांसत्यामतः वासुदेवपराः
नामित्युपेयाकांक्षापूरणार्थंसर्वशास्त्रसारंब्रूहीतिप्रश्नः कृतस्तत्रोत्तरमाह वासुदेवपरावेदाइति वासुदेवःपरोमुख्योविषयोयेषांतेवासुदेवपराः
"सर्वेवेदायत्पदमामनंतीतिश्रुतेः वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइति श्रीमुखवचनाच्च पूर्वोक्तःसपरिकरोभक्तियोगउपायः सर्वशास्त्रसारंवासुदेवतत्त्वं
तद्बोध्यमितिभावः वेदानांनानार्थपरत्वमाशंक्यवेदोक्तरीत्यैवसर्वश्रुतीनांवासुदेवेसमन्वयमाह वासुदेवपरामखाः मखायज्ञाः विविदिषंति
त्पावनद्वारावासुदेवपराः "तमेवमात्मानं ब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुतेः योगाः इंद्रियसंयमादयः वासुदेवपरा
एव "यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतेतामाहुःपरमांगतिमिति श्रुतिप्रोक्ताः समनस्केंद्रियबुद्ध्यादिसंयमावासुदेवध्या
नार्थाः बहुवचनेन "यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदितिश्रुत्युक्तः वैराग्ययोगोगृह्यते क्रियाः सर्वाः वेदोक्ताः वासुदेवपराः "यत्करोषियद
श्नासियज्जुहोसिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति श्रीमुखोक्तेः ॥ २८ ॥
ज्ञानंज्ञानप्रधानमुपनिषद्रहस्यम् वासुदेवपरमेव तपःतीर्थवासदेहशोषणव्रतनियमादिरूपंवासुदेवपरमेव धर्मःस्वस्ववर्णाश्रमधर्मः वा-
सुदेवपरः गतिरर्चिरादिमार्गरूपावासुदेवपरायव ॥ २९ ॥

भाषा टीका ।

वासुदेव ही मोक्ष दाता हैं उससे मुमुक्षुओं को उनका ही भजन करना चाहिये. यहतो सिद्ध कर चुके. अब समस्त शास्त्रों का तात्पर्य भी वासुदेव ही हैं इससे भी वेही भजनीय हैं यह स्थापन करते हैं ।—

समस्त वेदों का तात्पर्य वासुदेव ही हैं "वेदों मैंतो अग्निष्टोम वाजपेय आदि यज्ञों का वर्णन है" यज्ञ भी सब वासुदेव पर हैं क्यों कि उनहीं के आराधन रूप हैं। योग शास्त्रभी वासुदेव पर है "योगशास्त्र में तो आसन प्राणायाम आदि क्रिया है" क्रिया भी वासुदेव पर है क्योंकि उनकी प्राप्ति का उपाय है । ज्ञान शास्त्रभी वासुदेव पर है । तपभी वासुदेव पर है । धर्मशास्त्र भी वासुदेव पर है "धर्म शास्त्र मै तो दान व्रत आदिका प्रतिपादन है" दान व्रत आदि कि गति भी वासुदेव ही हैं ॥ २८ ॥

जगत की सृष्टि स्थिति प्रलयका कारण, और जो जगत मैं प्रवेश कर नियमन करता है उसी का सब शास्त्र प्रति पादन करते है. सब वासुदेव पर क्यों होंगे ? वह वासुदेव ही है । उसी विभु और अगुण अर्थात् प्राकृत गुण रहित भगवान ने अपनी गुणमयी, कार्य कारण रूपा माया से आगे इस जगत को सृजा है ॥ २९ ॥

स एवेदं ससर्जाग्रे भगवानात्ममायया ।
सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणोविभुः ॥ ३० ॥
तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव ।
अन्तःप्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृंभितः ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु जगत्सर्गप्रवेशनियमादिलीलायुक्ते वस्तुनि सर्व्वशास्त्रसमन्वयो दृश्यते कथं वासुदेवपरत्वं सर्व्वस्य । तत्राह स एवेति चतुर्भिः एतैरेव श्लोकैस्तस्य कर्म्माण्युदाराणि ब्रूहि इति प्रश्नस्योत्तरम् । सदसद्रूपया कार्य्यकारणात्मिकया । अगुणश्चेत्यन्वयः । अतो निर्गुणोऽपि सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

भगवतो जगत्कारणत्वमुक्तम् प्रवेशनियमलक्षणां लीलामाह तयेति । विलसितेषु उद्भूतेषु गुणेषु आकाशादिषु अन्तः प्रविष्टःसन् । गुणवानिव मदधीना एते गुणा इत्यभिमानवानिव । न तु वस्तुतस्तथा । यतो विज्ञानेन चिच्छक्त्या विजृम्भित अत्यूर्जितः ॥ ३१ ॥

दीपनी ।

प्रश्नस्य पूर्व्वाध्यायान्तर्गतसप्तदशश्लोकोक्तस्य उत्तरं भवतीति शेषः ॥ ३०—३१

श्रीवीरराघवः ।

कथंवेदादीनांवासुदेवपरत्वमित्याशंकायां"तदात्मानंस्वयमकुरुतेत्युक्तरीत्यासूक्ष्म चिदचिद्विशिष्टस्वात्मानंजगद्रूपेणपरिणमय्यतद्रूपेणवासुदेवस्यैवावस्थानाद्वासुदेवात्मकंविनावस्त्वभावादित्याह सइतिद्वाभ्याम् अग्रेसृष्टेःप्राक्सएववासुदेवएवनामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकतयावस्थितइत्यर्थःएवकारेणतच्छब्दपरामृष्टभगवद्वाचकवासुदेवशब्दावयवार्थेनचेदंलब्धम् । यद्वाइदंपरिदृश्यमानंजगदग्रेसृष्टेःप्राक्सएवासीदित्यध्याहारः । "सदेवसौम्येदमग्रआसीदितिस्थानप्रमाणात् । एवंचेदमित्यनेननामरूपविभागभिन्नंजगन्निर्दिश्यतस्यवासुदेवरूपेणावस्थानोक्त्याचियदादिवस्त्वंतरव्यावर्त्तकैवकारप्रयोगेणच"प्रकृतिपुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपीतिस्मृत्यनुरोधाच्च अन्यथानकर्मोविभागादितिचेन्नानादित्वादित्युक्तन्यायेनाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिदोष प्रसंगाच्चसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टंचलब्धम् । सृष्टेःप्रागेवमवस्थितोभगवानात्मनःस्वस्यमाययास्वशरीरभूतयागुण मय्यासत्त्वादिगुणप्रचुरतयासदसद्रूपयामहदादिपृथिव्यंतकार्यकारणरूपेणपरिणामआयायाविभुर्व्यापकः सदसद्रूपेष्वंतरात्मतयानुप्रविष्टइत्यर्थः । अथागुणःव्याप्यतद्गुणैरस्पृष्टइदंजगत्ससर्ज ॥ ३० ॥

एवंसमष्टिव्यष्ट्यवस्थाचिदेतर्यामितयातत्कारणतयाच तद्रूपेणावस्थानमुक्तम् । अथोभयावस्थप्रकृतिसंसृष्टजीवशरीरकतयातदंतरात्मतयातद्रूपेण वासुदेवस्यैवावस्थितिमाह तयेति । तयात्ममाययाविलसितेषु रचितेषु एषुपरिदृश्यमानेषु गुणशब्दोलाक्षणिकः गुणकार्यभूतशब्दादिस्तंबपर्यंतेष्वित्यर्थः विज्ञानेनजीवेन "विज्ञानंयश्चतनुतेयआत्मनितिष्ठन्यो विज्ञानेतिष्ठन्नितिश्रुतिप्रयोगात् तेन विजृम्भितः विशिष्टतच्छरीरकइत्यर्थः । "यस्य विज्ञानं शरीरम्„ इतिश्रुतेः यद्वा विज्ञानरूपेण विजृंभितःभाष्यमाणःतच्छरीरत्वयातदंतरात्मतयाचतद्रूपेणप्रकाशमानइत्यर्थः । अंतःप्रविष्टःजीवद्वारादेवादि । शरीरेष्वनुप्रविष्टःगुणवानिवसाक्षाद्देवादिशरीरतच्छरीरकजीवगतधर्मवानिवाभाति इवशब्दस्यायमभिप्रायः । "काठिन्यवान्यो बिभर्तिनृसिंहरूपीभगवांश्चेतइत्यत्र काठिन्यश्चेत्यादिवच्छरीरभूतजीवेहेयसंबंधः । नतुशरीरिणिवासुदेवेइति । तथातस्यैकस्यैव देवादिशरीरभेदेनानेकधावस्थितिश्चेति ॥ ३१ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अत्रहेतुमाहसएवेति यःसर्ववेदांतादिमुख्यविषयः परमसात्त्विकब्रह्मादीष्टदेवता वासुदेवः सोसावेवागुणःसत्त्वादिगुणविधुरःमुख्यकारणंवा विभुर्व्याप्तःभगवान्नारायणः अग्रेसृष्टेःपूर्वमात्ममाययास्वेच्छयानिमित्त कारणरूपयासदसद्रूपया व्यक्ताव्यक्तरूपयागुणमय्यासत्त्वादिगुणात्मिकजडप्रकृत्योपादानकारणरूपयाचेदंजगत्ससर्जेत्येकान्वयःअतोविष्णुरेवसत्यजगत्स्रष्टृत्वात्सर्वोत्तमइत्यर्थः ३०

नियंतृत्वमपितदेकनिष्ठमित्याह तयेतिसहरिःतयासदसद्रूपया विलसितेषुभूतभौतिकदेहेंद्रियाद्यात्मना परिणतेष्वेषुगुणेषुअंतःप्रविष्टोगुणवान्जीवइवाभातिअज्ञानामितिशेषः कुतःविज्ञानेनविजृंभितः विज्ञानपूर्णः इदंहेतुगर्भंविशेषणंनानाकर्मविपाकिनांजीवानांविज्ञानाभावादस्यपरिपूर्णत्वाच्चेतननियन्तृत्वंतेषामितिभावः ॥ ३१ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

(तदेवं तद्भजनस्यैवाभिधेयत्वम् दर्शयित्वा पूर्व्वोक्तम् सर्व्वशास्त्रसमन्वयमेव स्थापयति स एवेदमिति ।) ननु भवतु स्वयम् भग-
वतो वासुदेवस्य तादृशत्वं गुणावतारस्य विष्णोः किमायातमित्याशङ्क्य तत्पर्यन्तानामन्येषामपि तदभिन्नत्वं दर्शयितुं प्रकरोति स
एवेति पञ्चभिः । इदं महदादिविरिञ्चिपर्यन्तम् । एषम् प्रवेशादिकापि उत्तरश्लोकेषु द्रष्टव्या । तत्र स एवेति महत्स्रष्टा तदभिन्नत्वेन
दर्शितः ॥ ३० ॥
तयेत्यपञ्चसंस्थितः पुरुषः ॥ ३१ ॥

सुबोधिनी ।

एवंसोपपत्तिकंफलसाधनस्वरूपं निर्णीतंतृतीयंकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नंप्रथमाधिकारात् अवतारतुल्येनात्रानुक्त्वापश्चादवतारे
ष्वेवकथयिष्यतीतितश्चचतुर्थः प्रश्नः तस्यकर्माणीतितत्रोत्तरमाहसएवेदमितिपंचभिः सृष्टिप्रवेशनानात्वभोगरक्षारूपाः पंचलीलाःक्रमेण
पंचभिःप्रतिपाद्याः सगुणनिर्गुणयोर्भेदाभावायसएवेति सृष्टिस्त्वगुणादेवगुणत्रयेणापिसृष्टिः रजोमिश्रितेनतत्तमोमिश्रितेनत्रयेणापि
संहारः तथासत्त्वमिश्रितेनपालनमितिशुद्धास्त्वधिष्ठातृदेवताशरीररूपाः इदंजगतदृश्यस्यसर्वस्यापिजगतः कार्यत्वंनत्वाकाशादेर्नित्यते-
तिअग्रेप्रथमम् "एतस्माज्जायतेप्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणिचखंवायुर्ज्योतिरापः पृथिवीविश्वस्यधारिणीति श्रुत्यासाक्षात्सर्वकारणंप्रथमासृष्टिः
अन्येपिसृष्टिभेदाः संतितेनिबंधेनिरूपिताः भगवानितिवैष्णवशास्त्रेएवंप्रथमासृष्टिः वैदिकेतुस्वधर्मत्वशक्तिकालकर्मस्वभावानां
सृष्टिः प्रथमा । अतोऽनंतगुणपूर्णएवभगवान्स्वस्यमायया शक्त्यासर्वभवनसामर्थ्यरूपया इदमात्मभूतंजगत्सृष्टवान् मायास्वरूपमाह
सदसद्रूपयेति साह्युभयीचसर्वप्रतिकृतिरूपातस्यामात्मानंसंयोज्यप्रकटीकुर्वन्जगद्रूपेणजायते एवंसतिसुगमासृष्टिर्भवति सुवर्ण
कारणांप्रतिमादि निर्माणवत् साहिभगवन्निकटेतिष्ठति निद्रापिशक्तिःसाजीवंभगवत्समीपेनयति तत्रमायापर्यंतगमनंस्वप्नः सगवत
पर्यंतगमनेसुषुप्तिः पुनश्चसायथास्थानमानयति विद्यातुभगवत्समीपमेवनयति नानयतिएवमनंताः शक्तयोभगवतः वेदेतुमायासा
धनराहित्येनैवस्वतएवात्मानंजगद्रूपंकरोतीत्युच्यते घटितपूरणपात्रभेदवद्वैदिकपौराणिकजगतोर्भेदः व्यलीकपक्षेस्वकनमाभाविकः
चकारादन्येपिसृष्टिप्रकाराः सूच्यंते असाविति भगवद्धर्मनिरूपणेनहृदयेस्फुरितंभगवंतंबहिः पश्यन्निवांगुल्यानिर्दिशति । स्वस्यानंत
गुणस्पर्शेणतादृशाकृतिरूपागुणमयीभवति । तेषामुत्तममध्यमनिकृष्टभेदेनत्रिराशित्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणा वाच्यता । अस्याः पुनःरूप-
शेणभगवन्तिगुणाकृतित्वम् अतःअगुणः प्राकृतगुणरहितः कथंस्वसंबंधेनैवमायायागुणावस्त्वम् । कथंवामायायांप्रविष्टोपिजगद्रूपेणजातो-
प्यगुणस्तत्राह विभुरितिसर्वसमर्थइत्यर्थः ॥ ३० ॥
एवंसद्रूपेणजगत्सृष्टिमुक्त्वाऽनंदरूपेणांतर्यामिसृष्टिमाह तयेति तयामायया आकारसमर्पणेनविलसितेषुविश्वेषुदेवादिदेहेषुभूतेषुचगु-
णेषुयेषु परिदृश्यमानेषुगुणवानिवतेषां तेषांतत्रैवप्रवर्त्तनात् खादिरांगारवह्निमेव अंतःप्रविष्टःसएवाभाति अयोगोलकनिक्षिप्ताग्नि
वत् बहिरपिस्फुरति आसमंतात्ज्ञातिचिज्जडांशयोर्ज्ञानशक्तितिरोभावोस्तितद्वदत्रापिभविष्यतीत्याशंक्याहविज्ञानेन विजृंभितइतिअंतर्या
मिणः सर्वज्ञस्यजीवेसर्वत्रप्रेरयतः तान्विधज्ञानवतः कार्यविशेषेनस्फुरणमिवविजृंभातद्वानित्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

किञ्च ये पितृभूतप्रजेशादयो भजनीयास्तेषामपि स्रष्टा वासुदेव एवेति स एव सेव्यार्ह इत्याह स एवेति । सदसद्रूपया कार्यकारणा-
त्मिकया । स्वयंत्वगुणः ॥ ३० ॥
सृष्ट्यानां तेषाम् स एवान्तर्यामीत्याह त्रिभिः । गुणेषु गुणोपाधिकजीवेषु तया मायया विलासविषयीकृतेषु गुणवानिव गुणसंस-
र्गवानिव भाति न तु तथा यतो विज्ञानेन चिच्छक्त्या विजृम्भितः अत्यूर्जितः ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथतस्यकर्माण्युदाराणीत्युहीतिप्रश्नस्योत्तरमाह सएवेतिचतुर्भिःसएववासुदेवः विभुः असौममद्वविभासमानः आत्ममाययास्वरा-
अथतस्यकर्माण्युदाराणीतिप्रश्नस्योत्तरमाह सएवेतिचतुर्भिःसएववासुदेवः विभुः असौममहृदिभासमानः आत्ममाययास्वरा-
किभूतया सदसद्रूपयास्थूलसूक्ष्मरूपया गुणमय्यासत्त्वादिगुणप्रचुरया अगुणस्तद्गुणास्पृष्टस्वरूपः इदं चिदचिद्रूपमग्रेससर्ज सूक्ष्म-
त्रिदृशिच्छक्तिरेकएवाविभुर्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः सजातीयविजातीयभेदशून्यः अचिच्छक्तिसूक्ष्मरूपांमहदादितत्त्वपर्यंतस्थूलाका-
रतयासृष्टिसमयेप्रसार्यचिच्छक्तिंजीवाख्यांदेवमनुष्यादि नानादेहरूपायांस्थूलावस्थापन्नायांप्रकृतौयथाकर्मसंस्था ष्येदंविश्वंशक्तिद्वयात्म-
केससर्ज शक्तिद्वयस्यशक्तिरवेनमिश्रत्वेपिशक्तिमद्भिन्नस्थितिप्रवृत्त्यसंभवाच्छक्तिमतोऽभिन्नत्वंज्ञेयमेवं सतिशक्तिमतोजगदुपादानकार-
णत्वाविर्गुणत्वं वर्तते जगत्कर्तृत्वेन स्वाभाविकगुणवत्त्वं चोपपद्यते इति ॥ ३० ॥
एवंभगवतः विश्वरचनात्मकंकर्मदर्शयित्वा प्रवेशलक्षणं कर्मदर्शयति । तयेति । तयागुणमय्याविलसितेषुरचितेषु गुणकार्येषु मह-
दादितत्त्वपर्यंतेषु भगवान्विज्ञानेन ज्ञानस्वरूपेणस्वांशेन जीवेनस्वकृतपुण्यापुण्यकर्मफलभोगाय विजृम्भितः प्रकाशितः यद्वा विज्ञानेन
जीवकर्मफलदानायस्वसंकल्पेन विजृम्भितः प्रकाशितः अंतः प्रविष्टः गुणवानिव वैषम्यनैर्घृण्यलक्षणलौकिकगुणयुक्तइव आभाति-
प्रतीयते नतुवैषम्यनैर्घृण्यवान् । तत्तत्कर्मसापेक्षत्वात् ॥ ३१ ॥

यथा ह्यवहितोवह्निर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु ।
नानेव भाति विश्वात्मा भूतेषु च तथा पुमान् ॥ ३२ ॥
असौ गुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः ।
स्वनिर्म्मितेषु निर्व्विष्टोभुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

उसी माया से उत्पन्न आकाश आदिक गुणों मे प्रविष्ट होकर गुणवान् से प्रतीत होते हैं. वास्तव मे स्वयं विज्ञान मय चिच्छक्ति से पूर्ण हैं ॥ ३० ॥

श्रीभगवान् तिससदसद्रूप माया करके प्रकाशमान इन गुणों में भीतर प्रवेश होकर गुणवाले के सदृश प्रकाश होते हैं वस्तुतः अनुभव रूप ज्ञान से विशेष प्रकाशित हैं ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

बहुरूपत्वलीलामाह यथेति । स्वयोनिषु स्वाभिव्यञ्जकेषु । अवहितो निहितः । विश्वात्मा पुमान परमेश्वरः । भूतेषु प्राणिषु । अन्तर्यामिणोऽपि प्रतियोगिनानात्वेन नानात्वमिवोच्यते । क्षेत्रज्ञरूपेण वा ॥ ३२ ॥

भोगरूपां लीलामाह असाविति । असौ हरिः भूतसूक्ष्माणि च इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च तैः स्वयं निर्म्मितेषु भूतेषु चतुर्विधेषु इति भोगे स्वातन्त्र्यं द्योत्यते । तद्गुणान् तत्तदनुरूपान् विषयान् इच्छया भुङ्क्ते भोजयतीति णिजर्थो वा ज्ञेयः । पालयतीति वा । तत्रा-त्वात्मनेपदमार्षं भुजोऽनवने ॥ १।३।६६ ॥ इति स्मरणात् ॥ ३३ ॥

दीपनी

प्रतियोगिनानात्वेन उपाधिनानात्वेनेति पूर्व्वाचार्याः ॥ ३२ ॥

भुजोऽनवने इति पाणिनीयव्याकरणस्य प्रथमाध्यायीयतृतीयपादस्य षट्षष्ठितमं सूत्रम् ॥ ३३ ॥

श्रीवीरराघवः

एतदेवदृष्टांतमुखेनोपपादयति। यथेति । अभिव्यक्तिस्थानमात्रं योनिशब्देनोक्तम् नतुतदु पादानंनहिप्रकृतिर्जीवस्योपादानं नवावन्हेर्दारुपादानं किन्तु निमित्तम् ।"अग्नेरापः अद्भ्यः पृथ्वीतिहि सृष्टिक्रमः यथादारुष्वावन्हिरवहितः व्यतिरिक्त एवावसन्स्वयोनिषु स्वाभिव्यक्तिस्थलेषु दारुषु नानेवभाति ज्वलति अग्निस्वस्यैकरूपत्वेऽपितार्णपार्णशाखादिभेदवान् भातिएवंप्रकृतिपरिणामरूपदेहेष्वभिव्यक्तोजीवोनानात्वंदरूपत्वेनैकरूपोऽपिदेवोऽहंमनुष्योऽहमिति देवादिभेदभिन्नोभातीत्यर्थः। पुम्शब्दोजीववाचीतच्छरीरपरमात्मपर्यंतः पुमान् विश्वात्मा जीवशरीरकः सर्वेश्वरएकएवदेवादिरूपेण नानाभातीत्यर्थः दारुषुभूतेष्वितिदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरधिष्ठेयबहुत्वोक्त्या यथाह्रस्वत्वस्थूलत्ववक्रत्वादिभेदश्चदारुगतएवनाग्निगतः तथादेवत्वाज्ञत्वदुःखित्वादिभेदोऽपिनविश्वात्मगतः किन्तु देवादिशरीरदारुभेदस्तद्वत्तच्छरीरकजीवगतइति सूचितम् । वन्हिर्विश्वात्मेत्येकत्वनिर्देशेनाग्निवद्विश्वात्मनोऽपि सर्वत्रावस्थितस्यस्वरूपतः स्वभावतोवानावस्थांतराप्राप्तिरिति सूचितम्। इयांस्तुविशेषः दारुष्वग्निः साक्षादभिव्यक्तोनानाभातिदार्ष्टांतिके जीवद्वारादेवादिरूपेणनानाभाति इतिजीवविशिष्टदेवादिशरीराणामेवाधिष्ठेयत्वात ॥ ३२ ॥

यथाविश्वात्मनःस्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषद्वारादेवादिरूपेण नानाभानमेवंसुखदुःखादिभोक्तृत्वंतन्निमित्तकर्तृत्वंचस्वशरीरभूतजीवद्वारैवस्वतस्तदुभयरहितइत्याह ॥ असावितिअसौविश्वात्मागुणमयैः सत्वादिगुणपरिणामरूपत्वेनतत्प्रचुरैर्भूतसूक्ष्मादिरूपैर्भावैः पदार्थैस्तत्रभूतानिपृथिव्यादीनिसूक्ष्माणि गंधादीनीन्द्रियाणिश्रोत्रादीनिज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनिकर्मेन्द्रियाणि पादादीनिचात्मांतःकरणंजीवोवाएभिःस्वेनैवकर्त्रानिर्मितेषुभूतेषुदेवादिषुनिर्विष्टः जीवद्वारानुप्रविष्टः तद्गुणान्पृथिव्यादिभूतगुणान्गंधादीन्विषयान्भुंक्ते जीवद्वाराविषयान्भुंक्तेनतुस्वतइत्यर्थः भोक्तृत्वसमभ्यासंकर्तृत्वमप्यत्र विवक्षितंजीवद्वारापुण्यापुण्यरूपाणि कर्माणिचकरोतीत्यर्थः ॥ अत्रविश्वात्मेत्युच्यमानंभोक्तृत्वंकर्तृत्वंचप्रयोजककर्तृत्वंविवक्षितम् ॥ ३३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ननुस्थानभेदादद्वयस्याद्वरेर्भेदाशंकाकार्येत्याह यथेतियथैकोवन्हिः स्वयोनिषु स्वस्याभिव्यक्तिस्थानेषु दारुषुव्यवहितः भूतानामदृश्यतयास्थितः नानेवभातिमथनादिनेतिशेषः दारुणामानंत्याच्चथैकोपिविश्वात्माविश्वव्यापकः पुमान्भूतेषुप्रविष्टोनानेवभाति नतुनाना "नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेः अग्नेःकश्चिद्विशेषसंभवोपिनास्यकश्चिद्विशेषइतिइवशब्दार्थः ॥ ३२ ॥

नचदुर्भगशरीरेषुप्रविष्टस्यजीववद्दुःखभोगः संभाव्यतइत्याह असाविति असौपरमात्मासत्त्वादिगुणमयैः सत्त्वादिगुणविकारैःभूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः पंचमहाभूतपंचतन्मात्रादशेंद्रियमनोभिर्भावैः तत्त्वैरुपादानरूपैःस्वनिर्मितेषुस्वेनतत्त्वेषुप्रविष्टेनविरचितेषुसुतेषुनिर्विष्टः योगैश्वर्यादसंगतयाप्रविष्टस्तद्गुणानानंदादीनेवभुंक्ते नतुदोषनिमित्तदुःखादीन् तस्मादुर्भगशरीरस्थस्यापिनदुःखादिभोगस्तस्यस्वातंत्र्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

क्रमसंदर्भः ।

यथेति । सर्व्वभूतस्थः पुरुषः ॥ ३२ ॥
असाविति तत्तल्लीलावान् ॥ ३३ ॥

सुबोधिनी ।

एवमन्तर्यामिभावंनिरूप्यजीवभावंनिरूपयन्नानात्वलीलामाह यथेतिअवस्थितेरितिकाशकृत्स्नः ॥१।४।२२॥ इतिवत् केनचिद्रूपेणावस्थितोभगवानेवजीवइति तद्रूपमुच्यतेदारुषुयथावन्हिस्तथाभूतभौतिकेषुजीवः सचैकः उपाधिव्यतिरेकेणस्वतोवैलक्षण्याभावात् यथामथनव्यतिरेकेणकाष्ठेष्वग्निर्नप्रतीयते तथायोगव्यतिरेकेणांतःकरणेजीवः यथाकरचरणाद्यवयवाः शरीरेभ्योनभिद्यंते तथामहाकाष्ठेसर्वत्रैकएवविद्यमानोमथनस्थानेषूद्गच्छति तथाप्रतीयतेचभेदः सचनप्रामाणिकः महाकाष्ठेएकस्यैववन्हेः सिद्धत्वात्तथाकाष्ठबहुत्वेप्यनुसंधेयम् एवंसर्वेषुदेहेषुसर्वेषुभूतेषुचतिरोहितः समवस्थितःसजीवइतिहिशब्दार्थः किंच यत्रहिआविर्भवति तत्र तिष्ठतीतिनिश्चितं योगेनज्ञानेनचाउयंसर्वत्रआविर्भवति अतस्तानिभूतानियानिरूपाणि तेष्वेकएववन्हिर्नानाप्रतीयतइत्यर्थः किंच विश्वात्माचायंविश्वस्यैकमेवहिस्वरूपंएकवचनप्रयोगात्तस्यात्माकथमनेकोभवेत् उपाधिभेदात् भेदइवप्रतीयतेचकाराद्भौतिकेषु किंच पुमानयंब्रह्मांडविग्रहः स्वराट्पुरुषएकएवसर्वत्रब्रह्मांडे तस्यचावयवभूतानिमध्यस्थानिभूतानिभौतिकानिच तेषांभेदप्रतीतावपिपुरुषोनभिद्यते यथाकरचरणादिषुनानाभेदप्रतीतावपिअधिष्ठातुर्भेदः 'तथासर्वत्रब्रह्मांडेपुरुषस्येति ॥ ३२ ॥

एकएव सर्वत्रगुणोनानेव प्रतीयमानो जीवइत्युक्तंभवति । तद्रूपेणैवभोगलीलेत्याह । असाविति चतुर्विधाहिस्वइदशसृष्टिः अंतःकरणमिन्द्रियाणि तन्मात्राणिभूतानिचेति । तानित्रिगुणात्मकानि । गुणमयत्वकथनात् स्वांशरूपतानिरूपिता । तैर्निर्मितेषु देवतीर्यङ्नरादिषु भूतेषुनितरांविष्टः अनध्यासेनस्थितोभुंक्ते । विषयानात्मसात्करोति भोगमुत्तरत्रस्पष्टीकरिष्यामः । एतावताभोगसृष्टिभेदउक्तोभवति । साक्षात्सृष्टेः पूर्वंनिरूपणात् मायाकरणकत्वाचापि हेतुभूतादीनां करणत्वंकर्तृत्वंस्वस्मिन्निर्मितेषु स्वार्थंवानिर्मितेषु स्वेनवानिर्मितेष्वितिगुणाश्रयः । तत्रसात्त्विकमंतःकरणम् । सात्त्विकराजसानींद्रियाणि । राजसतामसानि तन्मात्राणितामसानिभूतानिचेति । धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थंचतुर्धाभेदः । देहेनधर्मः तन्मात्रैरर्थः इंद्रियैः कामः अंतःकरणेनमोक्षइति । तत्रजीवस्यैकत्रमुख्यतयास्थितोऽन्येष्वंगभावम् प्राप्नुवंति । अतएवतद्गुणान्चतुर्विधपुरुषार्थरूपान्भुंक्तइत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अवहितः सदास्थितो यथा तथा विश्वात्मा अन्तर्यामी भूतेषु प्राणिषु । यदि तेष्वेवाग्निर्मथनेन प्रकटीकृतः स्यात् तदा तान्येव दारूणि दहति एवमेव श्रवणादिभिः साधनैः साक्षात् कृतः परमात्मा मायिकमुपाधिम् जीवस्य दूरीकरोतीति ध्वनिः ॥ ३२ ॥

असौ विश्वात्मा भूतसूक्ष्माणि विषयाश्च इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च तैर्गुणमयैर्भावैः स्वनिर्मितेषु देवतिर्यगादिषु भूतेषु निविष्टः प्रविष्टः सन् तद्गुणान् तदनुरूपान् विषयान् वैषयिकसुखानि भुंक्ते इति जीवानां भोक्तृत्वमन्तर्यामिणा विना न सिद्ध्यतीति वा जीवस्य त्वदीयतदस्यशक्तिद्वारा जीवद्वारा स्वयमन्तर्यामी भुङ्क्ते इति प्रयुज्यते । भोजयति जीवानिति णिजर्थो वा ज्ञेयः ॥ ३३ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथप्रेरणरूपंकर्मभगवतोदर्शयति यथेति आर्द्रशुष्कोष्मा धमादिषुस्वयोनिषुस्वाभिव्यक्तिस्थानेषुदारुषु वन्हिरेकएव अवहितः समास्थितः नानेवभाति तत्तत्काष्ठस्वभावानुसारेणसर्वप्रतापकोपि अल्पानल्पप्रत्याप्रत्यतयानानेवभाति नतुनानातथाविश्वात्मासर्वात्मा पुमान् परमपुरुषः भूतेषुस्थावरजंगमेषु इन्द्रचन्द्रादिषु एकएवप्रेरकतयासमास्थितः तत्तत्कर्मानुगुण्यात् अन्योन्यविषमप्रेरकतयानानेवप्रतीयतेनतुनानेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भावयत्येष सत्त्वेन लोकान् वै लोकभावनः । (१)
लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने श्रीभगवदनुभाववर्णनं-
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथस्वभक्तवशवर्तिनोवासुदेवस्यस्वभक्तार्पितपदार्थभोगरूपंकर्मदर्शयति असाविति असौविश्वात्मा भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः भूतसूक्ष्माणिचशब्दस्पर्शादीनिवागादीनियानीन्द्रियाणिचजीवरूपा आत्मानस्तैःगुणमयैः सत्त्वादिगुणप्रचुरैः जीवानामपिगुणमयोभयदेह योगात्तन्मयत्वमुपचर्यते एवंविधैश्चिदचिद्रूपैर्भावैः स्वेनभगवतानिर्मितेषु मू (?)ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषुनिविष्टः तद्गुणान्भुंक्ते"अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मन"इति श्रीमुखोक्तेः ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

बहुरूप लीला कहते हैं जैसे अपने प्रकाश निमित्त कारण अनेक काष्ठोंमे छिपाहुआ अग्नि एकही अनेकसा प्रतीत होता है तैसेही अनेक जीवोंमे व्यापक परमपुरुष भी अनेक से प्रतीत होते हैं ॥ ३२ ॥
भोगरूप लीला कहते हैं यह परमात्मा त्रिगुण विकार जो पंचभूतों की सूक्ष्म अवस्था औ ज्ञानेंद्रिय कर्मेंद्रिय मन इनकरके स्वयं बनाये शरीरों मे प्रवेश होकर तिन विषयों को भोग करते हैं ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्वामी ।

इदानीं सूत जानासीति प्रश्नस्योत्तरमाह । भावयति पालयति । एतत्तु सर्वावतारसाधारणं प्रयोजनं विशेषतः श्रीकृष्णावतारस्य कुन्तीस्तुतौ वक्ष्यते । लोकभावनः लोककर्त्ता । देवादिषु ये लीलावतारास्तेषु अनुरतः अनुरक्तः ॥ ३४ ॥
इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

दीपनी ।

भावयतीति श्लोकेन सूत जानासीति द्वादशादिश्लोकोक्तप्रश्नद्वयस्योत्तरमुक्तमिति ज्ञेयम् । श्रीकृष्णावतारप्रयोजनकथनेन तन्मूलकतच्चरितप्रश्नस्याप्युत्तरकथनसिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

श्रीवीरराघवः

॥ यद्वा ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणाः स्युरित्यादिनासर्वकारणात्परम पुरुषादेवोपास्यमानाच्छ्रेयांसिकारणत्वेनोपास्यत्वमोक्षप्रदत्वादीनां"कारणंतुध्येयश्शंभुस्तस्यैवस्तुरित्यादिप्रमाणैरेकनिष्ठत्वावगमात् नतुब्रह्मरुद्रादिभ्यः तेषां कर्मवश्यत्वसुखदुःखादिभोक्तृत्वादिनोपासकतुल्यत्वादितिसूचितम् ॥ अथतदुपपादनायसर्वजीवानांपरमपुरुषसृष्टकर्मानुगुणकरणकलेवरादिसंबंधप्रयुक्तकर्तृत्वभोक्तृत्वमेवांकर्मवश्यत्वप्रयुक्तत्वेनौपाधिकत्वंस्वभावतस्तु ज्ञानैकाकारत्वंचेत्याह ॥ सएवेत्यादिचतुर्भिः यथोक्तस्यार्थःतयेतिवसादित्वात्ममायाविलसितेपुरचितेषुपधुगुणेषुगुणकार्येषु ब्रह्मादिशरीरेष्वंतःप्रविष्टोजीवइतिशेषः पुमानित्यस्योत्तरश्लोकादपकर्षोत्याविज्ञानेनअधर्ममूलज्ञानेनविजृंभितः देहात्मत्वेनाभिमन्यमानइत्यर्थः गुणवानिवदेवत्वादिधर्मवानिवाभाति देवोहं मनुष्योहंकृशोहं स्थूलोहमित्यभिमन्यतइत्यर्थः इवशब्देनवस्तुतोदेहविलक्षणस्तद्गतधर्मैरस्पृष्टएवेतिसूच्यते ॥ ३० ॥

---

१ भावयत्येषइति लीलावतारानुगत इति च विजयध्वजः ॥

श्रीवीरराघवः

तदेवदृष्टांतेनोपपादयति यथेति यथैकएववन्हिःस्वयोनिषुस्वाभिव्यक्तिस्थानेषुदारुष्वर्पादिष्वभिव्यक्तोनानेवभाति सार्घत्वपार्श्वत्वादिभेदेनभाति इवशब्देनवस्तुतोवन्हित्वरूपेणैक रूपएवएवंविश्वात्माविश्वस्याचेतनजातस्यात्मा पुमान्जीवोपिभूतेषुदेवादिशरीरेषुनानेवभातिदेवोहंमनुष्योहमित्यादिरूपेण नानाभातिवस्तुतोज्ञानैकाकारेणैकरूपएवेत्यर्थः ॥ पुमानितिजात्यभिप्रायकएकवचनिर्देशः "एकोव्रीहिः सुसंपन्नःसुपुष्टंकुरुतेप्रजाइत्यत्रव्रीहिशब्दवत्एवंचजीवैकत्वप्रसंगोनकार्यः ॥ दृष्टांतेपिवन्हित्वेनैकोपिनव्यक्तिभेदोभिप्रेतः नचैवमेकैकस्यजीवस्यदेवादिशरीरस्थस्य युगपन्नानाप्रतिभानाभावादितिवाच्यम् एककएवजीवःक्रमेणदेवमनुष्यादिशरीराण्युपाददानः देवोहंमनुष्योहमित्याभातीत्येवमभिप्रायात् नहिदृष्टांतेपितांशस्यवन्हेःपार्श्वत्वेनभानमस्ति ॥ ३३ ॥

असौजीवःगुणमयैः सत्त्वादिगुणत्रयात्मकभगवन्मायापरिणामरूपैः पृथिव्यादिभूतगंधादितन्मात्राज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियांतः करणैर्भावैःपदार्थैः स्वनिर्मितेषुस्वकर्मानुसारेण निर्मितेषुभूतेषुदेवादिशरीरेषु निविष्टःगुणान्शब्दादिविषयान् भुंक्तेतन्निमित्तानिकर्माणिच पुण्यापुण्यरूपाणिकरोतीतिचविवक्षितंचोदितव्यम् यद्यातयाविलसितैर्भित्यादिभिः केवलंपरमात्मैवप्रतिपाद्यतेतदाविज्ञानेनेत्यस्यसंकल्परूपज्ञानेनेत्यर्थःपुमान्परमपुरुषः गुणान्भुंक्तेइत्यस्यलीलारसरूपान्गुणान्भुंक्तेइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तदेवंपुंसामेकांततः श्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसीत्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ सूतजानासिभद्रंतेइत्यादिना श्रीकृष्णावतारंतच्चरित्रंतदितरावतारांतच्चरित्रादिकंचपृष्टंतत्रश्रीकृष्णावतारंतच्चरित्रादिकंविशिष्यदशमैकादशस्कंधाभ्यांसर्वावतारांस्तच्चरित्राणिचविशिष्यतत्रतत्रतृतीयादिषुचिवक्षुस्तावत्समासतः सर्वावतारसाधारणंप्रयोजनमाह भावयतीति एषसर्वेश्वरोलोककरणभूतत्वेनलोकान्भावायरक्षणायएषांश्चेतनानुज्जीवयितुंसत्त्वेनोपलक्षितः शुद्धसत्त्वमूर्तिःतिर्यङ्नरसुरादिषुलीलावतारेष्वनुरतोभवतिभावयतीतिपाठेलोक भावनोलोकस्रष्टापएषसर्वेश्वरः तिर्यगादिषुमत्स्यादिषुमध्येलीलाया अवतारास्तेष्वनुरतः लीलावतारैर्मेकेष्वनुरतोवासत्त्वेनलोकान् भावयतिश्रायतिसाधुपरित्राणायमत्स्याद्यवतारंधत्तइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतिप्रथमेटीकायां द्वितीयः ॥ २ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

उत्तराध्यायेअयाख्याहीतिप्रश्नंपरिहरिष्यन्तदर्थसंक्षेपतोदर्शयतिभावयन्निति लोकभावनःजगदुत्पादकःसत्त्वेनगुणेनइतरगुणानभिभूयलोकान्भावयन्पालनेनवर्धयन्नेषपरपुरुषस्तिर्यङ्नरसुरादिषुतिर्यग्वराहादिजातिषुनरेषुमनुष्येषुदेवेषुआदिशब्दात्स्तंभादिषुलीलावतारानुगतोभवतीतिविशेषणान्वयःलीलयैवावतारान्अनुगच्छति । ननुपूर्वकर्मणा योयोवतारोजगदवनादावनुकूलःस्यात्तंतमवतारंगृह्णातीत्यस्मिन्नर्थेअनुशब्दः ॥ ३५ ॥

इतिश्रीभागवतेप्रथमस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

भावयतीति विष्णुरिति ज्ञेयम् । एतेन पूर्व्वोक्तेषु ब्रह्मत्वादिषु त्रिषु परमात्मत्वं दर्शितम् । अन्ये द्वे दर्शयिष्येते ॥ ३४ ॥
इतिश्री मद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सुबोधिनी

एवं भोगलक्षणलीलामुपपाद्यतत्सिद्धयेपालनलक्षणलीलामाह । भावयतीति । भावयति पालयति एष एव जीवरूपेण अभिन्नः पालनेसत्त्वगुणएकएवकरणं लोकान्भुवनजनरूपान् अथवा । सत्त्वेनभावयति । सत्त्वयुक्तान्करोतीत्यर्थः । उभयत्रहेतुमाह । लीलावतारानुरतइति । अवतारैर्दैत्यानां वधंविधायसर्वलोकान् पालयति । अवतारैश्चरित्राणि विधायसर्वान् लोकान् सत्त्वयुक्तान् करोतिमुक्तये । ननु सत्त्वमात्रेणकथंमुक्तिः अवतारैर्वाकथं पालनं । तत्राह । लोकभावनइति । लोकैर्भावनं यस्येतियुक्तिप्रकारः । अवताराणामविद्यमानदशायामपि भावनैवसर्वानिष्टनिवृत्तेः पालनमित्यर्थः । अथवालोकान् भावयतीति । सर्वदालोकानांचिंतया । तेषामेवदुःखनिवारणाय अवतारान्कृत्वापालयतीत्यर्थः । ननुकथंतमः प्रकृतिषुलीलेत्यत आह । अनुरतइति । यथाजीवास्तत्रतत्ररताः एतिव्यतिरेकेण तादृशशरीराभावात । तद्वत्स्वयमपिरतइत्यर्थः । देवादयः सत्त्वादिभेदाः आदिशब्देनमिश्रभेदाः अनंतेष्वेकेष्वपि सर्वेषुभगवदवतारोज्ञातव्यः । वक्ष्यतिच । अवताराह्यसंख्येयाइति देवेषुवामनः तिर्यक्षुमत्स्यादयः नरेषुरामादयः मिश्रेषु नृसिंहादयइति ॥ ३४ ॥
इतिश्री भागवते सुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षित विरचितायां
प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्याय विवरणम् ॥ २ ॥

57

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

एवमन्तर्यामिणः प्रतियोगिमानात्वेन मानात्वमौपाधिकमुक्तम् । भगवतस्तु विनैवोपाधिम् नित्यैव लीलया स्वरूपेणैव नानात्वमाह । भावयति पालयतीति । यद्वा लोकान् भागवत- स्वप्रेमयुक्तान् करोतीति सर्व्वावतारसाधारणप्रयोजनम् । लोकभावनः यतो लोककर्त्ता ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्
द्वितीयः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अथभूतआत्मासिमर्द्दते भगवान्सात्वतांपतिः देवक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षयेति प्रश्नस्योत्तरमाहभावयतीति लोकभावनः लोकान्भावयति । उत्पादयतीति सतथासर्वलोककारणभूतः "यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहं परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम्इति श्रीमुखवचनात् देवतीर्यङ्नरादिष्वाविर्भावस्थानेषुसत्त्वेन नियम्यगुणेनोपलक्षितः लीलावतारानुरतः लीलावतारैर्वामनवराहादिरूपैरनुरतस्तत्तत्कालेधर्मत्राणायर्थमुद्यतोभवतियः । एवंभयञ्चिर्देवक्यांवसुदेवस्य जातोयस्यचिकीर्षयेतियस्यचिकीर्षितं पृष्टंसभगवान् लोकान्भावयतिस्मदेवक्यांजातः सन्निविशेषः ॥ तत्रकांश्चित्पुत्रत्वादिनासुखयतिस्मकांश्चिदनैश्वर्यदानेनपालयतिस्म कांश्चिदसुरादिभ्यः कांश्चित्संसारभयात् नानाशास्त्रार्थोपदेशेन पालयतिस्मविस्तरस्तुदेवक्यामाविर्भावप्रयोजनंकुंतीस्तुतौद्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥

इतिश्रीमद्भागवतसिद्धांतसिद्धांतप्रदीपेप्रथमस्कंधीयेद्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

सब लोकों के कर्त्ता यह भगवान् देवता मनुष्य तिर्यग्योनियों में लीला के अवतारों में अनुरक्त होकर सत्त्व गुण से सब जीवों को पालन करते हैं ॥ ३४ ॥

इति प्रथम स्कंध का दुसरा अध्याय ॥ २ ॥

——:-*-:——

तृतीयोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।　जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥ १ ॥
यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः ।
नाभिह्रदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजाम्पतिः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अवतारकथाप्रश्ने तृतीये तु तदाभिधा । पुरुषाद्यवतारोक्त्या तत्कथा च विवर्ण्यते ॥ ० ॥

यदुक्तं अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभा इति तदुत्तरत्वेनावताराननुक्रमिष्यन् प्रथमं पुरुषावतारमाह जगृहे इति पञ्चभिः । महदादिभिर्महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैः सम्भूतं सुनिष्पन्नमेकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि इति षोडशकला अंशा यस्मिन् तत् । यद्यपि भगवद्विग्रहो नैवम्भूतः तथापि विराड्जीवान्तर्यामिणो भगवतो विराड्रूपेण उपासनार्थमेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

कोऽसौ भगवानित्यपेक्षायां तं विशिनष्टि यस्येति । यस्याम्भसि एकार्णवे शयानस्य विश्रान्तस्य तत्र योगः समाधिस्तद्रूपां निद्रां विस्तारयतः नाभिरेव ह्रदः तस्मिन् यदम्बुजं तस्मात् सकाशात् ब्रह्मा आसीत् अभूत् । पाद्मे कल्पे स पौरुषं रूपं जगृहे ॥ २ ॥

दीपनी ।

अथाख्याहीति पूर्व्वाध्यायस्य अष्टाविंशश्लोकः ॥ १—८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवंप्रथमेध्यायेप्रश्नःकृतः द्वितीयेतुसर्वप्रवर्त्तकभगवद्भक्तेरेवमोक्ष प्रदत्वाद्भगवदीयप्रबंधएवश्रोतव्य इतिस्थापितमवतारप्रयोजनं चोपक्षिप्तम् ॥ अथभगवदवतारविशेषांतच्चरितानि विस्तरेणोपरिविवक्षतासूतेनभगवतोनेकेवताराः संतिइतिप्रतिपाद्यतेतृतीयाध्यायेजगृहे इत्यादिना अवताराश्चद्विविधाः अनुप्रवेशावताराःस्वेनरूपेणावताराश्चेति अकर्महेतुत्वाविशेषादुभयत्रावतारशब्दप्रयोगः कृतःद्विविधान पितान्वक्तुंतदुपयोगित्वेन प्रथमंचेतनमिश्रंप्रकृतिप्राकृतजातमेकंशुद्धसत्त्वमयमपरं चेतिरूपद्वयंभगवतोस्तीतिविवक्षन्पूर्वं प्रकृतिप्राकृता त्मरूपपरिग्रहमाह ॥ जगृहइतिपुरुषाः क्षेत्रज्ञास्तत्संबंधिपौरुषंतन्मिश्रमित्यर्थः एकादशेंद्रियपंचभूतात्मकः षोडशकलायस्मिंस्तत्तथामह दादिभिः संभूतंरूपमहङ्कारणं समष्टितत्त्वजातमिहरूपशब्देन विवक्षितंसमुदायस्यमहदादिभिः संभूतमित्युक्तंलोकसिसृक्षयाजगृहे ब्रह्मांडतदंतर्वर्तिकार्यजातसिसृक्षयारूपं जगृहेइत्यर्थः ॥ १ ॥

अथस्वासाधारणंरूपमाहयस्येतिप्रथमस्येतिशब्दस्ययोर्थःसतद्बाह्यतितच्छब्देनपरामृश्यतेद्वितीयंतुयस्येतिपदंचतुर्मुखपरंचतुर्मुखशरीरा द्विदेवमनुष्यादिसृष्टिः पुराणांतरेषुब्रह्मायस्यावयवसंस्थानैर्यच्छरीरावयवपरिणामैर्देवमनुष्यादि लोकविस्तरः सब्रह्मादिभिर्मरीच्या दीनांपतिः यस्यांभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः अनिरुद्धस्यनाभिह्रदांबुजादासीत्तद्भगवतोरूपमूर्जितं विशुद्धंसत्त्वंशुद्धसत्त्वमयमिति श्लोकद्वयस्यैकवाक्यम् तत्स्वरूपस्यज्ञानदृश्यमपरिच्छेद्यत्वंसर्वावतारनिदानत्वंचाहयस्याम्भसीतिसार्द्धेन यद्वाजगृहइत्यादिश्लोकानामेवमर्थः अजडेष्वनुप्रवेशरूपेणचद्विविधावतारेतत्र प्रथमस्यदेवादिष्वनुप्रवेशरूपत्वात्तत्रवक्तव्यस्वभावात्स्वेनरूपेणावतारोपयोगिदिव्य मंगल विग्रहयोगउच्यतेयस्यानिरुद्धस्यावयवसंस्थानैः शरीरभूतप्रकृत्येकदेशपरिणामैर्लोकविस्तरः कल्पितस्तस्यभगवतोरूपंशुद्धसत्त्व मयमूर्जितमुत्कृष्टमित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

भावयत्येषसत्त्वेनेतिद्वितीयाध्यायांतेसूचितानवतारान्कथयितुंप्रथमतःपरमपुरुषाख्यभगवदभिव्यक्तिप्रकारमाह जगृहइति ॥ भगवा नादौलोकसिसृक्षयामहदादिभिःसंभूतंषोडशकलंपौरुषंरूपंजगृहेइत्येकान्वयः प्रलयकालीनस्वगूढकतमः पानेनपरमपुरुषाख्यंनिजंरूपमावि ष्कृतम् । नतुविराड्रूपंमहदादिभिःप्रलयकालेस्वोदरनिविष्टैर्महदहंकारादिसप्तप्रकृतिविकृतिभिः शरीरस्थानीयादिभिःसंभूतंसहितं कला

श्रीविजयध्वजः

अपंचभूतानिज्ञानकर्मेन्द्रियाणिच पंचपंचमनश्चेतिषोडशोकाब्रह्यपिभिरितिषोडशकलाअंतर्गतायस्मिन्निततत्षोडशकलम। "यस्मिन्नेताः षोडशकलाःप्रभवंतीतिश्रुतेःप्राणादिषोडशकलासहितंवा ॥ सिसृक्षयासृष्टीच्छया। यःप्राक्जगत्संहृत्यसूक्ष्मरूपतयास्वोदरेनिवेश्य प्रलयोदकेशेषपर्यंकेश्रीभुजांतर्गतः प्रकृतिमयतमसानिगूढःस्थितःसएवपरमपुरुषः पुनरुत्पत्तिकाले स्वगृहकंतमःपीत्वाऽऽत्मानंप्रकाशितवानित्येतदेवात्रपुरुषरूपग्रहणमभिप्रेतं रायकृष्णादिबह्लोकव्यक्त्यभिप्रायोपीत्युक्तंभवति ॥ १ ॥

एवंस्वगूहकतमःपानेनप्रकाशितः परमपुरुषःमहदादितत्त्वान्युत्पाद्यतैर्ब्रह्मांडंसृष्ट्वातदंडांतःप्रविश्यांतरुदकेशेषपर्यंकशायीनाभेर्लोकात्मकंपद्मंनिर्माय पद्मनाभनामाभूत्वातस्मात्पद्माच्चतुर्मुखमस्राक्षीदित्याह यस्येति अंभसिशयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः यस्यभगवतःनाभिहृदांबुजाद्विश्वसृजांदक्षादीनांपतिर्ब्रह्माआसीत् ॥ २ ॥

क्रमसंदर्भः।

ननु पूर्व्वं ब्रह्मादितया त्रिधैव तत्त्वमेकमुक्तम। तत्र ब्रह्मणः किम लक्षणं भगवत्परमात्मनोर्वा तत्र तत्र विशेषः कश्चिद् वा किमस्तीति श्रीशौनकादिप्रश्नमाशङ्क्य ब्रह्मेति परमात्मेत्यत्र यो भगवान् निर्दिष्टः स एवेदमित्यादौ च यस्यैवाभिर्भावा महत्स्रष्ट्रादयो विष्णुपर्यन्ता निर्द्दिष्टाः स भगवान् स्वयं श्रीकृष्ण एवेति पूर्व्वदर्शितशौनकाद्यभीष्टनिजाभिमतस्थापनाय परमात्मनो विशेषानुवादपूर्व्वकम् दर्शयितुं तत्प्रसङ्गेनान्यानवतारान् कथयितुं तत्रैव ब्रह्म च निर्द्देष्टुमारभते जगृह इति। यः श्रीभगवान् पूर्णषडैश्वर्यत्वेन पूर्व्वं निर्दिष्टः स एव पौरुषं रूपं पुरुषत्वेनाम्नायते यद्रूपं तदेवादौ सर्गारम्भे जगृहे प्राकृतप्रलये स्वस्मिन् लीनं सत् प्रकटतया स्वीकृतवान्। किमर्थम् तत्राह लोकसिसृक्षया। तस्मिन्नेव लीनानां लोकानाम् समष्टिव्यष्ट्युपाधिजीवानाम् सिसृक्षया प्रादुर्भावनार्थमित्यर्थः। कीदृशं सत् तद्रूपं लीनमासीत्तत्राह महदादिभिः सम्भूतं मिलितम। अन्तर्भूतमहदादितत्त्वमित्यर्थः। "सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगेत्यादौ हि सम्भवतिर्मिलनार्थः। तत्र हि महदादीनि लीनान्यासन्निति। तदेवं "विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः। एकन्तु महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम। तृतीयं सर्व्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते" इति। नारदीयतन्त्रादौ महत्स्रष्टृत्वेन प्रथमं पुरुषाख्यम् रूपं यत् श्रूयते (तस्मिन्नाविरभूल्लिङ्गे महाविष्णुर्जगत्पतिरित्यादि। नारायणः स भगवानापस्तस्मात् सनातनात्। आविरासन् कारणार्णोनिधिः सङ्कर्षणात्मकः। योगनिद्राम् गतस्तस्मिन् सहस्रांशुः स्वयम् महानित्यादि) यच्च ब्रह्मसंहितादौ कारणार्णवशायिसङ्कर्षणत्वेन श्रूयते। तदेव जगृह इति प्रतिपादितम। पुनः कीदृशम् तद्रूपं तत्राह षोडशकलं तत्सृष्ट्युपयोगिपूर्णशक्ति इत्यर्थः। तदेवं यस्तद्रूपं जगृहे स भगवान्। यत्तु तेन गृहीतं तत्तु स्वसृज्यानामाश्रयत्वात् परमात्मेति पर्यवसितम ॥ १ ॥

तस्य पुरुषरूपस्य विसर्गविधानत्वमपि प्रतिपादयितुमाह सार्धेन। यस्याम्भसि शयानस्येति। यस्य पुरुषरूपस्य द्वितीयेन व्यूहेन ब्रह्माण्डे प्रविश्य अम्भसि गर्भोदके शयानस्येत्यादि योज्यम। अत्र टीकायाम पाद्म इत्यत्र ब्राह्म इति वाच्यम (पुरुषावयवैर्लोकरचनोक्तेः) ॥ २ ॥

सुबोधिनी।

निरूपिताःपंचलीलाः फलसाधननिर्णये तृतीयेत्ववशिष्टानामवतारधर्मिणाम (१) कृष्णावतारकार्यार्थंनसुतोज्ञातवान्स्फुटम् अतः साधारणंप्रोक्तंनिर्णयश्चतथाधिकः (२) षट्प्रश्नपूर्णतेनचस्तुतः पंचपूरणम् अथास्याहिहरेर्धीभक्तिपृथक्तयावतारप्रश्नात् अध्याये तेरणावतारानाहजगृहेइतिषड्विंशत्या। अवतरणमवतारः व्यापिवैकुंठात्भगवतः प्रपंचसमागमनंतत्रयद्यप्यक्षरकालकर्मस्वभावावतरणमस्ति तथापितेषुद्वैतरूपतावस्तइतिनावतारत्वंलीलाविदधतः स्वैरमितिप्रश्नेविशेषकथनाच्च। नहि तेषुस्वेच्छास्तिभूतलीलाद्विविधासाक्षात्परंपराभेदेनभौतिकलीलापिद्विविधाब्रह्मांडं निर्मायानिर्मायचनिर्माणपक्षेपि यथादशरथपुत्रेषुकश्चिदवतारः कश्चिन्नतथाविश्वसृजांगर्भोविराट् कदाचित्ब्रह्मशरीरंकदाचिज्जीवशरीरं तत्रब्रह्मशरीरपक्षेतत्स्थानांमुक्तिः सुलभाअतःप्रथमंपुरुषावतारत्वमाह पंचभिः अत्रतादृशाधिकारिजीवस्याभावात् स्वयमेवपुरुषोजातः विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यानीत्यपिपतादृश विषयंपुरुषशब्दस्त्रेधाव्युत्पद्यतेपुरिवसतीति पुरसुपतीतिपुरआस्तइतिच पुरासइति आकारेव्यत्ययोबहुलमित्युकारः अस्मिन्पक्षेनशरीरसंबंधः प्रथमपक्षेनसंप्रसारणत्वेडपदाहइति प्रथमेजीवोऽपिभवतिद्वितीयतृतीययोस्तु भगवानेवभवति तत्रद्वितीयमाह तत्रायः पिंडेभिन्नरिवअडजत्वादंतरेव सर्वनिर्माणंसर्वेस्यापि मुक्तिदानार्थमितिअस्यब्रह्मांडस्यपुरुषाकृति रूपत्वंनपुरुषत्वंममायतनमुत्तमामितिवचनात् शुद्धसत्त्वात्मकंब्रह्मशरीरमिव पुरुषरूपंतत्त्वैर्निर्मितंस्वयंगृहीतवान् अधिकारिव्यावृत्त्यर्थंभगवानिति अप्सुबीजब्रह्मांडवैलक्षण्यायाहमहदादिभिरिति महदहंकारपंचतन्मात्राभिः सप्तभिः एकादशेन्द्रियाणिपंचमहाभूतानिचषोडशकलाः एवंप्राकृतिकोगणस्त्रयोविंशः अस्यांसृष्टौप्रकृतिपुरुषौस्वयमेवअतोनाकिंचिदवशिष्टमित्याहि आद्यासृष्टिः द्वितीयादिसृष्टावधिकारिपुरुषार्थंब्रह्मांडदेहः परिगृहीतः ॥ १ ॥

ननुकानुपपत्तिः कीदृशस्यकर्तृत्वमित्यतआहयस्यांभसीति ॥ नेदंदैनंदिनप्रलयशयनं किंतुवैष्णावतंत्रोक्तंचतुर्मूर्तिसृष्टिहेतु भूतनारायणशयनंतदुक्तम आसीदुदारगुणावरिधिरित्यादौ सहिस्वोदरस्थान्जीवान्निर्मिमीतेतत्रोदरात्सर्वथाबहिर्निर्गमनेसायुज्यसृष्टिवदयुक्तं स्यात् अतोब्रह्मांडरूपंद्वितीयंकोशमुत्पाद्यतत्रसर्वान्सृजतिनत्वस्यशयनपरित्यागेनसृष्टिकरणे महान्क्लेशइत्याशंक्यशयानादेवसर्वंजातमित्याह अंभसिशयानस्येति भगवान्शयानएवस्थितः अंभसीतिशीतलकोमलत्वेशय्यायाः सूचिते ननुशयनंनामस्वरूपविस्मरणंनमायायासभगवतोवासमीपगमनंतत्कथंभगवति संभवतीत्याशंक्याह योगनिद्रामितिनहिभगवान्शेतेवस्तुतः अस्तिचयोगभूतनिद्राकाचिच्छक्तिः साहिजीवानांक्लेशनाशिनीस्वसमीपेचानयतिगुणांश्चप्रकटीकरोतितामल्पभूतांस्वरूपेप्रसार्यमहतींकार्यक्षमांच सृष्ट्युपयोगायकरोतीत्यर्थः

सुबोधिनी।

तद्वीर्य्ययतमानैरेवसृष्टिः क्रियतइतिभावः तथाभगवत्यपिज्ञातमित्याह नाभिहृदाम्बुजादितिउदरस्थजगज्ज्ञापनायनाभिपद्मपंकजारोपाय- मूढः अंबुजंचत्रैलोक्यात्मकंतेनभगवतो माहात्म्यमपिसूचितं प्रथमकार्य्यत्वात्ब्रह्मशब्दवाच्यएवकर्तृत्वेनस्वातंत्र्यस्थानाय पुल्लिंगनिर्देशः ततोमरीच्यादयोपिजाताःतेषामयमाज्ञापकश्चजातइत्याह विश्वसृजांपतिरितिपतिशब्देन अनुल्लंघ्यातस्याज्ञेतिसूचितम् अनेनाहिशयना- देवसर्वलोकाउत्पन्नाइत्युक्तम् ॥ २ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती।

अवतारकथा गृहीत्यस्योत्तरतयोच्यते । भगवान् जन्मकर्म्मभ्यां तृतीयेऽनेकमूर्त्तिमान् ॥ ० ॥ पूर्व्वाध्यायान्ते लीलावताराननुरत इत्यु- क्तम् । तत्र कास्तस्य लीलाः के वा अवतारा इत्यपेक्षायां प्रथमं पुरुषावतारमाह जगृहे इति पञ्चभिः । पौरुषं पुरुषाकारं पुरुषसंज्ञं वा । ननु जगृहे इति चेदुच्यते तर्हि तद्रूपं पूर्व्वम् नासीदित्यवगत्या तद्रूपस्यानित्यत्वं प्रसक्तमित्यत आह सम्यग्भूतं परमसत्यम् पूर्व्वंपूर्व्व- मपि सदैव स्वरूपेण स्थितमेव । तत् जगृहे लोकसृष्ट्यर्थमुपादत्ते ग्रहणस्य विद्यमानवस्तुविषयत्वात् । घटस्याविद्यमानत्वे घटं जग्रा- हेति प्रयोगादर्शनाद्यराजा सेनान्यम् दिग्विजिगीषयास्वसङ्गे जग्राहेतिवत् । "पुंके क्षमादावृते भूतं प्राणयतीतिस्मे त्रिष्विल्यमरः उक्तरत्रापि स एव प्रथमं देव इत्यादौ सर्व्वत्र सम्भूतमिति पदमनुवर्त्तनीयम् । महदादिभिर्महत्तत्वाहङ्कारादिभिर्लोकानाम् समष्टिव्यष्टीनाम् भुव- नानां वा या स्रष्टु मिच्छा तया षोडशैव कला यस्मिन्निति राकाचन्द्रमिव मत्स्यकूर्म्माद्यवतारानपेक्ष्य परिपूर्णमित्यर्थः । "कला तु षो- डशो भाग" इत्यभिधानात् । अत्र योऽयं भगवान् स परव्योमाधिनाथः । तेन गृहीतंयत् षोडशकलं रूपम् स महाविष्णुः प्रकृतीक्षणकर्त्ता- सङ्कर्षणांशः कारणार्णवशायी प्रथमः पुरुषो भागवतामृतोक्तयुक्त्या ज्ञेयः ॥ १ ॥

यस्य पुरुषस्य अम्भसि स्वरोमकूपस्थब्रह्माण्डान्तरे एकैकप्रकाशेन प्रविश्य स्वसृष्टे गर्भोदे शयानस्य योगः समाधिस्तद्रूपां निद्राम् विस्तारयतः । यस्य नाभिहृदाम्बुजस्य अवयवानां संस्थानैः प्रदेशविशेषैर्लोकविस्तरः पातालादिसत्यान्तभुवनविन्यासः । इत्यत्र पद्मनाभः प्रद्युम्नांशो गर्भोदशायी द्वितीयो ज्ञेयः । यस्तु पूर्व्वाध्याये हरिर्विरिञ्चिहरेति संज्ञा इत्यत्र हरिरिति पठितः स क्षीरोदशायी अनिरुद्धांशस्तृतीयः पुरुषो ज्ञेय इति पुरुषत्रयम् । अत्र प्रथमः प्रकृतेरन्तर्यामी । द्वितीयः समष्टिविराजः । तृतीयो व्यष्टीनामिति । अत्र एवांशेनान्तर्यामिणः । तदुक्तं । 'एकन्तु महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्व्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति । एवञ्च- तत्प्रकरणव्यञ्जिता महाविष्णोर्लीलाकथापरिपाटी चेयम् । यर्हि तस्य पुनरपि प्रदेशविशेषे शयनेच्छा अजनिष्ट तदा कारणार्णवे शयान एव स्वनिश्वासनिष्क्रमणप्रथमक्षणे स्वशक्तिं मायामैक्षिष्ट । तया च तदिङ्गितज्ञया तदिच्छाबललब्धसामर्थ्यया महत्तत्वादि- तत्त्वानि स्वत एव निष्काश्य ब्रह्माण्डं तैः सृष्ट्वा स्वप्रभुर्विज्ञाप्यते स्म हे नाथ शयितुमागच्छेति । ततोऽसौ तत्र गत्वा निमिषमात्रं शयित्वा यदैव पुनरागतवान् तदैव तद्ब्रह्माण्डं शयनमन्दिरं निर्म्माल्यमिव मायैव स दूरीचकार । पुनरपि नवीनमन्दिरे तं शाययितुमेवञ्च ब्रह्मणः परार्द्धद्वयं गच्छति स्म । यदुक्तं तृतीये निमेष उपचर्यत इति ॥ २ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

अथाख्याहिहरेर्धीमद्भवतारकथाः शुभाइत्यस्योत्तरमाह जगृहेइत्यादिनाभगवान्स्वाभाविकैश्वर्यादिगुणवान् महदादिभिः संभूतं- संजातम् षोडशकलम् एकादशेन्द्रियाणिपंचमहाभूतानिषोडशकलाः अंशाःयस्मिन् तत् पौरुषंपुरुषाः क्षेत्रज्ञास्तत्संबंधिनिखिलब्रह्मा- वालयम् पुरुषस्यस्वावतारस्यानियम्यंवा समष्टिकार्यात्मकव्यष्ट्युपादानभूतम् रूपम् लोकसिसृक्षयाजगृहे तस्यहिपुरुषावतारस्यशरी- रत्वयैक्षेयम् तत्रैकंसूक्ष्मं अतःपरंयदव्यक्तमितिवक्ष्यमाणम् द्वितीयंविराडाख्यम् तृतीयमप्राकृतम् तस्यचपुरुषनारायणानिरुद्धादीनिनां- मानिविराट्शरीरेवर्तमानत्वात्तस्यवैराजइत्युच्यते शरीरत्वात्तेनभेदविवक्षयाविराडित्युच्यते एतत्सर्वं द्वितीयस्कंधे स्फुटीभविष्यति । १ । ततएवब्रह्मोत्पत्तिमाह यस्येति तदुक्तंमोक्षधर्मेश्रीशुकेन तपोयज्ञश्रद्धाचपुराणः पुरुषोविराट् अनिरुद्धइतिप्रोक्तोलोकानांप्रभवा- व्ययम् ब्रह्मोतिरात्रिक्षयेप्राप्तेतस्यह्यमिततेजसः प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मंपद्मनिभेक्षण ततोब्रह्मासमभवदित्यादि ॥ २ ॥

भाषा टीका।

सूतजी बोले भगवान ने प्रथम लोक सृष्टि इच्छा से महान् अहंकार पंच तन्मात्रों से बना हुआ ग्यारा इंद्रिय पंच महाभूत इन सो- रह अंशों वाला पौरुष रूप को धारण किया ॥ १ ॥

सो कौन हैं सो कहते हैं जिनके एक समुद्र में शयन के समय तथा योग निद्रा बिस्तार के समय में नाभि रूप हृदमें उत्पन्न कम- ल में से प्रजापतिन के पति ब्रह्मा उत्पन्नहोते भये ॥ २ ॥

यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः ।
तद् वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥ ३ ॥
पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कीदृशं रूपं जगृहे तदाह यस्येति । ननु कीदृशो विग्रहस्तस्य योऽम्भसि शेते स्म । तदाह । तत्तस्य भगवतो रूपं तु विशुद्धं रजआद्यसम्भिन्नम् अतएवोर्जितं निरतिशयं सत्त्वम् ॥ ३ ॥
एतच्च योगिनां प्रत्यक्षमित्याह पश्यन्तीति । अदभ्रम् अनल्पं ज्ञानात्मकं यच्चक्षुस्तेन । सहस्रम् अपरिमितानि यानि पादादीनि तैरद्भुतम् । सहस्रं मूर्धादयो यस्मिन् तत् । सहस्रं यानि मौल्यादीनि तैरुल्लसत् शोभमानम् ॥ ४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

पश्यंतीति अतएतदानिरुद्धाख्यं रूपमदभ्रचक्षुषाऽनल्पज्ञानेनमनसापश्यंति "मनसातुविशुद्धेनदृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरित्याद्युक्तरीत्यायोगपरिशुद्धमनसापश्यंतीत्यर्थः प्रत्येकंसहस्रसंख्याकैः पादादिभिरद्भुतंतथाप्रत्येकंसहस्रंमूर्धादयोयस्मिंस्तत्तथाश्रवणश्रोत्रेसहस्रेणमौलिभिः किरिटैरंबरैर्वस्त्रैश्चकुंडलैश्चोपशोभमानंरूपंभवतीति ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अयवपुनर्ब्रह्मांडेनाभ्याआसीदंतरिक्षमित्यादिना अंतरिक्षादिलोककल्पकावयववान्पुरुषाख्योऽवततारेत्यभिप्रेत्याह यस्येति पातालमित्यादिलोकविस्तरःचतुर्दशभुवनविस्तरःयस्यपुरुषनाम्नाअवतीर्णस्यावयवसंस्थानैश्चरणाद्यवयवविन्यासैः कल्पितःतदुत्पन्नत्वेनतदाधारत्वेनविद्वद्भिर्निरूपितःनतुतदात्मत्वेनसच्चिदानंदरसब्रह्मचैतन्यमविद्यादर्पणेप्रतिबिंबितंसजीवइत्यभिधीयते तदेवब्रह्मवशीकृतमायमीश्वरइति तत्रसच्चिदानंदब्रह्मलक्षणपुरुषोभगवानीश्वरःपौरुषंरूपंजगृहेपौरुषंविराट्रूपंस्वमायया कल्पितंमहदहंकारादिभिःसंभूतमुत्पन्नमंतएव पंचभूतादिषोडशकलोपेतं किमर्थं अनेनलोकसिसृक्षया कोसौभगवानित्यपेक्षायामाह यस्येति स्वमायापरिणतभूतसूक्ष्मेषुशयानस्य तत्तद्रूपेणव्याप्तस्ययोगनिद्रांजगत्कारणमायाशक्तिवितन्वतोविस्तारयतःसृष्टौप्रेरयतोयस्य नाभिह्रदांबुजातपंचीकृतभूतनिष्पन्नलोकपद्मात् ब्रह्माऽसीद्यस्यब्रह्मोत्पादकजगत्पद्मस्यावयवविन्यासैःपद्मदलायमानैर्लोकविस्तारःकल्पितः । नवस्तुतःसत्यः । तद्भगवतस्त्रैलोक्यात्मकं प्रथमंरूपमितिकेचित्तद्दूषयति तदिति भगवतस्तद्रूपंपुरुषादिरूपत्रयंविशुद्धंनिर्दोषमूर्जितमुद्रिक्तंसत्त्वंसंपूर्णबलज्ञानादिसर्वगुणसमूहं वा इतिपदेनपरकृतापव्याख्यानस्यप्रमाणविरोधंचदर्शयति "निरनिष्टोनिरवद्यइतिश्रुतेर्नित्यनिरस्ताविद्याविलासस्यब्रह्मणोविद्यादर्पणेप्रतिबिंबीभूयजीवत्वंनघटते । नहिनित्यनिर्मुक्तशिरोवेदनोलीलयाकदाचित्तद्वान्स्यामितिकामयते पंचीकरणमपिस्वकल्पनामंतरेणनप्रमाणपद्वीमध्यास्तेअतउपेक्षणीयमेतन्मतम् ॥ ३ ॥
इतोपितन्मतमयुक्तमित्याह पश्यंतीति अदभ्रचक्षुषःपूर्णज्ञानाःब्रह्मादयः अदोरूपत्रयंपश्यंति कीदृशंसहस्रशब्दोऽनंतत्ववाचीप्रत्येकमभिसंबध्यते सहस्रंपादाऊरवश्चभुजाश्चआननानिचसहस्रपादोरुभुजाननानितैरद्भुतं सहस्रंमूर्धश्रवणाक्षिनासिकायस्मिन्तत्तथोक्तं सहस्रमौल्यंबरकुंडलैरुल्लसच्छोभमानं निरस्ताऽविद्यैरुत्तमाधिकारिभिर्ब्रह्मादिभिरपरोक्षतयाद्दृश्यत्वान्नैतद्रूपत्रयंमायाकल्पितमिति भावः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

व्यक्तत्वं प्राकट्यम् प्रद्युम्नादिति दोषःसूतेन स्वभेदविवक्षया प्रद्युम्नः पृथङ्नोक्तः । विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणीतिवत् सेयं प्रक्रिया द्वितीयस्कन्धस्य षष्ठे दृश्यते यथा । स एष आद्यः पुरुष इत्यादि पद्ये टीका । स एव आद्यो भगवान् यः पुरुषावतारः सद्य सृष्ट्यादिकं करोतीत्येषा । एवमाद्योऽवतारः पुरुषः परस्येतस्य च टीका । परस्य भूम्नः । पुरुषः प्रकृतिप्रवर्तकः । यस्य सहस्रशीर्षेत्याद्युक्तो लीलाविग्रहः स आद्योऽवतार इत्येषा । तथा तृतीयस्य विंशे दैवेनेत्यादिकं सोऽनुस्थलं सटीकमेवप्रकरणमत्रानुसन्धेयम् । तस्माद्विराट्त्वेन तद्रूपम् न व्याख्यातं तस्माच्च वासुदेवस्थानीयो भगवान् पुरुषादन्य एवेत्यायातम् । अथ तस्य रूपद्वयस्य सामान्यत एकत्वेन स्वरूपमाह तदिति । तत् श्रीभगवतः पौरुषं रूपम् । वै प्रसिद्धौ । विशुद्धोर्जितसत्त्वादिभिर्व्यक्तत्वात् शक्तिस्वरूपयोरभेदाच्च तद्रूपमेवेत्यर्थः । उक्तञ्च द्वितीयम् पुरुषव्यूहमधिकृत्य स्वरूपत्वं तद्रूपस्य । नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमित्यत्र । विशुद्धं जाड्यां शेनापि रहितम् स्वरूपशक्तिवृत्तित्वात् ऊर्जितं सर्व्वतो बलवत् परमानन्दरूपत्वात् । को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति श्रुतेः । तस्माद् साक्षाद्भगवद्रूपे तु कैमुत्यमेवायातम् ॥ ३ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तदेवम् पुरुषस्य द्विधा स्थानकर्म्मणी उक्त्वा स्वरूपतदाकारत्वैकप्रकारमाह पश्यन्तीति । अदः पौरुषं रूपम् । अदभ्रचक्षुषा भक्त्याख्येन । "पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेत्युक्तेः । "भक्तिरेवैनं नयतिभक्तिरेवैनं दर्शयतीत्यादिश्रुतेश्च । तत्रप्रथमपुरुषस्यसहस्रपादत्वं परमात्मसन्दर्भे व्यञ्जितम् । तृतीयस्य चतुर्थे तु द्वितीयम् पुरुषव्यूहमुपलक्ष्य वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेरिति दोर्दण्डसहस्रशाखमिति किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्गमिति च । तथा नवमस्य चतुर्दशे सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् । जातस्यासीत् सुतो धातुरत्रिः पितृसमोगुणैरिति ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

तेषांस्थानंवक्तुंलोकशब्दस्यभुवनवाचित्वात्तेषांजडत्वेनस्वतोजननाभावात् निद्रितस्यतज्जननमित्याशंक्यपुरुषशरीर स्थूलावयवा एवतथाविधाजातादृत्याह यस्यावयवसंस्थानैरिति ॥ सचयुक्तामध्येभावेतिष्ठतीतिज्ञायते वस्तुतस्तुजीवात्मकः सर्वकार्येषुनिर्दिष्टइति नयमूर्द्धगोलंदेहः यैर्यैर्यथायथास्थितैर्यैर्यैर्लोकास्तान्ग्रेवक्ष्यति पातालमेतस्यहिपादमूलमित्यादिभिः शरीरेलोकनिर्माणेलोकानामनित्यत्व माशंक्यनिराकरोतिविस्तरइति एवंभुवनजननिर्माणेनावतारप्रयोजन दुःकत्वाद्ब्रह्मांडांतरवत इदमपिकेवलंजडमित्याशंक्यपूर्वोक्तमवतार रूपमुपसंहारार्थमनुवदतितद्वैभगवतइतितत्पूर्वोक्तंब्रह्मांडरूपमुक्तो पपत्तिर्वैशब्देनोच्यतेतद्भगवतएवरूपंनान्यत्किंचिदित्यर्थः ननुभगवतः प्रकृतंरूपंभवनास्तिशुद्धसत्त्वात्मकमेवभवति तत्कथंब्रह्मांडस्यदेहत्वमतआह विशुद्धंसत्त्वमितिशुद्धसत्त्वात्मकमेवदेशरीरमित्यर्थः ऊर्जितमितिनशांतं किंतुसर्वकार्यकरणोन्मुखमित्यर्थः हर्षेणोत्फुल्लताऊर्जः तद्ब्रजोगुणाव्यतिरेकेणापिभगवदावेशेनभवति ॥ ३ ॥

ननुब्रह्मांडस्यपरिग्रहः करणत्वेनापिसंभवतितत्कथमेकांततो देहत्वमित्याशंक्याहपश्यंतीति ॥ योगिनांयोगजधर्मसाक्षात्कारएव भगवदवतारत्वेप्रमाणं प्राकृतचक्षुषाभगवतः प्रतिकृतिरूपत्वेनवेदप्रतिपाद्यस्यसंबंधशरीरमपि विश्वतश्चक्षुरितिश्रुतिप्रतिपादितरूप वत्कथंजातमित्याहसहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतमितिसहस्रमित्यपरिमित नामअनेकवक्त्रनयनमितिगीता प्रतिपादितरूपवत्सहस्रपादो भुजाननैःअत्यद्भुतमत्रक्रियाशक्तिप्रधानानिचत्वार्यंगानिनिरूपितानिगतिश्चसृष्टिजनने गतिश्चपरिभाषणमितिज्ञान प्रधानान्याह सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकमिति सहस्रंमूर्द्धसुश्रवणोआक्षिणीनासिकोल यस्यश्रीरयेवहिर्देवत्यानिज्ञानांगानिप्रसिद्धानि नचाहिरासर्वेद्रियं त्वांतःसेवआननपदेनैवसंगृहीतंत्वचोननात्व परिकरमाहसहस्रमौल्यंबरकुण्डलोल्लसदितिसहस्रंमौलयः मुकुटानिअंबराणिकुंडलानिचतै रुल्लसदतिशोभायुक्तमित्यर्थः परिकराणामवरोहक्रमेणाप्रतीतत्वाद्यथाक्रमंनिर्देशः ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

तन्मूर्त्तीनामप्राकृतत्वमाह । विशुद्धं रजआद्यमिश्रम् अतएवोर्जितं श्रेष्ठम् अप्राकृतं सच्चिदानन्दघनमित्यर्थः ॥ ३ ॥
एतच्च भक्त्या सिद्धानां प्रत्यक्षमित्याह पश्यन्तीति । अदभ्रमनल्पम् अप्राकृतं यच्चक्षुस्तेन ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यस्यस्थूलशरीरावयवसंस्थानैः लोकविस्तरः कल्पितः यद्विशुद्धमप्राकृतंतत्तुभगवतोमुख्यंरूपम् ॥ ३ ॥
अदभ्रचक्षुषाअनल्पज्ञानेनसहस्रेणप्रत्येकमनंतैः पादादिभिरद्भुतम् सहस्रंप्रत्येकंमूर्द्धोदयोयस्मिन्तत् प्रत्येकंसहस्रेणमौल्यादिभिरुल सत्शोभमानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

जिन भगवान के अवयव संस्थानसे (कर चरणादिकों से पृथवी अंतरिक्ष आदिक लोकों का विस्तार कल्पना कियागया है वही ऊर्जित सत्व रूप उनका विशुद्ध (मायाऽस्पृष्ट) रूपहै ॥ ३ ॥

पूर्णज्ञान मय चक्षु से, योगीजन उस रूपको देखतेहै । वहरूप सहस्रों चरण सहस्रों जानु सहस्रों उरु सहस्रों मूर्द्धा सहस्रों श्रवण सहस्रों नेत्र सहस्रों नासिका सहस्रों मुकुट वस्त्र और कुण्डलोंसे परम अद्भुत है ॥ ४ ॥
